

УКРАЇНА:

КОНСОЛІДАЦІЯ

СОБОРНІСТЬ

ЗВИТЯЖНІСТЬ

ВЧИНКОВІСТЬ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут соціальної та політичної психології

УКРАЇНА:

КОНСОЛІДАЦІЯ. СОБОРНІСТЬ. ЗВИТЯЖНІСТЬ. ВЧИНКОВІСТЬ

Матеріали круглих столів „Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті” (19 жовтня 2022 року та 19 жовтня 2023 року)

**Київ
2023**

УДК: 323.2:316.(447)

У 45

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 14/23 від 07 грудня 2023 р.)*

Редакційна колегія

Юрій Шайгородський – доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Світлана Чуніхіна – кандидат психологічних наук, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Тетяна Бевз – доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Оксана Яремчук – доктор психологічних наук, доцент, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Валерій Саснко – кандидат історичних наук, Музей книги і друкарства України

Дмитро Ларін – доктор філософії в галузі психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Рецензенти

Губеладзе І. Г. – доктор психологічних наук, старший дослідник

Котигоренко В. О. – доктор політичних наук, професор

Україна: Консолідація. Соборність. Звитяжність. Вчинковість :
У 45 матеріали круглих столів „Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті” (19 жовтня 2022 р. та 19 жовтня 2023 р.) / за наук. ред. Ю. Шайгородського та С. Чуніхіної. Київ : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023. 135 с.

ISBN 978-617-8352-04-2

До збірника увійшли матеріали Шостого круглого столу „Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті”, спецпроект „Україна: Консолідація. Солідарність. Єдність” (19 жовтня 2022 року) та Сьомого круглого столу „Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті”, спецпроект „Цивілізаційна суб'єктність України – Соборність. Звитяжність. Вчинковість” (19 жовтня 2023 року).

Відповідальність за якість і достовірність матеріалів, а також за відсутність у них відомостей, що становлять державну таємницю та інформацію для службового користування, покладається на авторів.

ISBN 978-617-8352-04-2

DOI: 10.53317/978-617-8352-04-2

УДК: 323.2:316.(447)

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023
© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ	5
Бевз Тетяна. Концепт “єдності” в політичному дискурсі сьогодення	5
Ткаченко Олександр. Екзистенційний вимір російсько-української війни.....	13
Лазоренко Борис. Російсько-українська війна: взаємодія ідентичностей	22
Яремчук В’ячеслав. Українське суспільство в умовах російсько-української війни: консолідація в ім’я перемоги.....	24
Копилов Сергій. До проблеми цінностей національно-громадянського єднання.....	28
Яремчук Оксана. Соціально-психологічна концепція спільного вчинку творення ціннісно-сміслового континууму консолідації української політичної нації	31
РОЗДІЛ 2. ПАТРІОТИЗМ ТА ІДЕЇ СОБОРНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	40
Горностай Павло. Історична пам’ять, соціальна амнезія, історичні травми та історичні міфи.....	40
Газізова Олена. Героїзм як чинник формування історичної пам’яті: українознавчі практики.....	44
Яремчук В’ячеслав. Феномен соборності як потужна складова національної стійкості України в умовах російсько-української війни.....	48
Зорич Оксана. Дискурс соборності в нормативно-правових актах України	54
Медвідь Федір, Красун Аліна, Бурлака Артур. Ідея соборності України: політико-правовий вимір.....	59
Чорний Олександр. Громадська дипломатія як складова діяльності громадянського суспільства в умовах російсько-української війни	64

РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ, КУЛЬТУРА ТА ЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ	73
Barchi Beata. Nation creating potential in the conditions of multiculturalty.....	73
Воронова Ольга, Барчій Магдалина. Етнічна толерантність як передумова мультикультурності	75
Воропаєв Євгеній, Бучинська Ганна. Медіапедагогіка мистецтв: мотивування навчання в умовах війни та соціальних катаклізмів	80
Лозова Ольга. Національна самосвідомість у діахронічному вимірі: деякі емпіричні констатації.....	83
Моргун Володимир. Порятунки національних надбань в історії України і подолання комплексу меншовартості науковців.....	86
Привалко Тетяна. Історичні основи становлення українського громадянського суспільства (за матеріалами усної історії Майдану).....	91
РОЗДІЛ 4. СОЦІОГУМАНІТАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЕФЕКТИВНОЇ МІЖГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ	96
Фінько Антон. Солідарність: проблеми обґрунтування (або деякі зауваження щодо переваг “психологічної людини” над “людиною економічною”)	96
Коробанова Ольга. Міжгрупова взаємодія: територіально-історичні контексти життя	112
Чорна Лідія. Аутгрупові та інгрупові настановлення під час війни: історичні і актуальні контексти	117
Васютинський Вадим. Структура і динаміка внутрішньополітичних звинувачень в оцінках українських студентів.....	124
Фінько Антон. Етико-психологічна теорія Володимира Роменця: у контексті соціально-теоретичної проблематики.....	126

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Тетяна Бевз,
*доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України*

КОНЦЕПТ “ЄДНОСТІ” В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ СЬОГОДЕННЯ

У статті акцентується увага на концепті “єдність” в умовах повномасштабної війни. У політичному дискурсі про “єдність”/“згуртованість” ідеться як про: “єдність” як чинник, який об’єднав суспільство; “єдність” як чинник, який об’єднав суспільство і владу; “єдність” як чинник, який об’єднав українців в усьому світі; “єдність” як чинник, який об’єднав Європу в умовах російсько-української війни; “єдність” як чинник, який об’єднав світ.

Ключові слова: єдність, згуртованість, повномасштабна війна, політичний дискурс.

The article focuses on the concept of “unity” in the conditions of a full-scale war. In the political discourse, “unity”/“cohesion” refers to: “unity” as a factor that was united society; “unity” as a factor that was united society and the government; “unity” as a factor that was united Ukrainians all over the world; “unity” as a factor that was united Europe in the conditions of the Russian-Ukrainian war; “unity” as a factor that was united the world.

Keywords: unity, cohesion, full-scale war, political discourse.

Актуальність концепту “єдність”/“згуртованість” у політичному і науковому дискурсі сьогодення є беззаперечною. Науковці акцентують увагу, на тому, що згуртованість суспільства зосереджується навколо ідей (ідеться насамперед про ідею національного самовизначення, ідею незалежності країни), зазначаючи, що це поєднання кількох складових: ідентичності, довіри, взаємодії та доступності; стверджуючи, що згуртованість, ступінь інтеграції суспільства, “єдність” розглядаються як синоніми; і констатуючи, що “згуртованість” – це показник готовності до

спільної дії, тобто здатності суспільства чи спільноти до спільної дії в умовах нагальної потреби, викликів та загроз. У політичному дискурсі про “єдність”/“згуртованість” ідеться як про: 1) “єдність” як чинник, який об’єднав суспільство; 2) “єдність” як чинник, який об’єднав суспільство і владу; 3) “єдність” як чинник, який об’єднав українців в усьому світі; 4) “єдність” як чинник, який об’єднав Європу в умовах російсько-української війни; 5) “єдність” як чинник, який об’єднав світ.

Актуалізація теми *єдності* нової гостроти набула з кінця 2021 р., коли вздовж українського кордону розташувалися російські війська. У меседжах очільників держави, політиків усе частіше звучав концепт “єдність”. Особливого звучання він набув під час відзначення Дня Соборності. Усі говорили про єдність і закликали: *“об’єднуватися навколо одного – навколо України”* (Голова Верховної Ради України Р. Стефанчук); *визначали, що “...єдність українців і єдність усього світу є вирішальними зараз”*; *“в єдності наша сила, а в розбраті – слабкість”*; *“ми маємо протиставити нашу непохитну єдність, мудрість та готовність чинити опір* (віцеспікерка парламенту О. Кондратюк). Звучали заклики про те, що *“великі нації внутрішньо об’єднувалися перед обличчям ворога і українська нація теж є великою нацією”* (співголова депутатської групи “За майбутнє” Т. Батенко), а також висловлювали необхідність *“об’єднатися заради того, щоб зробити все для того, посилити безпеку держави, укріпити свої кордони, підсилити та забезпечити всім необхідним нашу армію, створити ефективні та дієві сили територіальної оборони”* (член групи “Довіра” В. Арешонков) [1].

Ідея *єдності* звучала повсюди і набувала нового сенсу. З метою посилення консолідації українського суспільства, зміцнення його стійкості в умовах зростання гібридних загроз Президент України В. Зеленський оголосив 16 лютого 2022 р. Днем єднання, для “посилення консолідації” українців, зміцнення їхньої “стійкості” на тлі зростання гібридних загроз, пропагандистського та морально-психологічного тиску на суспільну свідомість [2], мотивуючи тим, що ідея свята в тому, щоб показати світу, в тому числі росіянам, єдність українського народу на тлі військової загрози: *“нам кажуть, що 16 лютого стане днем нападу. Ми зробимо його Днем єднання”*. Міністерство культури та інформаційної політики створило єдину віртуальну інформаційну платформу “UAразом” для забезпечення щоденного інформування населення про стан безпекової ситуації, прискорення процесу зі створення системи територіальної оборони, а також проведення в закордонних дипломатичних установах України зустрічі дипломатичних працівників та українських громад [3]. На всіх загальнонаціональних телеканалах України пройшов телемарафон #UAразом, який відкрив В. Зеленський, звернувшись до українців, яких, за його словами, *“єднає єдине бажання – жити, жити у мирі, жити щасливо, однією сім’єю, з дітьми, з батьками”* [4]. І, власне, через кілька днів ці слова стали визначальними для кожного українця. Голова Верховної Ради України Р. Стефанчук під час

телевізійного звернення назвав 16 лютого “новою визначальною датою” і днем максимальної згуртованості.

Серед заходів до Дня єднання в закладах освіти спільно з МОН та Інститутом національної пам’яті були проведені уроки, присвячені єднанню, 16 лютого та уроки з медіаграмотності – 17–18 лютого. У Софії Київській відбувся молебень за єднання. Розпочалася реалізація проекту “Книга для зміцнення національної єдності”. У столицях світу Міністерство закордонних справ провело іміджеві заходи, спрямовані на популяризацію України, дипломатичні установи України були підсвічені кольорами державного прапора.

Доречно зазначити, що ідею свята у суспільстві сприяли неоднозначно: були опоненти, які називали це свято “пафосною радянщиною” в боротьбі за рейтинги та переконували в тому, що цей день майже не має шансів на те, щоб зберегтися як постійне свято. Натомість посольство США заявило, що “у день єднання ми разом з Україною”, а присутня делегація литовських парламентарів на пленарному засіданні Верховної Ради України 16 лютого, висловила підтримку українцям.

В історії нашої країни є не лише знакові події, дати, а й трагічні, які мають властивість збігатися в місяцях. Таким для українців є лютий. Згадаймо, 9 лютого 1918 р. російські радянські війська під командуванням російського лівого есера Михайла Муравйова після кількадечного артилерійського обстрілу захопили столицю Української Народної Республіки Київ та влаштували в місті терор, жертвами якого стали кілька тисяч осіб [5]. А 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ, яким затвердила спільні подання президій Верховних Рад УРСР і РРФСР про передачу Кримської області до складу Української РСР. 26 квітня він був підтверджений відповідним законом та постановою ВР СРСР про внесення змін до статей Конституції СРСР. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада ухвалила закон, яким у межах території Кримської області відновлювалася Кримська АРСР у складі УРСР. У відповідь на повернення України до євроінтеграційного курсу 20 лютого 2014 р. Росія розпочала військову окупацію Криму. Саме з цієї дати почалося перекидання додаткових військових та парамілітарних підрозділів РФ на півострів, які забезпечили проведення незаконного референдуму 16 березня та його подальшу анексію. 24 лютого розпочалася повномасштабна війна РФ проти України. Історики по-різному назвуть цю війну: “війна за спадок Київської Русі”; “агонія Російської імперії”; “спроба нового переділу світу”; “зіткнення цивілізацій” [6].

Нас об’єднують знакові дати і трагічні. Ніколи всі українці, громадяни України не забудуть 24 лютого 2022 р, ірпінці та бучанці – 27 лютого, харків’яни не забудуть 1 березня, маріупольці – 16 березня, чернігівці – 16 березня, вінничани – 14 липня, кияни – 10 жовтня і т. ін. Безумовно, є сотні інших дат, які об’єднують українців, закарбовуючись у пам’яті,

викликаючи ненависть і повторюючи: ніколи не пробачимо, ніколи не простимо.

В умовах повномасштабного вторгнення Росії концепт “єдність” набув нового звучання. Світ вразило “чудо самоорганізації українців, коли кожен знаходить собі своє завдання, не чекаючи на команду згори: у Президенті світ побачив переконливого лідера нації; український воїн став натхненним захисником і рятівником; медики та рятувальники допомогли зберегти численні життя; волонтер перетворився на носія жертвовного благодіяння; дипломати розгорнули потужний другий фронт; журналісти – третій, інформаційний; кожен, хто має інтернет і розгорнуту мережу контактів, став впливовим амбасадором країни [6]. Тобто суспільство, яке ще напередодні війни страждало від міжпартійних суперечок і поділів, стало єдиним настільки, наскільки може молода країна стати єдиною через 30 років після свого відродження.

Аналізуючи осмислення концепту “єдність” у сучасних умовах, можемо виокремити кілька аспектів його розуміння і трактування: 1) одним з важливих моментів, які забезпечують єдність суспільства, є розбудова збройних сил; 2) єдність громадян у готовності до спільного захисту держави під час військового конфлікту; 3) єдність і готовність дати відсіч агресору – це наша сила і запорука збереження української державності; 4) ми єдині в прагненні справедливого миру, добра і благополуччя для України, а значить, і для кожного з нас та для прийдешніх поколінь; 5) українці – єдині: “ми одностайні в помислах, згуртовані ментально й фізично. Українці – сильна й одвічна нація”; 6) ми – єдина країна, єдиний народ, єдина нація; 7) “Президент України став джерелом натхнення і мотиватором для всієї країни”; 8) “Україна набуває очевидної, хоч і тяжко вистражданої суб’єктності, а відтак здобуває нарешті право розпоряджатися своєю долею”; 9) “українці вже роблять те, що треба. Вони організували своє суспільство – зокрема громадянське – на допомогу Збройним Силам, створили волонтерський рух, громадянський активізм”; 10) “наша нація як ніколи згуртована. У нас тепер спільні мрії, ідеї та мета”; 11) “саме єдність/згуртованість у найскладніший для країни час є магічним кодом української нації, що надає їй сили та незламності”.

Соціологи єдність/згуртованість вимірюють за такими показниками: рівень підтримки і взаємодопомоги; рівень довіри до політичних інститутів; спільність цінностей; ступінь ідентифікації населення з українським суспільством. Порівняно з 2021 р. у березні 2022 р. більше ніж удвічі виросло відчуття згуртованості. Ця згуртованість проявляється в спільній боротьбі проти російської агресії: 46% опитаних допомагають ресурсами захисникам нашої держави, 43% – беруть участь в інформаційній боротьбі, 41% – допомагають населенню, 6% – захищають державу зі зброєю в руках [7]. Про єдність та героїзм українців говорить увесь світ. Наведу для прикладу слова Генрі Марша (провідний британський нейрохірург, піонер нейрохірургічної допомоги для України, автор бестселера “Історії про життя, смерть і

нейрохірургію”): “І все ж українці чудово вміють співпрацювати між собою, хоч і чубитись теж уміють. Однак зараз, у боротьбі з Росією, ви всі єдині”; “українці – це, без перебільшення, героїчна нація, яка зараз страхотливо страждає” [8].

Тому цілком логічно, що понад 90% українців пишаються своїм громадянством (54,5% дуже пишаються і 36% – скоріше пишаються). Це найвищий показник за весь час соціологічного моніторингу [9]. Віра в перемогу у війні є тим, що об’єднує українське суспільство. Так вважають 72,5% опитаних. Ще 48% згадують віру в краще майбутнє, а 36% – патріотичні почуття [9].

Ще одним критерієм “єдності” поглядів суспільства можна визначити “вступ в НАТО”, який колись підтримувала чверть українців, потім половина, потім трохи більше половини, були коливання, а тепер – майже 80%, ЄС – понад 90% [10]. Не менш важливим критерієм “єдності” може бути ставлення до проросійських партій. Наразі 90% українців підтримують заборону проросійських партій [10]. Важливим чинником єдності суспільства є й те, що 75% українців, а в травні було 80%, наразі вважають, що держава рухається в правильному керунку [10].

Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва у серпні 2022 р. оприлюднив результати соціологічного дослідження “Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги” Порівняно з результатами опитування Фонду “Демократичні ініціативи”, отриманими у серпні 2021 р., станом на серпень 2022 р. серед українців зріс баланс довіри до всіх державних органів та соціальних інститутів, які були включені в опитування. Виняток – низька довіра до політичних партій. Зростання суспільної довіри свідчить про високий рівень соціальної згуртованості громадян” [11]. Найбільше, за рік, баланс довіри зріс до президента України (+92%). Більш ніж на 50% зріс баланс довіри до ключових державних органів, які зараз займаються захистом держави: МВС (+65%), Національної гвардії (+64%), РНБО (+56%), Національної поліції (+54%), ДБР (+53%), Прикордонної служби (+53%), добровольчих загонів (+52%) та ДСНС (+50%). Величезна довіра суспільства у Збройних сил України. Їм довіряє 91% населення [11]. Станом на серпень 2022 р., найбільший позитивний баланс довіри мають: ЗСУ (91%), ДСНС (82%), Національна гвардія (81%), волонтерські організації (77%), Прикордонна служба (74%), добровольчі загони (73%) та Президент України (71%). Найменше ж довіряють українці політичним партіям (-55%), судовій системі (-46%), чиновникам (-46%), комерційним банкам (-37%) та Верховній Раді України (-19%) [11]. Порівнюючи ці дані з попередніми соціологічними даними, можемо стверджувати, що вони суттєво змінилися і демонструють єдність/згуртованість щодо ключових питань.

Згуртованість суспільства проявлялася в дуже багатьох моментах, учинках, подіях. Пересічні українці допомогли ЗСУ знищити сотні одиниць ворожої техніки і навіть кількох російських генералів. 28 лютого під час

вибуху снарядів, незважаючи на небезпеку, молодий чоловік в Оболонському районі Києва вийшов на балкон та виконав гімн України на трубі. Під час тривалої повітряної тривоги в Києві 10 жовтня, яка супроводжувалася масованими ракетними атаками росіян, українська співачка Наталя Могилевська піднімала дух українців у метрополітені. На станції “Позняки” зірка роздавала дітям і дорослим солодоші, а ще співала українські пісні. Після цього артистка з натовпом киян і гостями міста заспівали “Ой у лузі червона калина”, щоб підняти бойовий дух співгромадян. У кінці всі крикнули: “Слава Україні! Героям слава!”. Ще не закінчилася тривога, під звуки вибухів 17 жовтня, жінка поважного віку, не знаючи жодної ноти, виконала на акордеоні гімн України, поруч зі зруйнованим будинком. Тому що “зараз такий час, що всі українці й українки мають бути одним цілим – народом, який бореться й не дозволяє світу перемкнути увагу з того, що відбувається зараз на полі бою в Україні” [12]. Поділяємо погляд щодо того, що “здається, що зараз унікальний момент в історії нашої країни, коли народ і влада – це люди. Не “вони” та “ми”, а це все – “ми”. Коли немає розділу та суперечок, коли єднання такого рівня, якого не було історично ніколи” [13].

11 липня 2022 р. Національний банк України ввів в обіг пам’ятні монети “В єдності – сила”, присвячені всенародному єднанню Українського народу у боротьбі проти російського агресора та міжнародній підтримці, яку Україні надає увесь світ. Монети символічно присвячені силі єдності країн світу, яка всупереч масштабам загрози здатна захистити життя, свободу і справедливість.

Ключовий меседж у виступі Президента на День Незалежності 24 серпня 2022 р. можна визначити двома словами: “ми об’єдналися” та “зберігаємо нашу єдність – таку ж єдність, як сьогодні, як щодня упродовж цих півроку” [14]. І ми піднімемо руки вгору лише один раз – коли святкуватимемо нашу перемогу. Всією Україною. Бо ми не торгуємось своїми землями і своїми людьми. Для нас Україна – це вся Україна. Усі 25 регіонів, без будь-яких поступок чи компромісів. Донбас – це Україна. І ми повертатимемо його, хай яким буде цей шлях. Крим – це Україна. І ми його повертатимемо. Хай яким буде цей шлях” [15]. Акцентуючи на єдності та соборності усіх українських земель.

Єдність, стійкість та героїзм українців об’єднали світ. Президент США Джо Байден підкреслив, що “їхня (українців. – Т. Б.) боротьба – це частина більш масштабної боротьби, яка об’єднує всіх людей” [16]. Спікер палати представників Конгресу США Ненсі Пелосі наголосила: “що цікаво в плані України, я вважаю, що вона робить НАТО сильнішою, більш об’єднаною та відданою потребам миру і демократії” [17]. Прем’єр-міністр Чехії Петр Фіала наголошував, що “найкращим способом стримати Росію від агресії є показати їй безкомпромісність і єдність, коли йдеться про головні цінності міжнародного права” [18]. Навіть федеральний президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр, позиція якого була неоднозначною, зазначав, що “війна, яку президент Росії Володимир Путін веде проти України, також є “війною

проти єдності Європи” [19]. Очільники багатьох держав світу захоплювалися стійкістю і мужністю українського народу, висловлюючи єдність у підтримці України. Підтримку Україні і солідарність з українським народом висловлювали громадяни різних країн світу, виходячи на мітинги із символікою України, створюючи живі ланцюги, які символізували єдність.

За ініціативи групи активістів Free World Gathering були організовані перші ланцюги єдності на початку війни. Тоді, навесні 2014 р., тисячі українців з усіх регіонів вийшли на вулиці, щоб продемонструвати свою єдність. У День Незалежності, 24 серпня, знову за ініціативи Free World Gathering українці в різних країнах вийшли на центральні вулиці міст і взялися за руки, щоб утворити живі ланцюги, об’єднавши тим самим українців по всьому світу [20]. Акція мала на меті звернути увагу світової спільноти на війну в Україні і показати, що свобода – наша спільна найвища цінність, а воля – наш спосіб мислення.

Підсумовуючи, зазначимо, що сьогодні національна єдність – це наш спільний свідомий вибір, який вибороли тоді і захищаємо зараз; єдність – це підґрунтя наших успіхів, запорука сильної, незалежної держави й відновлення її територіальної цілісності; концепт “єдність” – це національна ідея єдиної і неподільної України, основа протистояння ворогу, основа нашої стійкості і взаємопідтримки, основа стосунків між владою, громадянами і громадянським суспільством. Наше завдання – зберегти єдність візії на розвиток України після перемоги!

Список використаних джерел

1. Москаленко Ю. Загроза вторгнення РФ: реакція народних депутатів України. 24.01.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/zahroza-vtorhnnennja-rf-reaktsija-narodnikh-deputativ-ukrajini.html>
2. Указ Президента України №53/2022 “Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства”. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/532022-41357>
3. В Україні сьогодні відзначають День єднання. 16.02.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3404604-v-ukraini-sogodni-vidznacaut-den-ednanna.html>
4. Українців об’єднує бажання жити в мирі. 16.02.2022. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/798730.html>
5. Єфіменко Г. Взяття Києва військами радянської Росії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0209Q/>
6. Як нам жити в умовах війни? 20.04.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3462479-ak-nam-ziti-v-umovah-vijni.html>
7. Бандурович О., Алєканкіна К. Як українці почувають себе в умовах війни. URL: <https://voxukraine.org/yak-ukrayintsi-pochuvayut-sebe-v-umovah-vijny/>
8. Генрі Марш: Вірити в майбутнє України – наш моральний обов’язок. 22.03.2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/genri-marsh-viriti-v-maibutnie-ukrayini-nash-moralnii-oboviazok/>

9. День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. URL: <https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni>
10. “Українець ніколи не стане німцем чи поляком”. Як війна змінила наш портрет. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/ukraintsiv_vzhe_integrualysya_v_yevropu_rozмова_i_z_sotsiologom_134315.html
11. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. 15.09.2022. URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>
12. Зараз всі українці мають бути єдиним народом, який бореться й не дозволяє світу перемкнути увагу з подій в Україні – звернення Президента Володимира Зеленського. 11.06.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zaraz-vsi-ukrayinci-mayut-butiyedinim-narodom-yakij-boretsy-75749>
13. Я знала, що он такою: Елена Кравець рассказала, как поддерживает Владимира Зеленского. 08.04.2022. URL: <https://apostrophe.ua/article/lime/learn/2022-04-08/ya-znala-chto-on-takoy-elena-kravets-rasskazala-kak-podderjivaet-vladimira-zelenskogo/45256>
14. Немає таких ракет, які можуть зламати волю народу, що вірить у себе – звернення Президента України. 24.08.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/nemaye-takih-raket-yaki-mozhut-zlamati-volyu-narodu-sho-viri-77309>
15. Привітання Президента Володимира Зеленського з нагоди Дня Незалежності України. 24.08.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/privitannya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-z-nagodi-dnya-n-77265>
16. Байден: Україна перебуває на передовій боротьби за свободу і демократію. 31.05.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3496101-bajden-ukraina-perebuvaє-na-peredovij-borotbi-za-svobodu-i-demokratiu.html>
17. Українське питання робить НАТО більш об'єднаним – спікер Пелосі. 20.02.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3407665-ukrainske-pitanna-robot-nato-bils-obednanim-spiker-pelosi.html>
18. Прем'єр Чехії: єдність і безкомпромісність є найкращим способом стримати агресію Росії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-fiala-rosia/31711778.html>
19. Штайнмаєр: Путін веде війну не лише проти України, а й проти єдності Європи. 25.07.2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/07/25/7360020/>
20. The Free World Gathering: ланцюг єдності людей Вільного світу до Дня Незалежності України. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7524.html>

Олександр Ткаченко,
*доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри психології, практичний психолог Українського
фізико-математичного ліцею Київського національного
університету імені Тараса Шевченка (Україна)
altkachenko2@gmail.com*

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

На основі пролонгованих емпірико-практичних і теоретичних досліджень трансформації українського суспільства під впливом феномену Майдану розглядається екзистенційна сутність російсько-української війни. Акцентується на ціннісно-смісловій домінівності впливу ефекту посттравматичного зростання та акмеологічного розвитку особистості і суспільства за умови трансформації збройного протистояння в смислове.

Ключові слова: російсько-українська війна; духовно-природна психотерапія; феномен Майдану; ціннісно-сміслова домінівність свідомості; посттравматичний розвиток; концепція акмеологічного розвитку особистості.

EXISTENTIAL DIMENSION RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

On the basis of extended empirical-practical and theoretical studies of the transformation of Ukrainian society under the influence of the Maidan phenomenon, the existential essence of the Russian-Ukrainian war is considered. Emphasis is placed on the value-semantic dominant influence of the effect of post-traumatic growth and acmeological development of the individual and society under the condition of transformation of the armed confrontation into a meaningful one.

Keywords: Russian-Ukrainian war; spiritual-natural psychotherapy; Maidan phenomenon; value-sens dominant of consciousness; post-traumatic development; the concept of acmeological development of personality.

З початком російсько-української війни у 2014 році почав проявлятися її екзистенційний характер. А зараз, коли війна проходить чергову активну фазу, її екзистенційна сутність стає дедалі все більш зримою і потребує адекватного наукового осмислення. Стає все більш оковирно, що суто збройне протистояння (за умови активної збройної підтримки західних партнерів України) наближається до певного паритету, коли подальше просте фізичне знищення втрачає сенс і смисл. А *збройне поле бою* все більше трансформується в *смислове поле бою*, що потребує науково обґрунтованого осмислення відповідних процесів смисложиттєвої динаміки в перебігу цієї війни як здійснення екзистенції України як ключового цивілізаційного суб'єкта світового розвитку.

Таке наукове розуміння, як виявилось, формувалось упродовж більше ніж 20-річних авторських емпірико-практичних досліджень розвитку і самоідентифікації українців як нації. Їхні основні результати викладено в трьох монографіях і докторській дисертаційній роботі [1-4], а також низці наукових публікацій автора. Дослідження розгорталось як цілісне утворення в динамічних контекстах українських суспільних умов починаючи з 1996 року і триває дотепер. Його центральним процесом став аналіз подій життєвого шляху пересічних і непересічних осіб, фактів саморозвитку таких людей на основі психологічних теорій розвитку. Важливу роль під час дослідження зіграв і досвід життєвих змін та саморозвитку автора. Передбачалось, що є певні сенситивні періоди виникнення та активного становлення психологічних механізмів смислотворення динаміки дорослої людини, спрямованої на саморозвиток як *смислотворення, вчинення та смислоосягнення*.

Таке дослідження було започатковане і стало набувати наукового формату з кінця 90-х років минулого століття – починаючи з виявлення явища “духовно-природної психотерапії” (ДППТ), що стало точкою відліку подальших досліджень. ДППТ полягала в проведенні чотирьох природних тренінгів, які виникали спонтанно впродовж 1996–1998рр. і проводилися в духовно та культурно обумовлених місцях (“місцях сили”) України як здійснення екзистенції у світ осіб, що прагнули до особистісного і професійного самовизначення. Основний зміст, перебіг, правила, структура та первинне теоретичне осмислення ДППТ представлено в першій монографії автора [1]. Їхній короткий зміст виглядає так.

Основні **правила**: створення *поля правди; іти на страх* за ситуацією (за Природою); *необмеженість* суджень та емоційних проявів; *повне занурення* в ситуацію; непокидання групи до повного завершення роботи.

Структура природного тренінгу (за днями): 1) *Прояв феномену Природи*. Помічається її краса, багатство й сила, на що раніше не зверталась увага. Певним чином відчувається й розуміється можливість плідного контакту з нею з урахуванням її великого потенціалу зцілення і розвитку; 2) *Індивідуальна актуалізація* особистих психічних змістів учасників. Інтенсивна інтродекція, усвідомлення масштабів своєї психологічної проблематики. Проникнення в світ індивідуального несвідомого. Спонтанне вирізання фігурок індивідуально-особистісного змісту на кшталт “тотемів” й “амулетів” з їх подальшим психологічним опрацюванням; 3) *Язичницька стадія*. Психологічний контакт і начебто “злиття” з Природою завдяки символічному уявленню оточення і метафор аж до архаїчного несвідомого рівня. Спонтанне вирізання фігурок колективно-групового змісту на кшталт “ідолів” з подальшим їх опрацюванням; 4) *Дотик до віри*. Наближення до межових переживань психічних та духовних змістів. “Духовний прорив” зазвичай завдяки нумінозним, християнським символам. Прояв станів, одухотворених “дотику до віри” (откровення, каяття, сповідь, одкровення тощо); 5) *Криза (демонічно-вершинна стадія)*. Безпосередній прояв межових

і позамежових психічних переживань і станів. Актуалізація демонічної феноменології, “духовних криз” і “пікових переживань”. Повне злиття з Природою; 6) *Посткризова стадія* (“зачистка”). Приведення психіки в стан, адекватний новій реальності, рефлексія нового життєвого світу; 7) *Одухотворення*. Безпосередня актуалізація психіки на рівні духовних, культурних, життєвих загальнолюдських цінностей як смислового новоутворення особистості.

У процесі цього дослідження зафіксовано близько ста різних ефектів і закономірностей, серед яких можна виділити такі [2]. **Ефекти:** *спонтанного дрейфу* тренінгової групи на локальному (на різних робочих місцях) та соціокультурному (у різних культурно і духовно обумовлених регіонах України) рівнях; *самоуправління* як спонтанної командної роботи в критичних ситуаціях; *дотик до віри* чи *одухотворення* як вияв переживань вершинного (зазвичай нумінозного християнського) змісту; *містичної співпричетності* як переживання важких життєвих змістів іншої близької людини; *одкровення* як відверті наративи у формі “звинувальної промови”, “сповіді”, “каяття” тощо; *чистого дзеркала* як виявлення власних психологічних проблем оточення “одухотвореної” людини; *зречення* як часткова відмова учасника від набутої “одухотвореності” після завершення тренінгу під впливом пересічних життєвих умов.

Закономірності: *дорослішання* тренінгової групи на кожному з чотирьох тренінгів відповідно на *дитячому, підлітковому, юнацькому і дорослому* рівнях; *чергування переживання* межових станів та *осмислення* відповідних життєвих ситуацій *сподіяного*; *прямої залежності змістів сподіяного з містичною феноменологією*, за якою воно приховується; *зменшення почуття страху* після осмислення сподіяного; по мірі *занурення в Природу* *нівелювання провідної ролі психолога в психологічній роботі*.

У процесі індивідуальної і групової консультативної психологічної роботи в періоди між природними тренінгами в деяких учасників проявлялися певні візуальні і мислинні інтенції щодо проведення в майбутньому таких “тренінгів” у значно більших масштабах “на площі великого міста”. Тому, коли у 2004 р. постав перший Майдан, було зроблено припущення, що ДППТ була певною моделлю як “зона найближчого розвитку” українського суспільства.

На основі емпіричних досліджень та їх теоретичного осмислення [5; 6] *феномен Майдану* визначено як ноосферне утворення, що виникає за фрактальним принципом як універсальна акме-/аксівекторна система взаємодії людини і світу. Вона функціонує як смисложиттєва динаміка акмеологічного розвитку особистості *смилотворення – вчинення – смислоосягнення*. Згодом це було визначено як *психологічний смисловий механізм* (ПСМ), завдяки якому пов’язується реальне суспільство з його Ідеалом за акме-/аксівекторною структурою: *Істинний Майдан; постмайданний ефект; постмайданний синдром* [4].

Аксівектор статично структурується на *дорефлексивному, рефлексивному і духовному* ціннісно-сміслових рівнях. Дорефлексивний і Духовний рівні існують у різних вимірах, а завдяки Рефлексивному вони взаємодіють в особистості “майданівця” як суб’єкта стосунків реального й ідеального суспільства.

Акмевектор розгортається як динамічне прагнення до досягнення вищих цінностей як смисловий процес *акмеорієнтування – акмування – новоутворення*. У ПСМ *акмеорієнтування* реалізується в процесі *смыслотворення; акмування – у процесі вчинення; новоутворення – у процесі смыслоосягнення*.

Ці вектори взаємодіють завдяки *вчиненню в полі правди* (особливому семіотичному терапевтичному просторі). У подальшому осмисленні накопичених матеріалів стало можливим визначити в психологічній структурі феномену Майдану акмеорієнтовану особистість як *особистість майданівця*.

Істинний Майдан – етап новоутворення / духовний рівень.

- Така особистість *майданівця* виникла в найбільш напружені, доленосні моменти, коли гостро стояло питання “життя і смерті”, “бути чи не бути”. Вона прагнула осягати вищі особистісні і духовні цінності як творець геокультурної цивілізаційної місії. З’являвся символічний *образ героя* на кшталт “Жанни Дарк”, здатного до самопожертви заради вищої ідеї. Актуалізувалися вищі духовні переживання на хвилі здобуття національної гідності, здатності творити майбутнє своєї країни і світу. Відбувалося накопичення критичної маси майданівців, що актуалізувало духовний потенціал нації, утворюючи зв’язок з ноетичними вищими смислами. Такі особистості ставали ситуативними лідерами (як Руслана) і могли вести за собою інших. Вищий масовий прояв такого героїзму яскраво представлено Небесною Сотнею, яка стала духовним оберегом усієї України.
- З початком російсько-української війни сюди додалися українські воїни – захисники Донецького аеропорту (“кіборги”), Маріуполя (“азовці”) та інші.

Постмайданний ефект – етап акмування / рефлексивний рівень

- Така особистість виявилася здатною до самоорганізації та самостійного визначення системи цінностей і протистояння зовнішньому маніпулятивному впливу. Яскраво проявляється особистісне зростання майданівця одночасно з індивідуальною психотерапією в полі правди. Твориться основне етичне і психологічне ядро Майдану, яке в будь-який момент здатне актуалізуватися і в колективному єднанні спільного вчинення виходити на вищий рівень Істинного Майдану. Внутрішній “раб” (узагальнене позначення комплексів “меншовартості”, “навченої беспорядності”, “жлобізму” тощо) майданівця стає йому підконтрольним. Набуті вищі цінності досягали максимальних рівнів, ставали важливішими за самозбереження, що й

продемонструвала Небесна Сотня і ще багато травмованих і зниклих безвісти майданівців. Основною ознакою виявлення в собі такого “раба” було почуття страху перед Майданом. У багатьох майданівців воно значно зменшувалося або навіть зникало.

- Таких осіб війна не налякала, а навпаки, ще більше активізувала. Вони виявилися здатними гідно захищати і відстоювати свою Батьківщину.

Постмайданний синдром – етап акмеорієнтування / дорефлексивний рівень.

- Працюють маніпулятивні технології, згідно з якими феномен Майдану визначається як “натовп”, “масові заворушення”, “війна” тощо. Відбувається підготовка до особистісного зростання (у тих, кому вдається “одужати”), а також самоусунення від розвитку (у тих, хто “втікає у хворобу”).
- Активізуються антимайданівці, які негативно переживали події Майдану, оскільки надавали перевагу джерелам російської пропаганди в отриманні інформації. Їхній внутрішній “раб” намагався захистити себе всіма силами, аж до самознищення як особистості. Вони підтримували все, що було спрямоване проти Майдану. Проте за певних обставин у них виникала можливість побороти свого “раба”, коли вони вирішували захищати Батьківщину на війні разом з майданівцями (наприклад, омонівці і строковики внутрішніх військ).
- Також проявляються нейтральні, які залишилися у власному “доміку” (замкнутому світі) із життєвими проблемами і потребами: пенсія, зарплата, збереження власного майна тощо. Для них “особиста гідність” та “батьківщина” стали предметом торгу. Усе, що відбувається навколо, їх не хвилює. Їхній внутрішній “раб” повністю контролює вражену страхом особистість. В умовах війни це мирні, які бояться воювати і бажають, “щоб пошвидше закінчилася війна” і “все стало по-старому”.

Таке здійснення екзистенції згодом було представлено в рамках авторської концепції *акмеологічного розвитку особистості* (Ткаченко) за психологічним смисловим механізмом (ПСМ) як *смислотворення-вчинення-смислоосягнення* (рис. 1). Такий механізм розгортається за фрактальним принципом та акме-/аксівекторною структурою як нескінченний іманентний циклічно-висхідний процес життєздійснення в прагненні особистості до досягнення вищих цінностей.

ПСМ функціонує завдяки *акмеспрямованій зрілій особистості* як інтегративному системно структурованому утворенню психіки людини, активність якої розгортається в просторі аксівектора вищих людських цінностей та акмевектора здійснення її прагнення до реалізації “справи життя”.

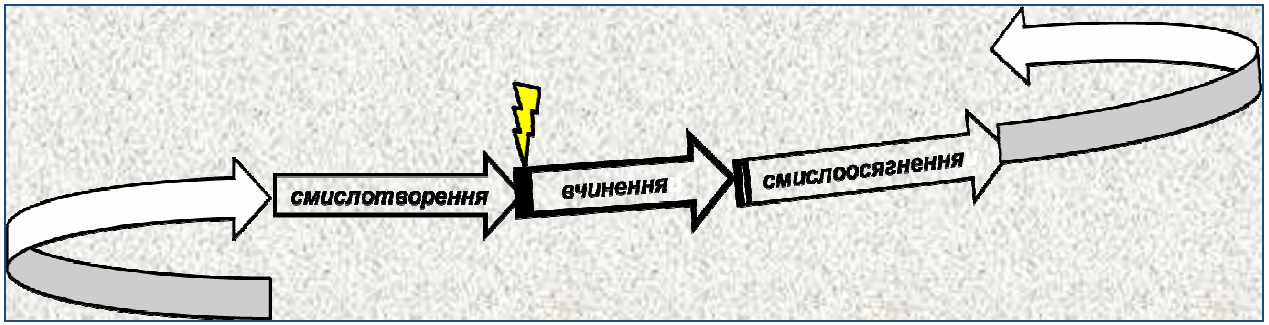

Рис. 1. Концепція психологічного смислового механізму акмеологічного розвитку особистості

Справа життя визначається як практична цілісність суб’єктності (самоорганізації) зрілої особистості та її інтегральної спроможності *вчинення* задля соціального життєздійснення та саморозвитку.

Загалом же картина світу українців в умовах війни ґрунтується на пріоритеті ціннісно-сислової домінанти (ЦСД) життя-вчинення і виглядає так (рис. 2).

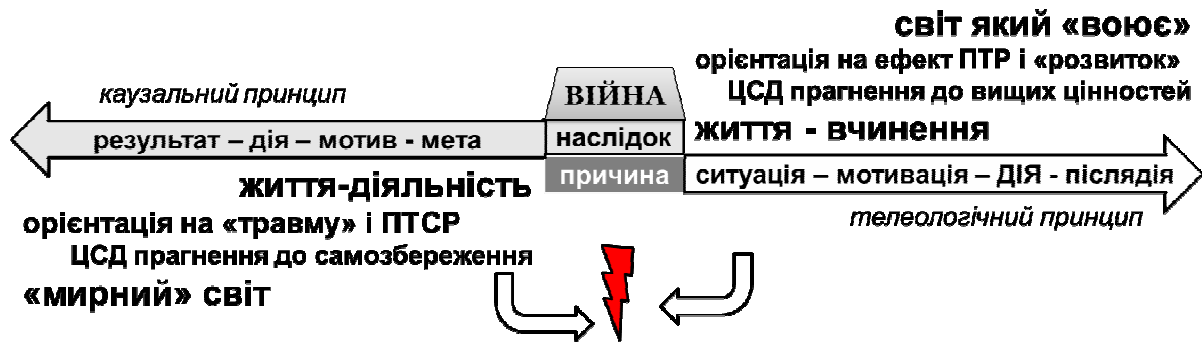

Рис. 2. Ціннісно-сислова картина світу українців в умовах війни

Згідно з *рисунком*, ЦСД-прагнення до досягнення вищих цінностей ідентифікує світ (спільноту), яка “воює”. Це “життя – вчинення”, яке здійснюється за “великою логікою вчинку”, за В. А. Роменцем [7]: *ситуація – мотивація – вчинкова дія – післядія*. Психологічна практика реалізується як підтримка ЦСД і посттравматичний розвиток особистості. У такому разі війна розглядається як *причина* і досліджується за *телеологічним принципом*, коли основним критерієм є виявлення причинно-цільових (сислових) зв’язків та сислових новоутворень.

ЦСД-прагнення до самообслуговування і самобереження ідентифікує світ “мирної” спільноти. Це “життя-діяльність”, яке здійснюється відповідно до структури, за К. К. Платоновим [8]: *мета – мотив – дія – результат*. Психологічна практика орієнтується на “травму” і ПТСР. У цьому разі війна розглядається як *наслідок* і досліджується за *каузальним принципом*, коли основним критерієм є виявлення причинно-наслідкових зв’язків.

Основною проблемою стосунків цих світів є їхня принципова несумісність, що неминуче призводить до конфліктності. Осмислення багаторічних авторських досліджень та професійного і життєвого досвіду [4] свідчить про те, що вирішення цієї проблеми закладено в розвитку *акмеспрямованої зрілої особистості*. Особливу увагу слід звертати на воїнів ЗСУ, волонтерів, “майданівців” тощо, які утворюють активну спільноту, яка реально здійснює екзистенцію на основі мотиву “захисника” в прагненні до вищих цінностей і вочевидь є основою майбутньої Нової України як *Суспільства Вищого Призначення* (рис. 3).

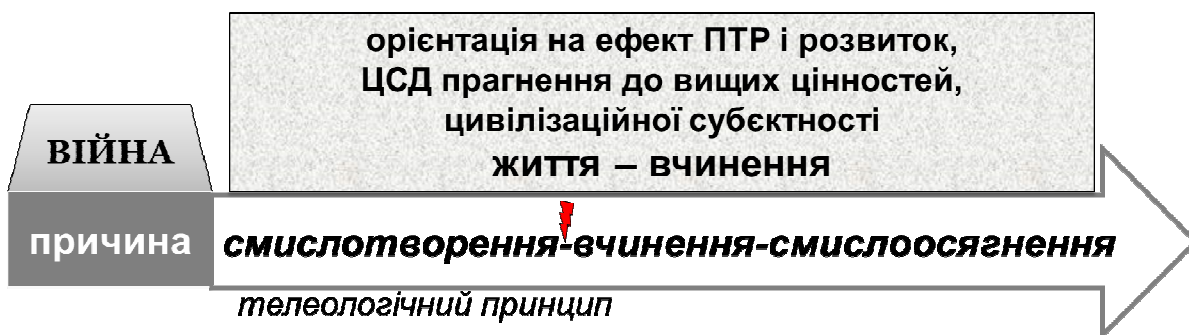

Рис. 3. Здійснення екзистенції у світ, який “воює”

У подальшому осмисленні накопичених матеріалів також стало можливим прогнозувати розвиток українського суспільства в психологічній структурі ПСМ.

Смыслотворення - етап акмеспрямовання / дорефлексивний рівень

- від першого, “дитячого”, Майдану 2004-го *смыслотворення* динаміка нових реалій відбувалася практично без великих жертв, коли з’явилося розуміння *національної самоідентифікації*. Згодом відбувалося осмислення “підліткового” Майдану 2013/14 як *території волі* (на кшталт Запорізької Січі) на основі *самоорганізації*, національної та особистої *гідності*. Якийсь час ситуація утримувалась у відносно “мирному” форматі у вигляді *ненасильницького опору*. Можливо, подальше утримання такої ситуації на рівні максимального психологічного напруження в умовах наростання зовнішнього тиску (пригнічення), але без застосування зброї, могло б максимально активізувати силу духу українців і привести до появи компромісної *соборної ідеї* та об’єднання країни як *смыслового продукту* посттравматичного зростання. Це незабаром проявилось як *Єдина Україна*, спочатку в протистоянні з власною владою.
- Після розстрілу Небесної Сотні, анексії Криму і початку російсько-української війни на Донбасі з масовим застосуванням зброї український народ реально об’єднався й активізувалося *спільне вчинення* як екзистенція у світ.

Вчинення - етап акмування / рефлексивний рівень, перша фаза влучання в розвиток.

- Виникнення критичної ситуації війни і *вчинення* як апробації створеного смислу “дорослішання” Майдану й розвитку українського суспільства. Виявилось, що основним стимульним чинником розвитку стало намагання тиску (пригнічення) ззовні. З кожною такою спробою нарастив енергетичний потенціал вчинення, трансформуючись у смислову енергію особистості *майданівця* та *захисника* Батьківщини, яка спрямовувалася на здійснення нових вчинків. Це стимулювало *витискання* з особистості “раба”. Створювалася критична маса майданівців і захисників вже в масштабах усієї країни. Під впливом небезпеки російської окупації народ України об’єднався на основі стану *базального патріотизму* як ЦСД-прагнення до вищих цінностей, що дало змогу вистояти на початку війни у 2014/15 рр., який з повномасштабним вторгненням у 2022 р. трансформувалася у стан *динамічного патріотизму*, що дає змогу перемагати ворога і звільнити окуповані території.
- З виникненням війни епіцентр Майдану з Києва *подрейфував* на схід у зону бойових дій. Туди масово потягнулися за майданівцями й інші добровольчі батальйони, мобілізовані бійці ЗСУ, волонтери, а також багато військових внутрішній військ, які протистояли Майдану. Там вони потрапили в ще жорсткіші критичні умови, де за їхньою спиною була Батьківщина вже як територія всієї України, розуміння якої у них було дуже особистим, “своїм” і “рідним” (сім’я, діти, онуки, дружини, батьки).

Вчинення - етап акмування / рефлексивний рівень, друга фаза утримання у розвитку та *ідентифікації* нових смислів.

- Критична ситуація війни створила умови для трансформації акмеспрямованої особистості і кардинальної зміни свідомості у майданників, захисників, волонтерів, багато з яких ставали “іншими” завдяки ідентифікації та опануванню нових ноетичних смислів як власного життя, так і розвитку та розбудови нової України.
- Це стимулювало не лише розвиток українського суспільства, а й подальше здійснення екзистенції (*дрейф*) Майдану за межі України в Білорусь. Там він певний час розгортався на “дитячому” рівні у формі *дрейфуючого Майдану* ненасильницького спротиву. Але невизнання (неосмислення) самого факту існування “білоруського Майдану” не дало змоги перейти до більш “дорослого” рівня спротиву і призвело до поразки від влади. Це не лише загальмувало розвиток білоруського суспільства, а й спонукало до розгортання повномасштабної російсько-української війни, яку можна розглядати як третій, “юнацький”, *Майдан 2022-го*.
- Цей третій Майдан 2022-го спонукав до подальшого “дорослішання” та екзистенції українського суспільства у світ. Ефективний спротив

російській агресії різко підвищив світовий авторитет України й українців. Почалась *ідентифікація* нових смислів їхнього існування як розбудови суспільства сприяння цивілізаційному розвитку.

Замість висновків.

Смислоосягнення – етап новоутворення / духовний рівень.

1. Екзистенційна сутність російсько-української війни почала зримо проявлятися ще з 2004 р. як феномен “Майдану” і полягає в здійсненні глобальних змін та акмеологічному розвитку українського суспільства на засадах вищих цінностей задля провідної ролі в цивілізаційному розвитку світової спільноти.

2. Основною умовою здійснення екзистенції є створення в суспільстві *поля правди*, де розвінчується “меншовартісно-жлобістський” комплекс (корупція, кумівство, зрада, бездуховність, брехливість тощо), а *чинником – спільне вчинення* в кризовій ситуації війни на основі *мотиву захисника* та *базального (динамічного) патріотизму*, що функціонує як *психологічний смисловий механізм* суспільного розвитку на індивідуальному і соціальному рівнях.

3. Ефективним *стимулом здійснення екзистенції* є зовнішній (російський) *тиск* і *пасивна підтримка* Заходу. При цьому важливим є утримання певного *балансу* між ними, щоб ситуація не вийшла з-під контролю і не сталося глобальної цивілізаційної катастрофи.

4. Розуміння України як *захисника європейської цивілізації* може передбачати подальший розвиток (“дорослішання” і “дрейф”) Майдану як соціокультурне “розширення” України на “захід” і “схід” та подальший розвиток українського суспільства. Слід очікувати виникнення ще на порядок більш масштабних й енергетично насичених схожих явищ (на кшталт четвертого “дорослого” Майдану), коли, імовірно, з’явиться небезпека *ядерного збройного протистояння* і загибелі земної цивілізації. Тому *збройне протистояння* необхідно перевести у сферу *смислового*, де провідну роль мають взяти на себе гуманітарні інституції і насамперед психологічна наука.

5. Для *смислового протистояння* потрібно створити і реалізувати систему *соціальної акмепсихологічної практики* (із залученням мистецьких та інших гуманітарно-культурних інституцій), а також професійної підготовки *акмепсихологів*, здатних до *вчинення*.

P. S., або напрями подальших досліджень, які мають відповісти на запитання, *чи готові українські психологи*:

1) вийти на смислове поле бою захисту Україну, щоб підтримати наших захисників на збройному полі бою;

2) сприяти “увімкненню” мізків росіян, щоб “вимкнути” збройне протистояння;

3) осягати вищі смисли майбутнього України, щоб розбудовувати нове суспільство, орієнтоване на вищі цінності.

Список використаних джерел

1. Ткаченко А.А. Духовно-природная психотерапия. (Эсхатологический аспект). Личностная и профессиональная элитарность. Кировоград: КОД, 2001. 220 с.
2. Ткаченко А.А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения: монография. Изд. 2-е: LAP LAMBERT Academic Publishing / Германия, 2014. 382 с.
3. Ткаченко О. Справа життя: умова розвитку зрілої особистості : монографія. Київ: ЦП “Компринт”, 2018. 332 с.
4. Ткаченко О. А. Психологія акмеологічного розвитку особистості: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2021. 467 с.
5. Ткаченко О. Психологічне дослідження феномена Майдану. *Психологія і суспільство*. 2006. №2. С. 19–29.
6. Ткаченко А.А. Социальная морально-этическая терапия: феномен “Майдана”. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон. (2017). Вип. 1. Т. 1. С. 132–138.
7. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. 992 с.
8. Платонов К. К. О системе психологии. Москва: Мысль, 1972. 216 с.

Борис Лазоренко,
*кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник ІСПП НАПН України,
ORCID ID 0000-0002-2113-0424*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ВЗАЄМОДІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Російсько-українська війна актуалізувала низку важливих проблем і тем. Серед них, на нашу думку, тема сутнісного визначення ідентичності, ідентифікації як процесу, а також спорідненості та відмінності, своєрідності етнічної, національної та інтернаціональної ідентичностей. Назагал тема ідентичності є багатогранною і розгалуженою [1]. Ми звертаємо увагу на певні її аспекти в контексті російсько-української війни.

Передусім у цьому контексті більш чітко проявилися відмінності між спільнотою тотожністю й ідентичністю. Термін “ідентичність” має у своєму значенні, серед інших, також і смисл “самість”, який виразно передає суб’єктність, а щодо спільноти позначає також і високий рівень спорідненої єдності, злиття її членів у єдиний “моноліт” за зразком “один за всіх і всі за одного”. У цьому сенсі ідентичність проявляється у вірності і готовності членів спільноти жертвувати своїм добробутом і життям заради добробуту і подальшого її існування, реальної готовності йти “до кінця”. Така ідентичність ґрунтується не на засадах раціональності, власної індивідуальної вигоди, тощо, а на ірраціональній вірі в безсенсовність власного життя поза своєю спільнотою. Також поведінка членів таких

спільнот характеризується не тільки суб'єктивністю, мотивацією до саморозвитку та самоздійснення, а й компульсивністю, внутрішнім спонуканням і примусом діяти в інтересах своєї спільноти, згідно з її ідеологією та історичною пам'яттю. За такої умови індивідуальний рівень критичного мислення її членів блокується внутрішнім спільнотним спротивом. На відміну від такої ідентичної звичайна спільнотна тотожність ґрунтується на індивідуальних і групових раціональних засадах спільних інтересів, спільних життєвих цілей, на своєрідних свідомих і підсвідомих вигодах, компромісах, угодах та умовах.

В умовах війни етнічна ідентичність російського та українського етносів також характеризуються актуалізацією механізмів генералізації, колективної відповідальності, ненависті і помсти (немає поганих чи хороших росіян, усі вони або запеклі вороги, або раби системи; а всі українці або ж нацисти, або жертви нацистів, яких треба денацифікувати).

Національна ідентичність характеризується належністю до держави й ідентифікацією з нею. Ця ідентифікація спонукає громадян України етнічних росіян та представників інших етносів воювати проти збройних сил Росії, а ідейних бурятів та представників інших етносів Російської Федерації воювати проти України. Звичайно, що, крім патріотичних та ідейних чинників, є й інші, які, з одного боку, спонукали громадян Росії до участі в цій війні, а з другого – до виїзду за кордон.

Окрім зазначених етнічної і національної ідентичностей, у війні, що триває, проявляється така форма ідентичності, яку ми визначили як інтернаціональна. Вона поєднала та зінтегрувала людей різних етносів, різних держав у їхній боротьбі проти спільного ворога – імперського російського нацизму, який набув власної назви – рашизм. Ця форма ідентичності реалізується і безпосередньо в долученні представників іноземних легіонів, які беруть участь у військових діях проти російських збройних сил в Україні, і також у всебічній підтримці українського суспільства і держави в боротьбі проти російської агресії з боку різних іноземних держав і народів. Така інтернаціональна форма ідентичності мала місце під час Другої світової війни в боротьбі з німецьким фашизмом. Інтернаціональна ідентичність актуалізується на консенсусній основі спільних цінностей, духовно-психологічних мотиваторів взаємної поваги, довіри, надії, надійності та успішності дій проти спільного ворога.

Що ж до ефективного просування до перемоги в цій війні, то важливо підкреслити необхідність гармонічного поєднання (особливо щодо представників російського етносу в Україні, які її захищають і на полі бою, і в тилу, і в зарубіжних країнах) українських етнічної і державної національної ідентичностей у сучасній боротьбі проти російської агресії. Основою для такого поєднання є зазначені вище спільні цінності, взаємна повага, довіра і надія на спільну перемогу.

Також доцільно брати до уваги і по змозі сприяти зростанню російської частки інтернаціональної ідентичності в Росії та української ідентичності

серед значної української діаспори в Росії як проти рашизму російського політичного і військового керівництва, так і проти російської імперської ідентичності, якою уражена значна частина російського суспільства.

На додаток до цього значущим є завдання сприяння посиленню гармонічної взаємодії та інтеграції української державної національної ідентичності і міжнародної інтернаціональної ідентичності і для прискорення перемоги в цій війні, і для подальшого відновлення й розвитку Української держави і суспільства.

Список використаних джерел

1. Євтух В. Б. Ідентичність. Ідентифікація етнічна. *Етнічність* : енциклопедичний довідник. (Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики). Київ: Фенікс, 2012. С. 156–158.
2. Явір Іскра Б. Ідентичності. *Збруч*. 2014. 12 листопада. URL: <https://zbruc.eu/node/29060> (дата звернення 04.06.2023).

В'ячеслав Яремчук,
*доктор політичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
sl_yaremchuk@ukr.net*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: КОНСОЛІДАЦІЯ В ІМ'Я ПЕРЕМОГИ

24 лютого 2022 р. з початком широкомасштабної російсько-української війни в історії українського народу розпочався новий відлік часу – “До” і “Після” підлого й невмотивованого воєнного вторгнення РФ в Україну. За своїми масштабами і характером воно нагадувало жахливі події Другої світової війни, окупації України нацистською Німеччиною, про що ми мали уявлення з кадрів кінохроніки, документів, наукових і художніх творів. Досі ми були сповнені переконання, що таке ніколи не може повторитися. Однак після 8-річної “гібридної війни” в Україні розпочалася нова жорстока війна, замаскована країною-агресором під “спеціальну військову операцію” із заявленими намірами проведення “демілітаризації” і “денацифікації”, “визволення” українців з-під влади “київської неонацистської хунти”.

Насправді метою новітньої російської навали була ліквідація України як держави, українського народу, української мови. Стали відомі і методи, якими путінська Росія намагалася втілити ці наміри: проведення щодо українців політики геноциду, етноциду, лінгвоциду, які мали призвести до знищення українців, їхньої ідентичності і культури (“прийшли руйнувати наші міста. Знищувати наших людей”; В. Зеленський [1]). Спираючись на антинаукові обґрунтування (Україна – це штучне утворення, “братські

народи” та ін.) агресор запропонував українцям перспективу свого майбутнього: капітулювати, перетворитися на “малоросів” чи “росіян другого сорту”. Унаслідок тривалої людиноневисницької політики Кремля, агресивної пропаганди, яка, нагадувала геббельсівську, суспільство РФ у своїй масі виявилось готовим до втілення цих планів, звірств, знищення українських громадян, трактованих виключно як “зрадників”, “націоналістів” та “бандерівців”.

Уже в перший день війни стала зрозуміла і суть “точкових ударів” російської армії, коли під її бомбардування потрапили мирні міста і села, руйнувань і знищення зазнали лікарні, школи, церкви. Станом на вересень 2022 р. агресор знищив понад 1,2 тис. населених пунктів країни, а 90% його військової потуги було спрямовано проти цивільних об’єктів [2]. Справжній нацистський режим було встановлено на тимчасово окупованих територіях України. Він супроводжувався терором, грабунком, голодом, депортацією, фільтраційними таборами, катуваннями та масовим знищенням мирних громадян, що несли із собою російські “визволителі”, а насправді – карателі. З цього приводу експрезидент України Л. Кучма висловився цілком однозначно: якби Україна була підкорена, тоді Бучі були б по всій країні, “всюди, куди зайшов би російський окупант” [3].

Російсько-українська війна (її перший етап, пов’язаний з “гібридною війною”, розпочатою у 2014 р.) стала справжнім історичним тестом для українського суспільства, рівня його солідарності і патріотизму, здатності захищати суверенність своєї Батьківщини. Як виявилось, після 2014 р. в середовищі українського суспільства щодо багатьох ключових питань, включаючи ставлення до агресора, здатності платити ту чи іншу ціну за перемогу чи тимчасову мирну угоду, наявність спільного бачення вирішення проблем, спричинених агресією, повного консенсусу досягнуто не було, що було наслідком наявного комплексу меншовартості, інерції психологічної залежності від Росії, високого рівня русифікації наукового і культурного життя, родинних зв’язків чи економічних міркувань. Через це українське суспільство (наприклад, у 2016 р.) у своїй масі і далі вважало, що відповідальність за російсько-український конфлікт, крім РФ (45%), однаковою мірою лежить на Україні і Росії (39%). У 2017 р. лише 35% громадян вважали, що це був конфлікт/війна між Україною (жертвою) і РФ (агресором), а 42% вбачали витoki і суть конфлікту в зіткненні бізнес-інтересів. Ще 4,8% громадян озвучували версію, нав’язану російською пропагандою, – “громадянська війна” [4, с. 139–141].

Що ж до 2022 р., то українське суспільство вперше за останні майже 80 років опинившись в епіцентрі війни, зазнало глибокої морально-психологічної травми, що пов’язувалося з руйнування базових засад безпеки людини, масовими людськими жертвами, насильством, голодом, втратою моральних орієнтирів. Як зазначалося у звіті місії ООН в Україні (червень 2022 р.), країна, у якій нараховувалося понад 6 млн внутрішньо переміщених

осіб, де понад 5,3 млн українців стали біженцями, потребували допомоги близько 16 млн громадян, опинилася в зоні гуманітарної катастрофи.

Незважаючи на це, російський агресор зустрівся з небаченим опором, що позбавило його шансу на перемогу в бліцкригу. Вирішальну роль у цьому зіграли успішна розбудова Української держави, яка відзначила у 2021 р. своє тридцятиріччя, створення сучасних збройних сил, консолідація всього українського народу, усвідомлення ним своєї унікальності та здатності до захисту своєї вітчизни. Цьому сприяли як отримане щеплення проти ворожої пропаганди, історична пам'ять, так і переконаність у тому, що в смертельному двобої проти російського нацизму запорукою перемоги (а відтак збереження життя, свободи, демократії) можуть бути лише спільні дії всього суспільства, що скріплювалося усвідомленим почуттям соборності, нерозривного зв'язку поколінь зі своїм генетичним корінням, об'єднанням навколо спільного стрижня, яким є Українська держава.

Останнє підтверджувалося практичними діями – високим рівнем добровольчого руху, підтримки призовної компанії, участі у волонтерському русі – суспільними настроями, які базувалися на глибоко вкорінених державницьких та духовно-культурних традиціях, високому рівні емпатії суспільства, що відбувалося на всіх рівнях соціальної взаємодії. Про процеси консолідації українського суспільства, об'єднання його зусиль навколо базових проблем країни засвідчували і соціологічні дослідження. В одному з них (березень 2022 р.) було зафіксовано, що близько 80% українців (найвищий за останні десятиріччя рівень підтримки) були готові зі зброєю в руках захищати Батьківщину [5]. Майже половина громадян країни (квітень 2022 р.) долучилися до волонтерства. Незважаючи на загрозливу ситуацію, 97% громадян були впевнені в перемозі України, відновленні її територіальної цілісності [6]. На згадані показники мінімально впливали чинники географічного розташування чи “рідної мови” респондентів. Переважна більшість громадян чітко визначилася на рахунок суб'єкта, який ніс головну відповідальність за розв'язання війни – керівництво РФ (96%). 56% поклало відповідальність за війну на російське суспільство [7]. Динаміку консолідації позиції суспільства в зовнішньополітичній сфері засвідчило жовтневе опитування 2022 р. – 86% громадян висловилися за вступ країни до ЄС, 83% – до НАТО. Ці показники на Півдні і Сході країни (чинник ваги “російськомовного населення”) коливалися в межах 69–79%. Зазначимо, що “проти” висловилося 3% і 4%, відповідно, респондентів, а їхня частка в країні за останні вісім років скоротилися в 10 разів [8].

В умовах війни українське громадянство стало ще більш згуртованим і у своїй національній самоідентифікації, включаючи свідому відмову від спілкування в суспільному просторі та побуті “мовою російського окупанта”. Станом на жовтень 2022 р. 67% опитаних (включаючи і більшість російськомовних респондентів) погодилося із твердженням про необхідність “здорового націоналізму” (зростання у півтора рази порівняно з 1991 р.). Майже 50% громадян позитивно оцінювали постать С. Бандери в становленні

української державності [9]. Позицію безкомпромісної боротьби з ворогом, відновлення територіальної цілісності України (шляхом розгортання партизанської боротьби, проведення акцій протесту під гаслами “Захистимо Україну разом”, “Херсон – це Україна”, “Маріуполь – це Україна” та ін.) виявляли й громадяни, переважно двомовні і російськомовні, на тимчасово окупованих теренах Сходу і Півдня України. Незважаючи на терор, українські патріоти знаходили можливість висловлювати свій протест і проти т. зв. “референдумів”, організованих агресором у вересні 2022 р., метою яких було легітимізувати розчленування України, поглинання її частин РФ.

Загалом в умовах російсько-української війни завдяки мобілізації зусиль всього українського народу, міжнародній підтримці Українська держава та її суспільство стали сильнішими і згуртованішими. Водночас, незважаючи на значні успіхи на фронті, в умовах значних воєнних, економічних та соціальних втрат українському суспільству треба й надалі нарощувати зусилля в поглибленні відчуття консолідованої політичної нації, зміцнювати ідею та цінності Української суверенної та соборної держави, що є запорукою перемоги, успішної мирної відбудови, поглиблення курсу реформ та євроінтеграції.

Список використаних джерел

1. Нас стільки разів хотіли знищити, але не змогли: нове відеозвернення Зеленського. *Слово і діло*. 2022. 3 березня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/03/03/novyna/suspilstvo/nas-stilky-raziv-hotily-znyshhyty-alle-ne-zmohly-nove-videozvernennya-zelenskoho>
2. Воронцова О. Банкова назвала кількість населених пунктів, стертих окупантами з лиця землі. *Главком*. 2022. 27 вересня. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/bankova-nazvala-kilkist-naselenikh-punktiv-stertikh-okupantami-z-litsja-zemli-878077.html>
3. Тороп О. Кучма: “Путін хотів знищити Україну, а отримає наше друге народження”. *BBC News*. 2022. 4 серпня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62413802>
4. Майборода О. Консолідація українського суспільства в умовах російської агресії: проблема пошуку оптимальних рішень. *Наукові записки ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 138–157.
5. Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. 1 березня 2022 р. Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_032022_war_press.pdf
6. Суспільно-політичні погляди в Україні: 30 березня – 2 квітня, 2022. URL: https://iri.org.ua/sites/default/files/editor-files/2022_April_Survey-UA.pdf
7. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. Фонд “Демократичні ініціативи”. 2022. 30 травня. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintsiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi>
8. Динаміка зовнішньополітичних настроїв населення. 1–2 жовтня 2022 р. Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_international_2000_102022_press.pdf
9. Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. Фонд “Демократичні ініціативи”. 2022. 13 жовтня. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyini-z-rosieyu>

Сергій Копилов,
доктор історичних наук, професор,
ректор Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ДО ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНО-ГРОМАДЯНСЬКОГО ЄДНАННЯ

Перш ніж говорити про те, які саме цінності і в який спосіб можуть стати інтегративними для національної спільноти, уточню, що тут розумітиметься під єдністю і під цінностями. Адже самі ці поняття є наразі вельми ціннісно-сміслово навантаженими й відтак викликають різні тлумачення й суперечки. Зокрема, єдність, яка зараз так само є для нас ключовою цінністю, іноді трактується – “за замовчуванням” чи відкрито — як цілковитий збіг (тотожність) ціннісно-сміслової спрямованості різних особистостей та суспільних груп, їхніх точок зору на певні явища, мотивів та дій. На мою думку, таке розуміння є неадекватним реаліям та перспективам сучасного суспільства і небезпечним для його розвитку. Навіть якщо згаданий збіг, “однодумність” до певної міри можливі, вони суперечать принципам різноманіття і свободи, на яких ґрунтується буття цивілізованого світу і будь-яке обмеження яких слід розглядати як ситуативно вимушене, а не як ціннісну норму.

Відтак єдність як ідеал — це не монолітна субстанційна тотожність, що нівелює буття осіб та громад, які складають її. Якщо тут і йдеться про ототожнення, то лише в певному відношенні, або, точніше, про таку тотожність, яка є водночас *незбігом*, відмінністю, властивою суб’єктам як таким. Тут можна згадати формулу К. С. Станіславського щодо гри актора, який “стає іншим, залишаючись самим собою”. Це означає, очевидно, що в ідеалі я засвоюю “чужий” цілісний спосіб бачення світу, поведінки, діяльності як особисто значущий для мене, як мій “другий власний” – не втрачаючи своє автентичне, “первинне” єство. Але це можливо лише тоді, коли і в зовнішньому, соціальному плані, і у свідомості кожного індивіда відбувається спілкування особливого типу, яке в новітній філософії і загалом культурі визначається як *діалогічне*. Водночас взаємопорозуміння і згода – які є особливо важливими в екстремальних умовах загрози буттю спільноти і її членів – не виключають розбіжності позицій, суперечок. Більше того – саме через відмінності, а не за рахунок їх нівелювання має здійснюватися гадана продуктивна єдність настановлень та вчинків. Але, звісно, передусім тут постає питання – яким чином ці розбіжності зробити джерелом змістового поступу, а не конфліктів? Очевидно, тут маємо певний парадокс: для того, щоб така – сказати б, *діалогічна* – єдність була можлива, вона має в певному сенсі *вже* існувати – принаймні як настановлення, “регулятивна ідея” єднання у свідомості членів спільноти, як їхня думка одне про одного і про

реальні підстави “бути разом”. Це, власне, означає, що і сама спільнота (зокрема національна) є водночас і певною емпіричною дійсністю зв’язків, *socio*, і такою, що лише *прагне* і *має* бути, у процесі реальних взаємодій повсякчас *творить себе*.

Але згадавши про настановлення, регулятивні ідеї, я вже торкнувся теми цінностей. Адже останні, на мою думку, можна попередньо визначити як такі ідеальні загальнозначущі об’єкти, з якими особа інтенційно й дійово ототожнює себе, цим самим надаючи значущості й сенсу власному і світовому буттю. Завважу, що, на мою думку, стала й глибока єдність соціальних груп, спільнот, людства загалом найбільшою мірою конститується саме цінностями в щойно окресленому розумінні, а не інтересами й потребами, які за визначенням є ситуативними.

Та водночас ми знаємо, що не лише особисті чи групові інтереси, а й цінності можуть *роз’єднувати*: величезна кількість сучасних конфліктів являють собою (принаймні позірно) саме зіткнення цінностей. Це може бути як “сперечання” різних цінностей за домінування, так і зіткнення радикально відмінних тлумачень однієї цінності (скажімо, справедливості чи краси). Відтак для нас наразі як ніколи гостро постає питання: які саме ціннісні настановлення і в який спосіб можуть забезпечити продуктивне спілкування й спільну діяльність українського загалу?

По-перше, на мою думку, ці цінності повинні мати “*рамковий*”, якнайзагальніший характер – стосуватися різних часів, регіонів, спільнот. Інакше кажучи, це ті інтенції, які ми називаємо *вселюдськими*, і водночас з їх потенційного обширу, із зони ціннісного пошуку не можна виключати апріорі жодної з особливих – індивідуальних чи групових – ціннісно-сміслових орієнтирів.

Власне, зі щойно сказаного випливає, що перевага має надаватися не інструментальним, а так званім фінальним чи термінальним цінностям – тим, що є значущими як такі, а не лише як засоби для чогось іншого. Це не означає недооцінки *засобів реалізації* настановлень, прагнень, потреб: просто передусім мають бути покладені саме цінності й цілі як такі, що визначають шляхи й засоби їх реалізації, а не навпаки. Завважу, що цариною “винайдення”, затвердження, осмислення, трансформації таких універсальних “останніх” цінностей зазвичай вважається *культура*. Отже, процеси нашого ціннісного самовизначення, консолідації, власне, збігаються з розбудовою індивідуального й спільного життя насамперед як *буття в культурі*.

З огляду на сказане я б виділив як пріоритетні для національно-громадянської єдності такі види цінностей:

1. Громадянсько-патріотична інтенція – ототожнення себе з певною країною і її (громадянською) спільнотою (політичною нацією). При цьому в різних осіб можуть домінувати – мати для них найбільшу ціннісну вагу – різні грані, атрибути її буття. Відтак можливий і важливий діалог (зокрема дискусія) щодо того, який з них у наш вирішальний час є найактуальнішим, вимагає нагального захисту й розбудови. У підсумку ж, окреслюючи

пріоритети, усі учасники водночас мають перейнятися значущістю *кожного* атрибута (якщо він справді є сутнісною властивістю буття країни, народу; це також має бути з'ясовано в діалозі).

2. Ціннісні *абсолюти* (універсалії): духовність, людяність, культура в триєдності етичної, естетичної та пізнавальної інтенцій (блага, краси та істини). Ці універсалії, звісно, не функціонують поза їхньою “специфікацією” в культурних смислах (творах) та цивілізаційних надбаннях *різних епох та народів* – європейських і якнайширшого кола інших. Отже, нове осягнення, співвіднесення, діалогічне спілкування цих унікально-особливих смислів надає їм всезагальності й тягlosti. Зокрема, і національні українські цінності – це, власне, особливий спосіб покладання й творення вселюдських форм буття й розуміння – “винайдення” універсалій заново, як це і властиво буттю в культурі. І лише в такому аспекті українство справді може бути *культурним* феноменом.

3. Окремо й особливо постає цінність самого діалогу як актуального способу буття (співбуття особистостей, груп, спільнот); це передбачає розвиток настановлення й здатності до діалогічних стосунків, інтенсивне спільне покладання їхнього змісту, розроблення форм, розгортання цих відносин як діалогу *культур*.

4. Нарешті, – так би мовити, замикаючи коло, – ще раз назву як цінність саму ідею й відчуття *єдності* – у її щойно окресленому діалогічному розумінні. Тобто це не нівелювальна “монолітна” субстанція, а як постійно створювана і така, що розвивається, *подія* (“*акт актів*”) *спілкування*. Тільки в цій події може формуватися й розвиватися буття індивідів та спільнот.

Якими ж можуть бути форми й шляхи такого ціннісного самовизначення – а відтак самостворення – нашої національно-громадянської спільноти? Передусім, очевидно, слід у будь-якому спілкуванні, спільній діяльності виокремлювати й разом рефлектувати їхній *ціннісно-екзистенційний* план — ставити й обговорювати питання про те, якими ціннісно-смысловими настановленнями ми нині реально керуємося, як вони співвідносяться одне з одним, які колізії виникають чи можуть виникнути внаслідок їх розбіжності, у чому полягає глибинний зміст і сенс суперечностей тощо. При цьому необхідним (і, власне, природним) є втягнення у простір цього спілкування найрізноманітніших культурних сенсів різних історичних епох, регіонів тощо – філософських, художніх, наукових, релігійних тощо. Такий наскрізний, вселюдський “діалог у великому часі” культури (М. Бахтін) – реальна сфера функціонування й реалізації цінностей і водночас простір єднання, поза яким будь-які цивілізаційно-інституційні форми спільності будуть “порожніми”, непродуктивними.

Далі зазначу, що вищеописане спілкування щодо провідних цінностей неминуче набуватиме характеру *спору*, і надати йому *творчого*, неконфронтаційного характеру можна лише наполегливо виробляючи й вдосконалюючи *культуру діалогу*. Тут, природно, слід спиратися на тривалі й розмаїті традиції інтелектуального спілкування, дискусій у європейській

культури, переосмислюючи й перетворюючи їх у контексті новітньої доби. Зокрема, серед загальних правил і базових умінь (які, на жаль, важко опановує наша спільнота), можна згадати здатність вислухати співрозмовника до кінця й по змозі змістовно відреагувати на *кожну* його тезу, аргумент, питання тощо; попереднє якнайчіткіше визначення обговорюваних проблем, спільного предмета; виокремлення загальних змістових положень, що є спільними для учасників, головних понять та власне правил спілкування; дотримання обраного предмета і, зокрема, утримання від спонтанного перенесення уваги на “особистості” тощо.

Що ж стосується напряму змістового розвитку таких спорів про цінності, то продуктивним й адекватним сучасним формам мислення видається загальне настановлення на віднайдення *взаємовизначального зв'язку* (взаємопокладання) ідей (тверджень), що суперечать одне одному. Це означає в підсумку формулювання й “розгортання” *парадоксу* в строгому логічному розумінні. Наприклад, щодо цінностей та їх тлумачення: справедливість є справді справедливістю тоді і лише тоді, коли вона є *не* справедливістю, а, скажімо, милосердям (відомо ж бо, як часто ці два настановлення вступають у суперечність...). Або: краса є гармонією постільки, поскільки вона порушує гармонію, і навпаки... Це не просто інтелектуальні вправи, а один із можливих шляхів до розуміння, яким чином цінності можуть *реально* покласти одна одну в наших вчинках, діяльності, співбутті. Що, звичайно, не усуває цілком проблем внутрішньої боротьби, вибору, особистих етичних рішень... Адже акт покладання і здійснення цінностей, відбуваючись “між нами”, водночас залишається глибоко індивідуальним, як будь-яка творча дія. І це означає просту і, власне, загальновідому думку, якою я завершу: *особистість*, її творча активність – вчинки, власне твори тощо – є вирішальною інтегративною цінністю суспільного життя.

Оксана Яремчук,
*доктор психологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ СПІЛЬНОГО ВЧИНКУ ТВОРЕННЯ ЦІНІСНО-СМИСЛОВОГО КОНТИНУУМУ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Метою нашої роботи було проаналізувати смисловий потенціал активної солідарності суб'єктів етнокультурних груп у складі української політичної нації.

В основу *структурно-функціональної моделі націєтворчого і конфліктологічного потенціалу історичної психології в умовах мультикультурності* (О. Яремчук, 2019) покладено ідею консолідації/деконсолідації нації. Важливо, що ці взаємопов'язані тенденції сприяють спільному вчинку солідарності суспільства в ситуації війни. Саме суперечності створюють ситуацію, мотивацію і спонукають до дії об'єднання/розбрату, які можуть бути зняті в солідаризації суб'єктів етнокультурних спільнот, що визначають ціннісно-смысловий континуум Образу Майбутнього України на основі історичної пам'яті.

Дискурсом, який є показовим щодо взаємодії окремих елементів структурно-функціональної моделі спільного вчинку творення згаданого ціннісно-смыслового континууму, може бути усвідомлення/замовчування та зцілення/ трансгенераційна трансляція історичної травми Голодомору – геноциду українців.

Голодомор – геноцид українців 1932–1933 років – це травматичний історичний досвід, відлуння якого ми спостерігаємо на прикладі генерації поколінь дідів-батьків-дітей, тобто відповідно 80- /50- /20-літніх громадян України, які стають в опозицію щодо оприлюднення правди про геноцид. Це стосується передусім тих регіонів, де найбільше вимерло українського населення внаслідок штучного голоду.

Звернімося до “діалогічного забуття”, відповідно до якого двоє або кілька учасників трагічних і травматичних історичних подій однаково винні в цьому, домовляються не нагадувати одне одному про взаємну ворожнечу і ненависть, щоб будувати спільне майбутнє.

Ще одна модель пам'яті – “пригадати, щоб не забути”, коли переслідувач визнає скоєне, кається, виявляючи самопожертву щодо скривджених, а ті від усього серця повністю прощають за заподіяну травму.

Інша модель – “пригадати, щоб забути” – передбачає, що скривджені переосмислюють свою роль у тому, що сталося, й осягають у переживанні смисл жертви незалежно від того, чи визнали свою провину кривдники.

І, нарешті, “діалогічна пам'ять” – спільна відповідальність обох сторін за колективну травму, засвоєння уроків взаємозумовленого саморозвитку з історичних перипетій чи осягнення смислу коеволюції етнокультурних груп. Спільне між усіма моделями – намір суспільства трансформувати асиметричну агресію в симетричну форму історичної пам'яті. Ці мнемологічні моделі є інтерпретацією моделей, запропонованих Алейдою Ассман з огляду на комеморативні практики голокосту євреїв [1].

В історичній психології виділяємо три підходи до національної пам'яті: інституційний – офіційна політика за підтримки відповідних інституцій; колективний, що відтворює пам'ять про травматичні події через участь у масових комеморативних заходах, які спираються на історії очевидців цих подій, сімейні та офіційні архіви тощо; індивідуальний – рефлексія жертв травматичних подій та їхніх нащадків щодо смислу та уроків пережитого.

Зазначені підходи перетинаються й доповнюють один одного і складають масив соціально-психологічних практик, які є предметом психоісторичних досліджень. Результат цих досліджень – смисловий потенціал активної солідарності політичної нації на основі усвідомлених уроків історії.

Показовим прикладом є діяльність Музею Голодомору-геноциду, зокрема такі його проекти, як виставка “Розірване коло” за участі Музею книги і друкарства України та Національної історичної бібліотеки України. Виставки “Нас вбивали, бо ми українці”, “Потяг української ідентичності”, візуальний проєкт у мережі Інтернет “Голодомор 1932–1933. Помста за свободу”, реалізований музеєм спільно з Міністерством культури України; Всеукраїнський освітньо-патріотичний проєкт “Боротьба за свідомість” спільно з Всеукраїнською правозахисною організацією “Меморіал” імені Василя Стуса та Службою безпеки України; фотовиставки “Сторожі правди” та “Голоси з-за океану” тощо. Водночас музей проводить науково-дослідну роботу, міжнародні науково-практичні конференції, реалізує спробу комплексного осмислення Голодомору в міждисциплінарному діалозі істориків, культурологів, психологів, соціологів, советологів (Sovietology), “Memory Studies”, “Genocide Studies”, “Trauma Studies” та ін.

Освітні проєкти є засобом трансляції історичної пам’яті і заразом із цим – емоційного передавання травми Голодомору. Чи є це педагогічною помилкою? Чи, може, “зараження” травмою є неминучим?

В. Климчук і В. Горбунова за результатами свого соціально-психологічного дослідження, під час якого було опитано понад 1000 нащадків родин, які пережили Голодомор-геноцид, дійшли висновку: аби “зцілити травму, треба застосовувати глибинно психологічні техніки, бо формальні заходи лише дистанціюють” [2].

Як саме говорити з дітьми про Голодомор? Чи важливо враховувати їхню належність до нащадків носіїв цієї історичної травми? На сьогодні навчально-виховна технологія викладання цієї теми в середніх школах та ЗВО психологічно не обґрунтована. Прикладом недостатньо розробленого психологічного супроводу донесення цієї трагічної теми до учнів є такий дискурс. Експериментальний директор освіти і науки України Л. Гриневич на Всеукраїнському методичному семінарі для освітян “Нова українська школа: навчання і знання про Голодомор” (2016) зазначала: “Такі теми, як Голодомор, повинні наскрізно увійти в навчання українських школярів, для цього не потрібно створювати окремий предмет – потрібно інтегрувати ці теми для вивчення дітьми історії, української мови, читання тощо. Тема Голодомору у нас зараз асоціюється з “кусом” депресивної інформації, а насправді це тема, яка будує, яка розвиває те, що ми називаємо “соціальні та громадянські компетентності”, пошану та почуття гідності до кожної людини” [3]. Наскільки впораються звичайні вчителі з функцією фахівця з колективних травм – питання риторичне.

Великого значення набуває індивідуальна і колективна рефлексія в сучасному українському суспільстві щодо готовності/неготовності або спроможності/неспроможності українців протистояти радянському геноциду початку 1930-х років. У цьому контексті актуалізується такий варіант колективної рефлексії, як “контрпам’ять”. На думку дослідників, контрпам’ять заперечує не історичні факти, а причинно-наслідкові зв’язки між подіями [4].

У сучасному інформаційному просторі побутують заперечення Голодомору як штучно створеного геноциду, спроби перенести відповідальність на природні умови тощо. А проте історична пам’ять і контрпам’ять є складниками колективних поглядів і переконань, які через полюсне представлення теми Голодомору провокують українців до заглиблення в суть цього травматичного досвіду, що в підсумку сприяє усвідомленню цінностей і смислів консолідації українського суспільства. Спільний вчинок творення ціннісно-сміслового континууму Образу Майбутнього України передбачає ситуацію, в якій актуалізується мотивація усвідомлення уроків історії, і дію, що передбачає комунікацію з використанням документів і фотографій як свідчень злочину проти українців і співпереживання – самоперевершення станів фізичної наруги, приниження людської гідності, торжества духовного над матеріальним. На думку М. Нуссбаум, це “страждання з іншими”, яке не для кожної людини є посилюючим [5].

Пам’ять про Голодомор-геноцид як елемент колективної ідентичності є одним з об’єднавчих соціально-психологічних механізмів українців, які мешкають в Україні і за її межами. Цей ресурс спрямовує на пошуки цивілізаційної суб’єктності України. Міжнародно-правова кваліфікація Голодомору-геноциду українців як злочину перетворює його на символ трагічних подій для всього людства і відповідно передбачає процес осмислення людяності й знелюднення, ставлячи в один ряд із двома світовими війнами, Аушвіцем, Голокостом, гулагом тощо. Без усвідомлення суті цієї історичної травми гальмується процес становлення зрілої української політичної нації.

На основі національного наративу має сформуватися світовий наратив про Голодомор – за моделлю “пригадати, щоб не забути”. Це є одним з внесків українців у цивілізаційну скарбницю як народу, який продемонстрував посттравматичне зростання .

Психоісторична реконструкція дискурсів представників єврейської етнокультурної групи в складі української політичної нації на тему Голокосту виявила, що цей наратив конкурує з історичною пам’яттю про Голодомор-геноцид українського народу.

Об’єднує обидва наративи тема страждання і смерті. Наразі в єврейській історичній пам’яті акцентується непорівнюваність травми Голокосту з будь-якими травматичними переживаннями українців чи інших народів. Особливо показовим є вшанування пам’яті жертв Бабиного Яру.

Бабин Яр у всьому світі є символом Голокосту, але під час нацистської окупації Києва 1941–1943 рр. Бабин Яр став місцем страти і поховання не лише євреїв, а й представників інших груп, яких переслідували за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, українських націоналістів, комуністів, радянських військовополонених, душевнохворих, цивільних заручників, українських і радянських підпільників, в'язнів Сирецького концтабору. За період незалежності України Бабин Яр став місцем взаємодії окремих історичних пам'ятей різних етнічних, політичних, конфесійних та інших соціальних груп і громадських організацій, що представляють нащадків жертв нацизму та комунізму. Це ускладнює спільне вшанування пам'яті постраждалих та усвідомлення уроків історії.

Українська політична нація перебуває в процесі становлення прийнятної для всього суспільства політики і культури історичної пам'яті. Порівняно з довоєнним періодом у політиці пам'яті активну роль стало відігравати громадянське суспільство. Однак конче потрібно, щоб саме держава була ініціатором цілісного образу минулого України, на основі якого створюватимемо спільний позитивний образ майбутнього.

Особливо важливими є європейський і світовий ментальні контексти подій Голодомору і Голокосту в Бабиному Яру, бо це пояснює сутнісні причини, геополітичні й психоісторичні наслідки сталінської і гітлерівської диктатур, допомагає засвоїти уроки взаємодії суспільства і влади в минулому і сьогодні [6]. Наукова новизна етнокультурного та психолого-історичного підходів до дослідження злочинів сталінського режиму, витоків українофобії радянської влади (до війни, під час і після неї), маніпулятивної природи радянсько-німецької співпраці 1939–1941 років, антилюдських злочинів обох режимів проти українців, євреїв, багатьох інших народів, суперечливого сприйняття історичної пам'яті про українське націоналістичне підпілля порівняно з радянським комуністичним підпіллям полягає у відкритті цінностей і смислів цих подій для сучасників, що і є сферою компетентності історичної психології як міждисциплінарного напрямку.

Саме завдяки психолого-історичним дослідженням можна вивести наукову дискусію про уроки історії, зокрема про смисли подій Другої світової війни на теренах України, з чорно-білої площини в поле, де знайдеться місце для коеволюційної міжгрупової взаємодії в історичному і територіальному вимірах.

Соціально-психологічний механізм консолідації українського суспільства відбито в кількох аспектах. Найбільш дотичним до нашого дослідження є такий: консолідація – це процес і результат відтворення ціннісно-орієнтаційної єдності нації, узгодженої з Образом її Майбутнього і національною ідентичністю.

Феномен етнічної індивідуалізації є глибинною основою для консолідації різних етнокультурних груп завдяки усвідомленню ціннісно-сміслової спадкоємності і виходу за межі культурної традиції до універсальних архетипів. Цей феномен глибше можливо пізнати через “осягнення” в

процесі “занурення”. Ці соціально-психологічні механізми доповнюються відповідно: “занурення” – “традиційністю”, “осягнення” – “інноваційністю”. Творча інтерпретація культурних традицій (кожною етнокультурною групою своєї і навпаки – обмін інтерпретаціями) – це той процес, який об’єднує різні етнокультурні групи. У тому межовому стані, який Ю. Лотман позначав як “вибух смислів на перетині культур”.

Збагачення культурних традицій відбувається через самоконституювання суб’єктів етнокультурних груп на перетині різних цінностей і смислів, у міжгруповій взаємодії в історичному і територіальному вимірах.

У процесі творення ціннісно-сислового континууму образу Майбутнього України відбувається усвідомлення уроків історії та осмислення причин і наслідків колективних травм. Це уможлиблюється на основі етнокультурної міфотворчості індивідуальних та колективних суб’єктів, умотивованих на об’єднання різноманіття культурних кодів.

Безпосередньо для цього задіюємо ідивідуальне авторське міфотворення, суть якого у трансформації метафор у символи. За О. Лосевим, ми маємо справу із синкретичним способом пізнання, який містить у нероздільній єдності здатність до образного абстрагування високого порядку, емоційність і чуттєво-тілесний складник [7].

Ядро світогляду утворюють три базових переконання:

- 1) у світі більше добра, ніж зла;
- 2) є сенс буття, і події у світі відбуваються не випадково, вони підпорядковуються законам справедливості;
- 3) переконаність у цінності власного “Я”.

Ці базові переконання можуть суттєво відрізнитися залежно від специфіки етнічного несвідомого. Суттєвий вплив на них справляє травматичний досвід, якого зазнала етнокультурна спільнота. Показовим є хронотоп різних етнокультурних груп. Наприклад, єврейський хронотоп характеризується: високим рівнем пов’язаності часових проміжків при домінуванні сучасності. Цей варіант сприйняття часу сприяє як перебуванню в стані тут-і-тепер, так і дає доступ до минулого і майбутнього.

Українцям більше властиве сприйняття часу як розірваного, з базовою спрямованістю в минуле. Звідси психологічний захист, високий рівень адаптивності. Таке сприйняття є перешкодою для суб’єктної, спрямованої на планування майбутнього соціальної активності. Процес етнічної індивідуалізації може сприяти встановленню більшої пов’язаності часової перспективи [8].

“Фактор походження з України набуває в умовах раптового вимушеного переселення базового характеру щодо подальшої зміни самоідентифікації тих вихідців з України, які раніше взагалі могли не мати української ідентичності. Зокрема, до таких належать громадяни України, які мали локальну чи навіть колишню радянську ідентичність. Водночас переїзд в інші країни, особливо в ті, де розвинута робота українських організацій, українських шкіл, українських церков, за зміни навколишнього середовища

(особливо це стосується біженців зі Сходу та Півдня України) дає унікальну можливість посилення їхньої української національної ідентичності” [9].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У процесі творення ціннісно-смыслового континууму образу Майбутнього України відбувається усвідомлення уроків історії та осмислення причин і наслідків колективних травм. Це уможлиблюється завдяки етнокультурній міфотворчості індивідуальних та колективних суб’єктів, умотивованих на об’єднання різноманіття культурних кодів. У структурно-функціональній моделі СПАС (смысловий потенціал активної солідарності) ключовим елементом є спільний вчинок трансформації смислів минулого різних етнокультурних груп у смисли, які воліємо проявити в майбутньому української політичної нації (рис. 1-3). У цьому вчинку проявляються повноцінні соціально-психологічні механізми міжгрупової взаємодії:

- 1) солідаризація – коеволюція;
- 2) консолідація – конкуренція;
- 3) інноваційність – традиційність;
- 4) занурення – осягнення.

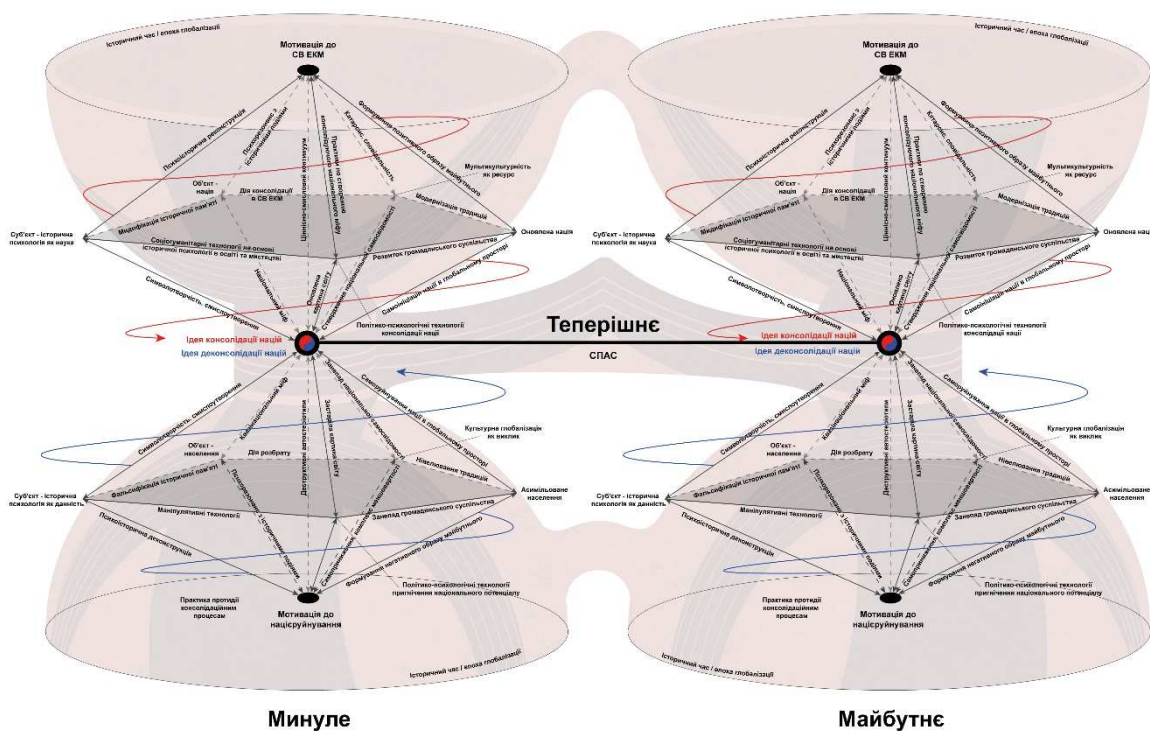
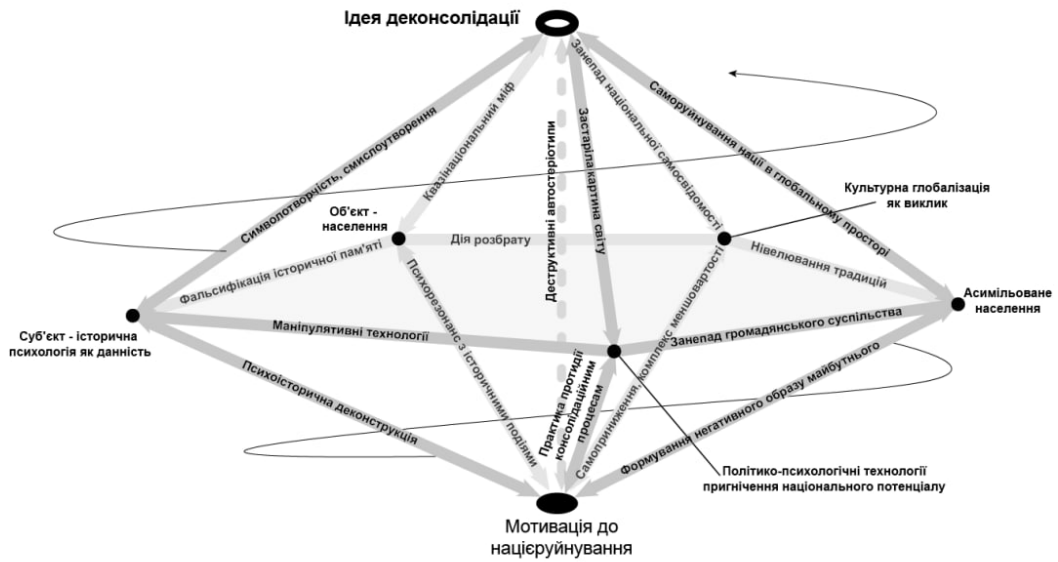

Рис. 1. Структурно-функціональна модель творення ціннісно-смыслового континууму консолідації суспільства

Минуле

Рис. 2. Фрагмент структурно-функціональної моделі творення ціннісно-сміслового континууму консолідації/деконсолідації суспільства

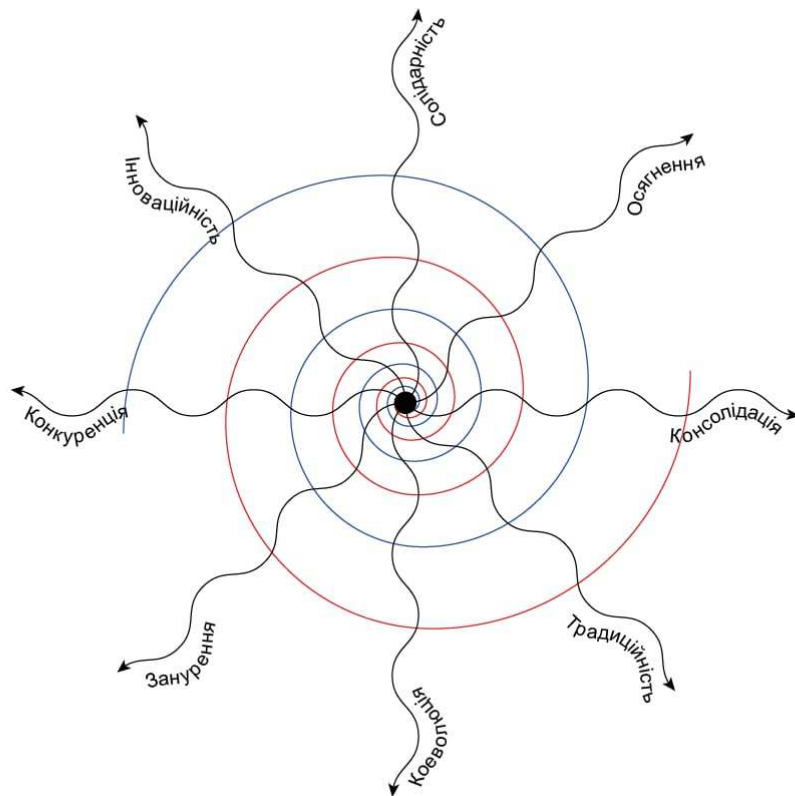

Рис. 3. Структурно-функціональна модель соціально-психологічних механізмів спільного вчинку консолідації суспільства

Список використаних джерел

1. Assmann A. From Collective Violence to the Common Future: Four Models for Dealing with the Traumatic Past. *Bulletin of Yerevan State University, Sociology and Economics series*. 2011. № 134.5. P. 14–22.
2. Наумець І. Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2018/11/24/225607/>
3. Винницька-Юсипович О. Дітям про Голодомор 32–33 років в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-iviv-akziya-golodomor/30973866.html>
4. Weendon Ch., Jordan G. Collective memory: theory and politics. *Social Semiotics*. 2012. Vol. 22. № 2. P. 143–153.
5. Nussbaaum M. *Upheavals of thought: The intelligence of emotions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 117.
6. Базовий історичний наратив Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр”. Благодійна організація “Благодійний Фонд “Меморіал Голокосту “Бабин Яр”, 2018.
7. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва: Искусство, 1976. 367 с.
8. Дідух М. Л. Психологія етнічної індивідуалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2011. № 959. Вип. 46. С. 24–28.
9. Мазука Л. Модифікація державної політики збереження національної ідентичності закордонних українців. *Політичні дослідження*. 2022. № 2(4). С. 160–179.

РОЗДІЛ 2

ПАТРІОТИЗМ ТА ІДЕЇ СОБОРНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Павло Горностай,
*доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії психології
малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України
ORCID ID 0000-0003-2327-6213*

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, СОЦІАЛЬНА АМНЕЗІЯ, ІСТОРИЧНІ ТРАВМИ ТА ІСТОРИЧНІ МІФИ

Історична пам'ять охоплює колективний досвід різних поколінь, що є основою самоусвідомлення та самоідентифікації великої групи. Це тісно пов'язує її з поняттям групової (соціальної, національної, етнічної) ідентичності. Ці два поняття є визначальними для життя будь-якої соціальної групи. Синонімічно близьким є поняття “соціальна пам'ять”, “культурна пам'ять”, “національна пам'ять”. Історична пам'ять “стосується способів, за допомогою яких групи, колективи та нації створюють та ототожнюють себе з конкретними розповідями про історичні періоди чи події. Історична пам'ять є основою соціальних і політичних ідентичностей і також часто змінюється у зв'язку з поточним історико-політичним моментом” [1, р. 1078]. Її можна визначати як “відтворення (усвідомлення) минулого досвіду, що має архетипну природу, опосередковується сьогоденням та виконує функцію моделювання майбутнього спільноту та особистістю, сприяючи трансформації їхньої свідомості” [2, с. 12].

Історична пам'ять – це відображення історичних подій, цивілізаційних процесів у різних формах суспільної психіки: науці, філософії, міфології, культурі, мистецтві. У радянських суспільних науках їх традиційно називали формами суспільної свідомості, але вони, безперечно, мають охоплювати як свідомі, так і групові неусвідомлювані компоненти. З історичною пам'яттю та суспільним прогресом дуже тісно пов'язана тема історичних травм, колективних травм, культурних травм.

Проблематика історичної пам'яті привертала увагу багатьох дослідників. Амос Функенштайн розглядає колективну пам'ять з позицій історизму і концепції історичної свідомості, стверджуючи, що “колективна свідомість передбачає колективну пам'ять, оскільки без неї немає ні закону,

ні справедливості, ні політичної структури, ні колективних цілей” [3, р. 5). Лариса Нагорна розглядає місце і роль історичної пам’яті в системі суспільних цінностей, пов’язуючи її з історичною свідомістю, національною ідентичністю, ідеологією, міфологією, культурою [4].

Суспільство здатне витіснити з колективної пам’яті інформацію, яка з певних причин є небажаною. Таке явище дістало назву “соціальна амнезія”. Це поняття запропонував Рассел Якобі, який розумів під ним придушення суспільством процесу пригадування свого власного минулого. Він розглядає дві форми соціальної амнезії: забуття минулого і псевдоісторичну свідомість. Одне і завдань дослідник убачає в тому, щоб відновити в пам’яті те, що майже назавжди втрачено під тиском суспільства. Об’єктом соціальної амнезії часто стають події, що спричинили історичні травми, через тяжкість травматичного матеріалу, з яким колективна психіка не в змозі впоратись. Забування історії травми пов’язане із захисним механізмом витіснення як форми реагування на травму [5]. Так, історія Голодомору зазнала такого витіснення – правда, не без допомоги офіційної політики пам’яті сталінського режиму.

Про історичну пам’ять часто говорять у контексті досліджень *історичних травм*. Історична травма – це колективна травма, яку розглядають як важливу подію в історії великої чи глобальної групи, без якої неможливе розуміння логіки розгортання історичного процесу цієї групи. Вона ілюструє накопичення в часі (в історичній пам’яті) травматичного досвіду та його наслідків, що мають пролонгований ефект, містить історичну відповідь на травми у вигляді колективних дій та переживань. Однією із перших цю тему дослідила і проаналізувала американська дослідниця Марія Брейв Хеарт [6].

Історична пам’ять, яка охоплює досвід історичних травм, впливає на суспільний розвиток і соціальну динаміку; подальше життя великої групи людей істотно змінюється. Цей вплив може мати деструктивні наслідки, в основі яких лежать різні форми компенсації колективних травм шляхом формування агресивної картини світу. Новий досвід закріплюється в менталітеті. Може створюватися колективна міфологія, на її основі відтак формується міфологічна історія групи. Ці міфи трансформують, а інколи спотворюють історичну пам’ять.

Групові міфи як продукти групового (колективного) несвідомого є одним із феноменів, тісно пов’язаних з історичними травмами. Міфи можуть бути особистісними (як форма індивідуального несвідомого) і колективними, що стосуються різних груп: від малих до таких, як етноси, народи тощо. Груповий міф – це система добре інтегрованих вірувань, які поділяє група або більшість її членів. Вони частково засновані на правдивих фактах, пояснюючи реальні події та закономірності, але загалом можуть значно розходитися з дійсністю. Групові міфи служать утвердженню ідентичності групи. Вони можуть стосуватися лідерів групи, відносин у групі і між групами, соціально-психологічного клімату в групі, групової історії тощо.

Особливістю міфу є те, що коли виявляються розбіжності положень міфу з реальними фактами, група схильна більше вірити міфу, ніж факту. Найбільш розвиненою і вивченою формою групових міфів є міфологічна творчість великих груп людей – народів та етносів, що стала самостійним феноменом культури як форми суспільної свідомості і колективного несвідомого [7].

Міфологія є однією з форм опрацювання історії, що на відміну від наукової історіографії передбачає психологічне переживання описуваних подій. Групова міфотворчість є також одним зі способів окультурювання колективних травм. “Історичний міф є комунікативним полем та неусвідомленим репертуаром сценаріїв, які відображають тезаурус інтенцій, що презентуються як притаманні даному народові від прадавніх часів” [8, с. 62].

Політичні міфи – це різновид історичних міфів, які, окрім всіх інших функцій, використовують як інструмент політики, інколи настільки істотний, що перетворюється на справжню ідеологічну зброю [9-12]. У будь-якому разі політичні міфи за силою впливу здатні підмінити собою дійсність. Політичний міф – це “ідеологічно позначений наратив, який має на меті дати правдивий опис низки минулих, теперішніх або прогнозованих політичних подій і який сприймається соціальною групою як правдивий по своїй суті” [13, р. 44], це “цілісне, спрощене, переважно ірраціональне віддзеркалення в індивідуальній і масовій свідомості політичної реальності та основних суспільних цінностей, своєрідний символічний засіб їх інтерпретації, моделювання світу і соціального життя” [14].

Тоталітарні режими часто використовують політичні міфи для утвердження і виправдання агресивної політики та її практичної реалізації. Тоталітарні ідеологічні доктрини є найбільш міфологізованими [15]. Усі держави, відповідальні за розв’язання Другої світової війни, будували свою політику і політичну ідеологію на історико-політичній міфології, спрямованій насамперед на утвердження ідей величчя, переваги (расової, національної, класової тощо) та боротьби з ворогами, неповноцінними расами тощо. Книга ідеолога німецького нацизму Альфреда Розенберга так і називається – “*Міф 20-го століття*”. Він пропагує зверхність арійської раси і величчя держави Третього Рейху, яка веде свій історичний відлік зі Священної Римської імперії (Першого Рейху). Назву запозичено з книги німецького історика Артура Меллер ван ден Брука “*Третій Рейх*”.

Не менш міфологізованою є доктрина італійського фашизму, яка також апелює до ідеологем Римської імперії. Сам термін “фашизм” походить від стародавнього символу “зв’язка, пучок” (італ. – fascio). Відновлення давньої Римської імперії стало національним міфом і центральною фашистською ідеєю поряд з ідеєю всемогутності держави. Доктрина відкидає ідеї пацифізму, лібералізму, парламентаризму та соціалізму як руйнівні, натомість для фашизму стверджується спіритуалістичний світогляд.

Мілітаристська ідеологія була поширена в Японії в 1-й половині ХХ століття. Мілітаристські міфи походять від стародавніх традицій поклоніння японському імператору, який також був верховним главою релігії

синтоїзму. Імператора японці вважали прямим нащадком богів, фактично – живим богом. Японський тоталітаризм поєднував у собі середньовічний містицизм, шовінізм, ультранационалістичні, расистські та імперіалістичні ідеї.

Серед тоталітарних режимів Росія та її попередник СРСР є лідерами зі створення та експлуатації історичних і політичних міфів. Найбільш інтенсивно це відбувалося протягом останніх 300 років, що дало змогу створити справжню паралельну російську історію. Імперські міфи Росії ще й досі живуть в українській ментальності як наслідок колоніальної політики. Протистояти цьому процесу може лише утвердження автентичної історичної пам'яті та історичної ідентичності. Слід знайти в тисячолітній культурі Руси-України ресурси відновлення автентичної історії та формування іншої міфології, власної героїки, зокрема нової героїки війни. Це допоможе захистити наш смисловий простір, національну ідентичність, а також стане засобом зцілення від історичних травм і травми російсько-української війни.

Список використаних джерел

1. Hite K. Historical Memory. *International Encyclopedia of Political Science* / Eds. V. Badie; D. Berg-Schlosser; L. Morlino. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications, 2011. P. 1078–1082.
2. Яремчук О. В. (2021). Історична психологія: націєтворчий потенціал : монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Кам'янець-Подільський: Рута.
3. Funkenstein, A. (1989): Collective Memory and Historical Consciousness. *History and Memory*, 1.1, 5–26.
4. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012.
5. Jacoby R. *Social Amnesia: A Critique of Conformist Psychology from Adler to Laing*. Boston: Beacon Press, 1975.
6. Brave Heart M. Y. H. The historical trauma response among natives and its relationship with substance abuse: A Lakota illustration. *Journal of psychoactive drugs*. № 2003. 35(1). С. 7–13.
7. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996.
8. Зеленін В. В. Історичний міфодизайн як психотехнологія сучасної інформаційно-психологічної війни: базові постулати, завдання та структура міфотворення. *Український психологічний журнал*. 2018. № 1(7). С. 58–73.
9. Головатий М. Ф. Політична міфологія : навч. посіб. Київ: МАУП, 2006.
10. Чорна Л. Г. Груповий міф як соціально-психологічне явище. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 43(46). С. 116–124.
11. Pick T. M. The myth of the trauma/the trauma of the myth: Myths as mediators of some long-term effects of war trauma. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*. 2001. № 7(3). P. 201–226.
12. Tudor H. *Political Myth*. New York: Praeger, 1972.
13. Flood C. *Political Myth. A Theoretical Introduction*. London, New York: Routledge, 2001.
14. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. Київ: Знання України, 2009.
15. Розумюк В. Міф тоталітарної “ідеократії”. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. № 30(2). С. 206–216.

Олена Газізова,
*кандидат історичних наук, завідувачка відділу
українознавства в науково-освітньому просторі
Науково-дослідного інституту українознавства
olena.gazizova@ukr.net*

ГЕРОЇЗМ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: УКРАЇНОЗНАВЧІ ПРАКТИКИ

В умовах війни стійкість і героїзм українського народу – це потужна зброя. Важливим напрямом державної політики є історична пам'ять, яка формує національну ідентичність, національну позицію, соціальні та культурні координати, збагачує соціальний капітал особистості, продукує неперервне стимулювання обговорення минулого через різні форми його інституціоналізації. Історична пам'ять є важливим елементом національної самототожності [1, с. 162]. Сьогодні актуальною складовою формування історичної пам'яті стало визнання виняткової ролі всіх Збройних Сил України, а також усіх Сил оборони України, волонтерів та усвідомлення громадянами власної ролі як єдиного народу. У цьому контексті осмислення потребують позитивні суспільні та державні практики вшанування героїв, авторитет українських героїв у світі як необхідна складова збереження національної спільноти. Важливим є формування ціннісних орієнтирів молодого покоління на прикладах героїчної боротьби Українського народу за утвердження суверенітету власної держави.

Визначення сутності понять “герой”, “героїзм”, ретроспективний аналіз феномену героїзму та оцінка його сучасного стану в Україні; зв'язки означених явищ із поняттями “патріотизм”, “ідентичність” висвітлюються в працях Ж. Денисюка [2], В. Коротюка [3], О. Бондаревої та ін.

Л. Якубова наголошує, що Україна стоїть на краю прірви, однак завдяки стійкості та згуртованості української нації ми впевнені в тому, що українці, здолають “руський мир” і стануть переможцями. Про українських героїв буде знати увесь світ [8]. А. Киридон пише статті енциклопедійного формату про Героїв України, які брали участь у російсько-українській війні та здобули найвищу державну нагороду, що сприяє підтриманню колективної пам'яті та міжпоколінній трансляції знань про події російсько-української війни [5].

Нині ключовим є творення соціокультурного простору, наповненого героїкою як показника солідарності суспільства, заснованого на ціннісних домінантах національної ідентичності та героїзму українців.

Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 березня 2023 р. № 269-р “Про затвердження Плану заходів з відзначення подвигів ветеранів війни, проявлених під час захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України, на період 2023–2026 років” передбачено включення питань щодо утвердження української національної

та громадянської ідентичності та формування у здобувачів освіти відчуття вдячності і поваги до ветеранів війни під час розроблення та/або доопрацювання державних стандартів повної загальної середньої освіти, модельних освітніх програм, навчальної та навчально-методичної літератури; залучення ветеранів війни до діяльності у сфері громадянської освіти, а також до національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання [6].

У цьому контексті важливим є розроблення українознавчої концептології осмислення та формування новітньої історичної пам'яті щодо відзначення подвигів героїв російсько-української війни. Основним завданням українознавства як освітнього напрямку і як окремого навчального курсу є виховання в учнів високої патріотичної свідомості, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності та незалежності України. Зокрема, у навчальній програмі для 5-11 класів закладів загальної середньої освіти "Українознавство" (автори-укладачі А. Ціпко, Т. Бойко, С. Бойко, О. Газізова) ("Рекомендовано Міністерством освіти і науки України" (лист МОН України від 10.08.2020 № 1/11-5310) важливою складовою є вшанування мужності та героїзму захисників територіальної цілісності та незалежності України [7].

Одним із чинників, які сприяють залученню учнівської молоді України та зарубіжжя до дослідницької діяльності у сфері українознавчої освіти і науки, формуванню національної свідомості та патріотизму особистості, стали конкурси з українознавства для учнів 8–11 класів. За 16 років в освітньому проєкті, започаткованому Науково-дослідним інститутом українознавства у 2002 р., представлено близько п'яти з половиною тисяч науково-пошукових учнівських досліджень. У Конкурсі 2023 р. переможцями стали 243 учні з різних куточків України і зарубіжжя [8, с. 174].

У цьогорічному конкурсі одним із важливих напрямів досліджень є опис та поширення фактів про героїчні подвиги українських військовослужбовців, які мужньо боронять нашу державу та вшанування пам'яті ветеранів війни. Наприклад, Фіщук Анна, учениця ліцею № 32 міста Житомир, досліджуючи життєвий шлях героїв-оборонців Житомирщини, розповідає про героїчні вчинки житомирян під час російсько-української війни. Один із них став відомим у всьому світі: "Дмитра Козацького, з позивним "Орест", називають "очима Азовсталі". Він автор більшості фотографій із заводу, що захищався від російських атак, його роботи публікувалися в багатьох світових ЗМІ. У вересні Дмитро Козацький (Орест), ще перебуваючи в полоні, здобув перше і третє місце на ще одному конкурсі – International Photography Awards – за серію фото "Світло переможе" з "Азовсталі"". Дослідниця зауважує, що багато житомирян віддали своє життя за нашу свободу, і наголошує на необхідності вшанування пам'яті про героїв: "Пам'ять – це єдине, що залишається у людей, у сімей загиблих, дітей.

Пам'ять про тих, хто віддав своє життя. Ми точно не повинні забувати цих героїв, тому що вони віддали своє життя заради миру та майбутньої перемоги України”.

У багатьох роботах, що висвітлювали боротьбу українців за незалежність, вирізняється спільна особливість – висвітлення дослідження через розкриття особистого вкладу маловідомих пересічних українців, їх діяльності заради перемоги України. Наприклад, робота “Сергій Іванович Трешило – Народний герой України” (Костянтин Трешило, Київська обл.), “Три долі. Троє героїв from Ukraine” (Поліна Шерстюк, Сумська обл.), “Герої живуть, допоки їхню справу наслідують покоління” (Софія Яворська, Соломія Лосик, Тернопільська обл.), “Особистий героїзм військового в контексті забезпечення життєдіяльності заблокованого Маріуполя” (Поліна Пружина, Чернігівська обл.).

Варто відзначити роботу Тимофія Ляшенка з Дніпропетровської області “Герої військового часу: дорогами Жовтих Вод. Разом до перемоги”. Автор зібрав факти про мужність і героїзм земляків у боротьбі за Україну на полі бою, а також про вшанування пам'яті загиблих Героїв України з м. Жовті Води, що на Дніпропетровщині. Автор описав бойові подвиги військовослужбовців ЗСУ: старшого солдата Олександра Воронцова, молодшого сержанта Віталія Горбатюка, десантника-штурмовика Назара Губського. На жаль, усі вони загинули як Герої під час виконання бойових завдань.

Оригінальним є дослідження Дарини Мацали (Полтавська область) “Подвиг Андрія Конопльова, воїна, байкера – приклад служіння Україні”. Авторка висвітлює діяльність, участь та внесок у захист державного суверенітету і територіальної цілісності України Героя України Андрія Анатолійовича Конопльова, у минулому учня ОЗ “Новооржицька ЗОШ І–ІІІ ступенів Новооржицької селищної ради”, якому присвоєно звання Героя України з врученням ордена “Золота Зірка” (посмертно).

У дослідженні Романа Ясінчука (Черкащина) “Від героїзму до професіоналізму” на прикладі героїзму Володимира Качура, жителя смт. Єрки Звенигородського району розкрито характерні особливості нового типу особистості українця-патріота, який сформувався в сучасний період боротьби проти російської агресії. Дослідник зазначає, що на війні зростає усвідомлення особистістю відчуття себе як частини українського народу, незалежно від етнічної належності.

Олександра Барда (Миколаївська обл.), описуючи життєвий шлях Олександра Терещенка до війни й після поранення в умовах війни (він дістав важке мінно-вибухове поранення під час оборони Донецького аеропорту 15 жовтня 2014 року, унаслідок чого воїну було ампутовано праву руку і кисть лівої руки), звернула увагу на його тверде рішення і далі працювати на розбудову держави й творити для людей..., робити Україну кращою.

Вразила своєю глибиною й актуальністю робота Софії Ізмалкової, учениці 11 класу Олександрівського ліцею ім. Т. Г. Шевченка Миколаївської

області “Заради честі, миру і майбутнього України”. “Уже рік ми не можемо спати спокійно: знову гинуть найкращі українці, цвіт нації. Серед них – наші земляки, які пішли боронити кордони держави і героїчно загинули: Бабкевич Олег Іванович, Проценко Юрій Сергійович, Рябко Іван Іванович, Седлецький Василь Віталійович, Андрій Колесник. Але, говорять, герої не вмирають, а перетворюються на журавлів. Тож будемо вірити, що вони пішли в небо, щоб оберігати нас від біди. ... Буремний торішній лютий назавжди розділив історію України на “до” і “після” Революції Гідності. Ми не особливо звертали увагу на слова “Слава Україні – Героям слава”, а тепер ці слова набули нового змісту. Наразі вже точно зрозуміло, кому ці слова адресовані, і ні в кого немає сумніву, що ці герої – хлопці, які зі зброєю в руках захищають Україну”, – стверджує юна дослідниця.

Отже, дослідження героїзму українських воїнів у роботах конкурсантів насамперед зумовлено потребою висвітлювати роль і місце героїзму, а тому формує почуття патріотизму та активну громадянську позицію молодшої людини. Осмислення проблематики визначення феномену та природи героїзму в контексті сучасної російсько-української війни, значення історичної традиції вшанування пам’яті борців за незалежність та формування державної політики щодо вшанування героїв сприятиме формуванню новітньої історичної пам’яті та стратегії національної безпеки держави в гуманітарній сфері. Отож українознавчі практики героїзації в закладах освіти України є важливими для формування національної ідентичності та підвищення рівня патріотизму молодого покоління.

Список використаних джерел

1. Бевз Т. Проблема актуалізації історичної пам’яті у контексті політичного впливу регіональних еліт Сумщини. *Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання* : монографія / відп. ред. Тюрменко І. І. Київ: НАУ, 2021. С. 162–171.
2. Денисюк Ж. Репрезентація героїки в умовах інформаційного середовища. *Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2019. №1. С. 31–38.
3. Кротюк В. Феномен героїзму у контексті патріотичного виховання. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. № 4(47). С. 58–71.
4. Якубова Л., Головка В. Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ – на початку ХХІ ст. У трьох книгах. Київ: Кліо, 2022. Кн. 3. 30 років незалежності. Виклики, випробування, відповіді. 712 с.
5. ГЕРОЇ УКРАЇНИ. Російсько-українська війна / упоряд. Наталія Гаврилишина; Алла Киридон; кер. автор. колективу та заг. ред. – Алла Киридон. Київ: Державна наукова установа “Енциклопедичне видавництво”, 2023. Вип. 1. 214 с.
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 березня 2023 р. № 269-р “Про затвердження Плану заходів з відзначення подвигів ветеранів війни, проявлених під час захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України, на період 2023–2026 років” URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-vidznachennia-podvyhiv-veteraniv-viiny-proiavlennykh-pid-chas-zakhystu-suverenitetu-terytorialnoi-tsilisnosti-i300323-269> (дата звернення – 14.10.2023 р.)

7. Газізова О., Сорочук Л., Кононенко А., Бойко С., Іванець С. Тенденції українознавчих досліджень та якісно-кількісних показників щорічного Міжнародного конкурсу з українознавства. *Українознавство*. 2023. № 2. С. 174–221.
8. Ціпко А., Бойко Т., Газізова О., Бойко С. Програма курсу за вибором “Українознавство” для 5-11 класів закладів загальної середньої освіти України. *Українознавство*. 2020. № 1 (74). С. 98–147.

В’ячеслав Яремчук,
доктор політичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
sl_yaremchuk@ukr.net.

ФЕНОМЕН СОБОРНОСТІ ЯК ПОТУЖНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Реальна загроза існуванню Української держави та української нації внаслідок широкомасштабної невмотивованої агресії РФ 2022 р., що відтворювала трагічні сторінки національної історії ХХ ст. – поразку національно-визвольних змагань, пов’язану з проголошенням УНР і ЗУНР, жахіттями та геноцидом у період окупації України нацистською Німеччиною в роки Другої світової війни, зробили напрочуд актуальною в нашій країні проблему національної стійкості (англ. *resilientності*), яку розуміють як життєстійкість, спроможність держави і суспільства адекватно відповідати на виклики (зовнішню агресію, внутрішню нестабільність), забезпечити відновлення первинного стану. Останнє було продемонстровано на практиці як з початком гібридної війни 2014 р., так і впродовж 2022–2023 рр. – широкомасштабної російсько-української війни, коли український народ продемонстрував не лише наявність стійкого імунітету до деструктивних зовнішніх впливів (їх нейтралізації), а й здатність до відстоювання зі зброєю в руках права на існування своєї держави, її цивілізаційну суб’єктність.

Нагадаємо, що поняття “національна стійкість” охоплює комплекс заходів та інструментів, спрямованих у своїй сукупності забезпечити: ефективне протистояння загрозам і кризовим ситуаціям; формування стратегій, спрямованих на випередження/нейтралізацію їхньої появи; адаптацію до змін; підтримку сталого функціонування в період криз; швидке відновлення первинного життєздатного стану (включаючи державний суверенітет, територіальну цілісність, рівень дотримання прав і свобод громадян) тощо.

Особливу роль у національній стійкості (включаючи такі складові, як стійкість держави і її інститутів, національна безпека) відіграє феномен соборності, який є своєрідним органічним зв’язком між членами суспільства, тим, що об’єднує їх в єдине ціле. Ідеться не лише про соборність

територіальну й етнічну, а й про соборність не менш стійку і важливу – ментальну (сприйняття і тлумачення світу), а також психологічну, культурну тощо. Тобто мається на увазі сукупний соціальний капітал, здатний забезпечити безпеку і добробут громадян, високий рівень їхньої готовності та ефективності реагування на загрози, що охоплює низку обов'язкових критеріїв. Серед них: ідентичність, злагодженість і єдність, зв'язки між різними суспільними групами, залученість суспільства до суспільно-політичних процесів, довіра до влади, усвідомлення громадянами природи і характеру загроз, готовність до реагування на них, створення спільних спроможностей для протистояння загрозі та ін. [1, с. 67–70].

Тривалий час проблеми визначення цілей і завдань щодо забезпечення національної стійкості в Україні розглядалася переважно крізь призму “національної безпеки”, які, наголошуючи на необхідних інституційних, адміністративно-організаційних та фінансових чинниках, звертали на “гуманітарну” складову безпеки недостатню увагу. Варто згадати 1-шу Стратегію національної безпеки України “Україна у світі, що змінюється” (2007р.), нову (2-гу) редакцію “Стратегії національної безпеки України” (2012 р.). Більш чітко завдання державної політики у сфері національної безпеки викладено після початку гібридної війни РФ проти України в черговій (3-й) редакції Стратегії (2015 р.). Значною мірою вони мали декларативний характер, а загалом виявилися нереалізованими.

Основи сучасної стратегії безпеки – “національної стійкості” – викладено в Законі України “Про основи національного спротиву” (липень 2021 р.), Концепції забезпечення національної системи стійкості (вересень 2021 р.), які визначили комплекс необхідних правових та організаційних заходів у цій царині, включаючи заснування в прив'язці до територіальних громад воєнізованого добровольчого формування Сил територіальної оборони ЗСУ. Інновація цих законодавчих документів полягала в тому, що на відміну від попередніх стратегій вони акцентували увагу на тому, що оборона країни є справою всього суспільства. Відповідно до цього умова успіху полягала в максимально широкому (!) залученні громадян України до справи забезпечення безпеки держави, консолідації суспільства, підвищення рівня довіри до влади, формування патріотичної свідомості, стійкої мотивації та навичок, необхідних для збройного захисту України, забезпечення її суверенітету і територіальної цілісності [2]. Як відомо, завдання Концепції національної стійкості, які мали бути реалізовані впродовж 2021–2025 рр., до моменту широкомасштабного вторгнення РФ було виконано далеко не повною мірою. Це стосувалося і середньострокових завдань (3–5 років), пов'язаних з гуманітарною сферою: поширення в суспільстві необхідних знань, формування навичок щодо реагування на загрози. Ворог на це часу не дав.

Отже, українське суспільство ввійшло у “велику війну” у 2022 р. з тим багажем світорозуміння, суспільних ідеалів, які були накопичені протягом попереднього періоду, особливо від 2014 р., – часу розгортання проти

України гібридної війни з боку РФ, яка стала справжнім історичним тестом для українського суспільства, рівня його солідарності та патріотизму, здатності захищати суверенність своєї Батьківщини. Так, безпосереднім наслідком підступного вторгнення російської армії та окупації значних теренів України став крах міфології “братерських народів” та “русского мира”, прискорене позбавлення українських громадян від залишків радянської та російської ідентичності, а разом з тим – згуртування української спільноти перед наростаючою зовнішньою загрозою включаючи перетворення громадянської ідентичності на домінуючу над регіональними, локальними, релігійними, етнічними, мовними та іншими [3, с. 279]. Істотні зміни відбулися і в духовній сфері, коли вперше в історії державної незалежності України за своїми впливами, чисельністю вірян домінуюча до тих пір УПЦ (МП) поступилася своїм місцем УПЦ КП, трансформовану 2019 р. у Православну Церкву України, започаткувавши тенденцію прогресуючої міжцерковної міграції на користь національно-патріотично налаштованої церкви [4, с. 120–126].

Поряд із цим у середовищі українського суспільства за багатьма ключовими питаннями, зокрема щодо ставлення до агресора, здатності платити ту чи іншу ціну за перемогу чи тимчасову мирну угоду, спільного бачення вирішення проблем, спричинених агресією, повного консенсусу досягнуто не було, що стало наслідком комплексу меншовартості, інерції психологічної залежності від Росії, розмитої ідентичності, високого рівня русифікації наукового і культурного життя, родинних зв'язків чи економічних міркувань. Через це українське суспільство (наприклад, у 2016 р.) у своїй масі і далі вважало, що відповідальність за російсько-український конфлікт, окрім РФ (45%), однаковою мірою лежить на Україні і Росії (39%). У 2017 р. лише 35% громадян вважали, що це був конфлікт/війна між Україною (жертвою) і РФ (агресором), а 42% вбачали витoki і суть конфлікту в зіткненні бізнес-інтересів. Ще 4,8% громадян озвучували версію, навіяну російською пропагандою – “громадянська війна” [5, с. 139–141].

Брак суспільної єдності відчувався і в інших принципових питаннях. Так, 2020 р. близько 31% українців і далі поділяли тезу російської пропаганди про те, що Революція Гідності була “державним переворотом”. На Півдні і Сході України така думка домінувала. Тоді ж негативно розцінювали розпад СРСР близько 32% громадян України (їхня частка на Сході і Півдні переважала). Позитивно ж оцінювали розпад цього політичного утворення близько 49% українців [6].

Однак в умовах екзистенційної загрози українське суспільство було спроможним виявити високий рівень своєї єдності та стійкості. Про це свідчили, зокрема, дані соціологічного дослідження “Стан суспільної свідомості в Україні напередодні повномасштабного російського вторгнення”, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України на початку лютого 2022 р. Так, незважаючи на певну втому суспільства від гібридної війни на Сході України, невдоволення діями влади,

вплив російської пропаганди в умовах загрози російського вторгнення понад 77% громадян не збиралися “зустрічати квітами” армію агресора (найвищий показник з 2014 р.). Рекордним був і рівень підтримки України як суверенної держави (79,2%), непорушності державного статусу української мови (61%) [7, с. 31, 33, 50].

В умовах же початку російсько-української війни у 2022 р. українське суспільство (це значною мірою було очікуваним) виявилось здатним до мобілізації своїх зусиль у боротьбі за збереження своєї держави. Це зумовлено низкою чинників, зокрема високим рівнем його консолідації та інтеграції (об'єднання соціуму в ім'я досягнення загальної мети, що є вирішальною основою самозбереження нації), утвердженням феномену солідарності (наявності узгоджених інтересів, емпатії, гармонійного поєднання суспільного та особистого). Вирішальну роль в організації загальнонаціонального опору відіграли успішна розбудова Української держави, яка відзначила у 2021 р. своє тридцятиріччя, усвідомлення українським народом своєї унікальності та здатності до захисту своєї вітчизни. Цьому сприяли як історична пам'ять, отримане щеплення проти ворожої пропаганди, так і переконаність у тому, що в момент смертельної загрози запорукою перемоги (а відтак, збереження життя, свободи, демократії) можуть бути лише спільні дії всього суспільства, що скріплювалося усвідомленим почуттям соборності (як вияву етнопонаціонального консолідуючого процесу, примату територіальної цілісності держави), нерозривного зв'язку поколінь зі своїм генетичним корінням, об'єднанням навколо спільного стрижня, яким є українська держава. Під час війни поняття “відновлення соборності” і поняття “виживання” взагалі стали синонімами, що напрочуд посилює роль “суспільної стійкості” в боротьбі проти агресора.

Про процеси консолідації українського суспільства, об'єднання його зусиль навколо вирішення базових проблем країни засвідчували і соціологічні дослідження. В одному з них (березень 2022 р.) зафіксовано, що абсолютна більшість громадян були впевнені в перемозі України, відновленні її територіальної цілісності, а близько 80% українців (найвищий за останні десятиріччя рівень підтримки) були готові зі зброєю в руках захищати Батьківщину [8]. Майже половина громадян країни (квітень 2022 р.) займалася волонтерством. Низку функцій держави в цей трагічний момент (через неймовірну масштабність проблем, гуманітарну катастрофу, яка охопила близько 16 млн громадян країни [9]) взяло на себе громадянське суспільство – від безпосередньої допомоги ЗСУ, цивільному населенню (передусім біженцям, внутрішньо переміщеним особам) до адвокації інтересів України за кордоном.

Упродовж 2022–2023 рр. наростаючий рівень консолідації виявляло українське суспільство і в зовнішньополітичній сфері. Так, опитування, проведене на контрольованих владою України територіях у жовтні 2023 р., засвідчило, що 86% громадян підтримувало ідею вступу України до ЄС, 83%

– до НАТО. На згадані показники незначним чином впливали чинники географічного розташування чи “рідної мови” респондентів. Зазначимо, що ці показники порівняно з 2014 р. зросли в середньому більше ніж удвічі (у 1,7 рази щодо вступу України до ЄС, у 2,4 рази щодо вступу до НАТО). Проти висловлювалося 3% та 4%, відповідно, респондентів, а їхня частка в країні за останні вісім років скоротилися в 10 разів [10]. Згідно з деякими дослідженнями (жовтень 2023 р.) рівень підтримки суспільства вступу України до ЄС та НАТО був ще вищим (за вступ до Євросоюзу висловлювалося 92% громадян, до НАТО – 89%), а вступ України до НАТО, враховуючи реалії російсько-української війни, вперше став більш пріоритетним, ніж євроінтеграційний процес. Були виявлені й основні мотиви, які об’єднували громадян України в їхньому бажанні залучитися до співдружності ЄС. Серед цих мотивів провідними були такі: забезпечення довгострокової безпеки України, економічні перспективи. Незначним чином їм поступалися інші мотиви: забезпечення майбутнього українській демократії (44%), забезпечення верховенства права (45%) та міжнародного визнання країни (41%) [11].

Про особливу вагу соборності, єдності згуртованості, поваги й підтримки інститутів влади наголошував Президент України В. Зеленський у своєму зверненні з приводу 600-денного рубежу героїчного опору українців проти підступного і небезпечного ворога (16 жовтня 2023 р.): “Головне – не втрачати часу. Не втрачати єдності. Не давати сумнівам роз’їсти волю. Щодня додавати Україні сили. Щодня знищувати окупанта. Щодня робити все, щоб майбутнє українців належало тільки самим українцям” [12].

Тобто сьогодні ми можемо констатувати потужну міць держави, ЗСУ, надійних союзників, а головне – спроможність і бажання українського народу до героїчного опору ворогу. Збереження його єдності, згуртованості, монолітності, а отже – і почуття соборності, незважаючи на досягнуті перші значущі перемоги над значно переважаючим у ресурсах ворогом є напрочуд актуальним. Адже наша держава, українське суспільство і надалі перебувають у фокусі ворожої пропаганди, інформаційно-пропагандистських спецоперацій, які мають на меті підірвати нашу єдність, знизити рівень стійкості в спротиві небезпечному агресору.

Про це промовисто свідчать й останні репрезентативні соціологічні дослідження. Так, згідно з даними опитування, проведеного КМІС у вересні-жовтні 2023 р., на предмет поширення в суспільстві ворожих наративів, деструктивного впливу були помічені негативні тенденції щодо низки “ліній розколів”. І хоча було підтверджено (як і від початку активної фази російсько-української війни) переважно високий рівень довіри суспільства до політичних інститутів країни, відсутність капітулянтських настроїв, упродовж 2022–2023 рр. зросла частка громадян, які вірили в наявність серйозних конфліктів між політичним керівництвом держави і командуванням армії (з 14% до 32%), а також тих, хто побоювався, що влада може піти на неприйнятні компроміси з ворогом, зокрема територіальні

поступки (з 5% до 12%) [13]. Зрозуміло, що ці тенденції (крім російської пропаганди) були викликані й певною втомою суспільства від тягара війни, негативною реакцією на випадки корупції у вищих ешелонах влади, активізацією політичної конкуренції груп політичної еліти та ін., що вимагає нашої прискіпливої уваги.

Ефективне функціонування України в умовах широкомасштабної російсько-української війни 2022–2023 рр. доводить, що збереження держави, її подальший успішний цивілізаційний розвиток можливі лише за умови єдності всього українського народу. З огляду на це для України залишається нагальною потреба в збереженні набутого досвіду, високого консолідаційного потенціалу українського суспільства, подальшому плеканні почуття соборності та відповідальності за долю держави, що є умовою не лише досягнення перемоги у війні й успішної відбудови, а й переборювання викликів, які можуть виникнути на етапі завершення курсу реформ, європейської інтеграції.

Список використаних джерел

1. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 532 с.
2. Концепція забезпечення національної системи стійкості. Загальні положення. Президент України. Володимир Зеленський. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>
3. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.
4. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України Є. Головахи. Київ: ІС НАН України, 2022. 410 с.
5. Майборода О. Консолідація українського суспільства в умовах російської агресії: проблема пошуку оптимальних рішень. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 138–157.
6. Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2023. 20 січня. URL: https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintziv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii#_Toc125113320
7. Імшенецька І., Базь Л., Черниш Л. Стан суспільної свідомості в Україні напередодні повномасштабного російського вторгнення. *Лютий, 2022: інформаційний бюлетень*. Київ, 2022. 78 с. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/zv022022.pdf>
8. Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. 1 березня 2022 р. Соціологічна група “Рейтинг”. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/reg_ua_1200_032022_war_press.pdf
9. Близько 16 мільйонів українців потребують гуманітарної допомоги – ООН. *Укрінформ*. 2022. 30 червня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3518714-gumanitarnoi-dopomogi-nini-potrebuut-majze-16-mln-ukrainciv-oon.html>

10. Динаміка зовнішньо-політичних настроїв населення. 1–2 жовтня 2022 р. “Рейтинг”. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_international_2000_102022_press.pdf
11. Для чого важливо членство України в Євросоюзу, пріоритетність вступу до ЄС чи НАТО та сприйняття Росії як частини Європи: результати телефонного опитування 29 вересня – 9 жовтня 2023 року. КМІС. 2023. 18 жовтня. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1303&page=1>
12. 600 днів війни: “Головне – не втрачати часу. Не втрачати єдності!”. ІртаFAX. 2023. 16 жовтня. URL: <http://irtafax.com.ua/news/2023/10/2023-10-16-8.html>
13. Динаміка поширеності серед населення наративів “розколу”: результати телефонного опитування, проведеного 29 вересня – 9 жовтня 2023 року. КМІС. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1302&page=1>

Оксана Зорич,
*кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник відділу теорії та історії
політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*

ДИСКУРС СОБОРНОСТІ В НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТАХ УКРАЇНИ

Дискурс соборності Української держави був актуалізований у правовому полі ще на початку 1990-х років. Так, зокрема, 16 липня 1990 р. ухвалено “Декларацію про державний суверенітет України”. Цей документ став програмним для відродження незалежної України. Зокрема, у ньому проголошено необхідність утвердження суверенітету і самоврядування народу України, “здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення” [1]. Історична та політична вага Декларації про державний суверенітет України мала надзвичайно важливе значення для окреслення основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, а також заклала правовий фундамент для прийняття майбутньої Конституції України.

У 1991 р. також відбулися вагомі зміни у політичному та правовому полі країни. Так, 24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР проголосила Україну незалежною демократичною державою та прийняла “Акт проголошення незалежності України” [2], що був підтриманий на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., а також було ухвалено Конституцію України [3], що визначила державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права і обов’язки громадян. Ідеї соборності, єдності українського народу як носія суверенітету та джерела влади стали ключовими для утвердження новітньої ідентичності громадян України.

Перша правова ініціатива щодо відзначення в національному масштабі Дня Соборності як знакової дати для українського народу зафіксована лише 1999 року, коли згідно з Указом Президента України Л. Кучми, “зважаючи на

велике політичне та історичне значення об'єднання Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки для утворення єдиної (соборної) Української держави”, 22 січня було визнано Днем Соборності України [4], а також випущено в обіг ювілейну монету “80 років проголошення соборності України” [5].

Загалом, починаючи з 1999 р. і до березня 2023 року, база документів “Законодавство України” Офіційного вебпорталу Парламенту України налічує 39 документів, що мають зв'язок із Днем Соборності та специфікою його трактування на найвищому державному рівні. Прикметно, що тільки на початку 2000-х рр. соборність знову набуває ваги в політичному дискурсі країни, а також нового змісту в політтехнологічних практиках, стаючи “осьовою” темою для політичних еліт на центральному рівні. Так, зокрема, 2002 року в розпорядженні Президента України Л. Кучми тему соборності використано як політтехнологічний інструмент для підкреслення виключної ролі однієї з чинних на той момент політичних партій. Так, зокрема, у п. 1 розпорядження Президента “Про відзначення у 2002 році Дня Соборності України” зазначено, що ініціатива щодо проведення урочистих заходів з нагоди Дня Соборності України належить виборчому блоку “За єдину Україну”, і, підтримуючи її пропозиції, 22 січня 2002 р. було заплановано проведення одночасних урочистих зборів в м. Києві, м. Сімферополі, обласних центрах і м. Севастополі, а також мітингів, культурно-мистецьких акцій, тематичних заходів у навчальних закладах, виступів у місцевих засобах масової інформації відомих учених, політичних і громадських діячів. Прикметно, що у вищезгаданому розпорядженні чітко зафіксовано не тільки контекст “керівної партії”, що ініціює святкування Дня Соборності, а й означено практичну вагу цієї події: “використати підготовку і проведення святкових заходів для утвердження в суспільстві політичної та громадянської злагоди, виховання у населення патріотизму, консолідації українського народу навколо ідеї державності” [6].

Також, у зазначеному розпорядженні, Кабінету Міністрів України доручено провести конкурс на кращі проекти монументів Соборності України, спорудження яких передбачити до 85-ї річниці проголошення Акта злуки (у 2004 р.) у м. Києві, а також Ужгороді, Луганську, Чернігові і Севастополі як крайніх західному, східному, північному та південному адміністративних центрах України. Таким чином, де-юре це був перший прецедент у новочасній історії України щодо масштабного святкування Дня Соборності на державному рівні, а також проведення низки заходів у рамках багаторівневої інформаційної кампанії, що її супроводжувала.

Однак важливо, що зазначене розпорядження Президента було підписано та опубліковано менш ніж за тиждень до безпосередньої дати святкування, а саме 16 січня 2002 р., і масштаб запланованих заходів був безпрецедентно великим, а отже, таким, що мав би передбачати відповідну підготовчу роботу, що очевидно не могла бути проведена впродовж шести днів до дати святкування. Цей факт свідчить щонайменше про дві

особливості актуалізації теми соборності на законодавчому рівні: 1) нормативно-правові акти, що регламентували святкування Дня Соборності, фактично були юридичним панцирем для ідеологічної, пропагандистської роботи “керівної партії”, роль якої виконував виборчий блок “За єдину Україну”; 2) розпорядження Президента щодо відзначення Дня Соборності мало формальний характер і де-факто не передбачало його повного виконання, а радше було символічним документом, що засвідчував політичну волю вищого керівництва країни щодо конструювання та відродження національного нарративу про довготривалу історичну боротьбу українського народу і політичних та інтелектуальних еліт за державну незалежність.

Половинчастість і суперечливість утвердження соборності на початку 2000-х років знаходить своє підтвердження під час подальшого аналізу нормативно-правових актів. Так, зокрема, питання щодо проєктів найкращих монументів Соборності України, порушене ще 2002 р., не набуло подальшого розвитку і було заблоковане як маргінальне і не варте уваги. До цієї теми повернулися лише у 2005 р., коли згідно з розпорядженням прем’єр-міністра України Ю. Тимошенко було ухвалено рішення щодо спорудження в містах Києві, Севастополі та Чернігові монументів Соборності України [7]. При цьому Ужгород і Луганськ були виключені зі списку локацій, раніше запланованих для символічного та монументального вшанування Соборності України. Прикметно, що до сьогодні, попри численні бюрократичні рішення та контррішення, Ужгород, Луганськ, і столиця України залишаються без монументів на честь Соборності України.

У 2006 р. з нагоди 87-ї річниці проголошення Акта Злуки на рівні центральної державної влади знову було запропоновано провести урочисті збори в м. Києві та інших населених пунктах України з участю народних депутатів України, представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, політичних партій, діячів науки та культури, представників української діаспори, дипломатичного корпусу та міжнародних організацій [8]. Відповідні заходи були заплановані в розпорядженні Президента України В. Ющенка. Прикметно, що саме в період його президентства в нормативно-правових актах, пов’язаних із соборністю, актуалізувався дискурс не стільки вшанування безпосередньо дати проголошення Акта Злуки, скільки було акцентовано увагу на необхідності вивчення історії національно-визвольних змагань початку ХХ століття в Україні.

Так, уперше в історії новітньої України було ініційовано топонімічні новації, зокрема запропоновано перейменування вулиць, площ, проспектів на честь свята Соборності та діячів національно-визвольного руху. Крім того, з нагоди Дня Соборності вперше було запропоновано звернення до релігійних організацій з пропозицією проведення молитви за Україну з нагоди Дня Соборності, а також відкриття в музеях та бібліотеках експозицій з історії Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. При цьому цільовою аудиторією цих заходів відповідно до

розпорядження були не тільки громадяни України, а й світова громадськість. Це було новацією порівняно з досвідом святкування Дня Соборності в попередні роки. Святкування Дня Соборності було введено в більш широкий історичний контекст і було здійснено заходи щодо популяризації Дня Соборності як важливої віхи в історії національно-визвольного руху в Україні для якнайширшого кола аудиторії, включно з українською діаспорою у світі.

Отже, питання святкування Дня Соборності впродовж перших п'ятнадцяти років незалежності новітньої України (у період з 1991 до 2006 рр.) було артикульовано на найвищому державному рівні лише чотири рази – у 1999, 2002, 2005, 2006 роках, і до цих процесів долучилися такі ключові особи в державі, як Л. Кучма, Ю. Тимошенко, В. Ющенко. Спорадичний характер святкувань був ознакою периферійної уваги високопосадовців до реабілітації історії і не дістав подальшого належного розвитку як елемент національного нарративу України як суверенної держави.

У 2007 і 2008 рр. під час президентства В. Ющенка, відповідно до Указів Президента України, святкування Дня Соборності України було організовано за інформаційно-просвітницьким планом, апробованим у попередні роки. При цьому новацією 2008 р. стало те, що інформаційно-просвітницьку роботу щодо Дня Соборності України було запропоновано провести не тільки в навчальних закладах, а й у військових частинах [9].

У 2009 р., у 90-ту річницю проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР, не вийшло жодного документа на найвищому державному рівні, який би регулював питання відзначення Дня Соборності, і лише наступного, 2010-го року, було опубліковано Указ Президента [10], який де-факто дублював основні положення нормативно-правових актів попередніх років щодо означеного питання. У 2011 р. на найвищому державному рівні День Соборності України було знову виведено за межі порядку денного, на найвищому державному рівні не вийшло жодного документа, який би регулював питання вшанування цієї дати, а в наступні роки, 2012, 2013 та 2014-го, під час президенства В. Януковича, було видано виключно Укази щодо відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Соборності та Свободи України.

Отже, упродовж чотирьох років поспіль, з 2011 по 2014 рік, питання вшанування національної історії, реабілітації національної пам'яті було вкотре переведено на маргінеси уваги як на рівні Президента України, так і значною мірою для широких верств громадськості Української держави. Історичний та символічний контекст Дня Соборності було вкотре знівельовано, і тільки наприкінці 2014 р. новообраний Президент України П. Порошенко підписав Указ “Про День Соборності України”, у якому затверджено щорічну дату святкування Дня Соборності України – 22 січня [11].

Важливо, що поняття “соборності” паралельно з розвитком демократичних прав і свобод в Україні зазнало вагомих трансформацій, а

саме відродження дискурсу про День Соборності України, що став символом реабілітації історії та національної пам'яті. Відзначення Дня Соборності як важливої історичної дати, згодом проведення меморіальних, культурно-просвітницьких заходів, безумовно, були вагомим внеском у розбудову державності та відновлення втраченого зв'язку поколінь. Однак несистематичний характер цих заходів, брак чіткої регламентації щодо проведення інформаційної кампанії щодо популяризації цього свята, сукупно з процесами дезінтеграції окремих областей України, а також посиленням регіональних ідентичностей та становленням регіональних політичних режимів призвели до істотної ціннісної релятивізації та політизації поняття “соборність” та введення його в конфронтаційний контекст.

Політика національної пам'яті щодо популяризації категорії соборності як об'єднавчої ідеї для всього українського суспільства мала половинчастий і спорадичний характер. Унаслідок цього інтегративний, консолідаційний потенціал концепції соборності значною мірою було втрачено, що засвідчувало необхідність подальшої злагодженої роботи державних інститутів та широких верств громадськості задля утворення об'єднавчої політики історичної пам'яті на засадах соборності, що символізувала б єдність Української держави в усьому багатоманітті її етнічних, релігійних, мовних та культурних вимірів.

Список використаних джерел

1. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., №55-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
2. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р., №1427-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
3. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Про День Соборності України: Указ Президента України від 21.01.1999 р., № 42/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/42/99#Text>
5. Про випуск в обіг ювілейної монети “80 років проголошення Соборності України”: лист Національного банку України від 17.02.1999 р., № 11-311/86-1397. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1397500-99>
6. Про відзначення у 2002 році Дня Соборності України: Розпорядження Президента України від 16.01.2002 р., №11/2002-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/11/2002-рп>
7. Про спорудження моументів Соборності України у мм. Києві, Севастополі та Чернігові: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11. 05. 2005 р., №138-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/138-2005-р#Text>
8. Про відзначення у 2006 році Дня Соборності України: Розпорядження Президента України від 13.01.2006 р., № 1/2006-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1/2006-рп#Text>
9. Про відзначення у 2008 році Дня Соборності України: Указ Президента України від 13.12.2007 р., № 1219/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219/2007#Text>
10. Про відзначення у 2010 році Дня Соборності України: Указ Президента України від 1.12.2009 р., № 986/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/986/2009#Text>
11. Про День Соборності України: Указ Президента України від 13.11.2014 р., № 871/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871/2014#Text>

Федір Медвідь,
*доктор наук у галузі політології, канд. філос. наук,
професор МКА, професор кафедри теорії
держави і права та конституційного права*

Артур Бурлака,
студент Міжрегіональної академії управління персоналом

Аліна Красун,
студентка Міжрегіональної академії управління персоналом

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

22 січня в день проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки Україна відзначає День Соборності. Офіційно це свято встановлено Указом Президента України “Про День Соборності України” від 13 листопада 2014 року № 871. Сама ж ідея Соборності генетично закладена в українцях з давніх-давен. Від часів феодального дроблення Київської Русі вона стала однією із запорук збереження нашої державності та національного самоусвідомлення. У найважчі часи національної історії кращі сини України-Руси озброювалися нею для боротьби з ворогами. Ідея соборності немислима без ідеї державності, без національного поступу, бо в нашому народі ніколи не затухала ватра надії на відновлення державотворчого життя і відчуття належності до великої соборницької та єдинокровної нації [1, с. 171-174; 2, с. 93-98]. Навіть будучи поділеними між кількома чужинними державами українці завжди вірили і сподівалися на національне об’єднання. Після більш як століття по ліквідації Гетьманщини український народ був поділений між двома імперіями – Австро-Угорською і Російською [3, с. 42-52]. Сам термін “соборність” у загальному розумінні означає єднання людей на основі толерантності, свободи, демократії, віротерпимості й культури в широкому розумінні цього слова, тобто культури політичної, правової, моральної, релігійної атеїстичної, міжнародних відносин тощо. Термін традиційно використовують у науці та політичній практиці як відображення процесів згуртування споріднених ідеологічних і суспільно-політичних рухів. Про це свідчить, зокрема, використання терміна “соборність” для визначення об’єднавчих конфесійних процесів християнства, мусульманства, іудаїзму та інших світових релігій, а також реалізація політичної стратегії імперських супердержав (Римська імперія, Візантія, Російська імперія, Радянський Союз та ін.). Ідею соборності в новітні часи стали пов’язувати з консолідаційними етнонаціональними процесами, становленням і розвитком національної державності. Питання соборності, зокрема, є в доктрині і практиці ідеологів українського націоналізму, зокрема Д. Донцова і М. Міхновського[4, с. 34-37].

Поняття “соборність” є ключовим у релігійно-філософській думці XIX–XX ст. Так, А. Хом’яков і пізніше М. Бердяєв визначали соборність як подолання конфлікту між індивідуальністю і колективом у суспільному діянні любові, як духовне єднання людей безпосередньо одне з одним, вільне від диктату держави і політичних структур. Хом’яков, як один з основоположників слов’янофільства, протиставляв православний тип духовного єднання в любові більш формально і зовнішньоорганізованим католицькій і протестанській спільнотам. У його філософській системі соборність постає як особливий вид людської спільності, що характеризується свободою, любов’ю та вірою. Хом’яков протиставляє соборність механічній спільності людей, тобто йдеться не про кількість об’єднаних людей, а про спосіб їхнього єднання, його якість. Соборність, на думку Хом’якова, невпізнавана і не дана ані в чуттєвому, ані в раціонально-логічному досвіді пізнання, бо вона пізнається не ззовні, а зсередини, у своїй цілісності, яка репрезентує свою єдність індивідуальності та спільності. За Хом’яковим соборність є зразком справжньої соціальності, яка, незважаючи на свою тотальність, має ненасильницький, непримусовий характер. Основа спільності – свобода, джерело якої не індивідуальність, а суспільність. Творіння здійснюються вільно, закладаючи свободу в саму структуру людського єства. Водночас реалізація цієї свободи можлива лише об’єднаному людству. Індивідуальність і суперечність індивідуальних інтересів, на переконання Хом’якова, є результатом відчуження від початкової цінності людського буття. Досягнення цієї втраченої цільності пов’язане зі становленням такого суспільного життя, в основі якого буде духовність [5, с. 12-14]. Ідеї Хом’якова розвивали М. Булгаков, П. Флоренський, А. Красавін й особливо С. Франк. М. Федоров наголошував, що справжнє духовне єднання людей за зразком Божественної Трійці відбудеться в ім’я “спільної справи” – спільної праці задля перемоги над смертю і загального воскресіння.

У філософській системі В. Соловйова ідея соборності пов’язана з ідеєю всеєдності: людство розглядається як соборний або суспільний організм, а соборність – як пошук людьми в житті такої форми всеєдності, яку вони мають у Бозі. Релігійно-філософська думка розглядала ідею соборної свідомості як факт слов’янської ментальності. Персоналістичним уособленням соборності В. Соловйов, М. Булгаков, Г. Флоренський вважали Святу Софію – як соборний, зібраний воєдино Всесвіт, як всесвітнє соборне буття людей, культури і природи. Загалом ідея соборності корелювала з історіософічною ідеєю (яку поділяли практично всі представники релігійної філософії – від ранніх слов’янофілів до О. Лосєва) про те, що дух індивідуалізації і відчуження, який домінує в сучасній Європі, має бути замінений духом нової органічної епохи людства [6, с. 591].

Соборність України, як об’єднаність, цілісність, неподільність суспільства і держави, має кілька вимірів: соборність її земель; державності; громадськості; правової, політичної і громадянської культури, духовності

тощо. Українська ідея соборності почала набувати сучасного змісту ще в епоху нової і новітньої історії, у період національно-визвольних змагань, етнонаціональних консолідаційних процесів, розв'язання національно-державних проблем. Історичне коріння та передумови соборності, на думку дослідників, вимальовуються вже під час об'єднання земель України-Руси в княжу добу, у період формування українського козацтва як консолідаційного ядра становлення української нації [7, с. 27-34], національно-визвольної війни українського народу в другій пол. ХУІІ ст. (Богдан Хмельницький) [8; 9, с. 40-50].

Нових барв і глибини ідея соборності України набуває в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: українофільство Кирило-Мефодіївського товариства [10, с. 23-26], “Руська трійця”, ідеї Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка, В. Антоновича, Д. Донцова, М. Міхновського, В. Липинського, М. Грушевського, діяльність громад, Наукового товариства ім. Т. Шевченка [11, с. 264-269], українських національно-демократичних партій, Центральної Ради, Української Народної Республіки.

Центральними проблемами в процесі реалізації української ідеї соборності протягом багатьох століть були: формування національної самосвідомості, об'єднання українських етнічних територій, які протягом тривалого часу були роз'єдані кордонами сусідніх держав (Росія, Польща, Литва, Австро-Угорщина, Румунія, Чехословаччина), створення незалежної, самостійної держави [8; 12]. Рух за соборність, тобто об'єднання українських етнічних земель у незалежній державі, особливо посилювався на початку ХХ ст. Значною історичною подією став Акт соборності УНР і ЗУНР 1919 р. [13, с. 53-57], проголошення якого відзначається щороку 22 січня як офіційне свято – День Соборності України. Важливим етапом у реалізації ідеї соборності стало входження у 1939 р. західноукраїнських земель до складу УРСР. Процес формування нових кордонів України завершився після Другої світової війни, коли до УРСР ввійшли також споконвічні українські землі – Північна Буковина і Закарпаття. У 1954 р. до складу України було передано Кримську область. Ідея соборності знайшла політико-правове закріплення в Акті проголошення незалежності України 1991 р. і Конституції України 1996 р.

У нових умовах реалізації ідеї соборності України постають і нові проблеми, пов'язані передусім з теоретичним і методологічним осмисленням найважливіших факторів, що визначають механізм цього процесу. До практично-політичних чинників реалізації ідеї соборності в умовах демократизації слід віднести формування етнічної, міжетнічної та соціально-класової єдності громадян України [14, с. 148-175] збереження цілісності території держави [15, с. 333-344; 16, с. 239-254], зважену внутрішню і зовнішню політику, толерантне ставлення до всіх політичних партій, громадських рухів та угруповань, визнання єдиної, соборної української християнської церкви та уважне ставлення до інших релігійних конфесій, руху екуменізму.

В умовах повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну нового розуміння та осмислення вимагає сутність феномену соборності, національної та політичної єдності, консолідованості суспільства у відстоюванні територіальної цілісності країни, бо тимчасово окуповані Крим, частини Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської, Харківської, Миколаївської областей – це Україна. В умовах деокупації цих територій, що постає як процес у царині політико-правового фронту з питань протидії російській агресії, відновлення територіальної цілісності України, захисту прав громадян України в умовах війни й окупації та притягнення до юридичної відповідальності держави-агресора, а також осіб та організацій, винних у скоєнні воєнних злочинів, колабораційній та іншій антидержавній діяльності [17, с. 1-224; 18].

Отже, історико-правовий дискурс соборності української державності означає, що Україна має свою єдину, вільну, суверенну, демократичну, правову і соціальну національну державу, яку створив сам український народ. Соборність – це державна, територіальна, суспільна, духовна консолідація всіх громадян України. Соборність залишається актуальним національним завданням, а День Соборності є приводом нагадати про єдність і неподільність українських земель, зокрема тимчасово окупованих. У нових історичних умовах реалізації ідеї соборності важливу роль має відігравати формування у громадян України правової, політичної і громадянської культури на основі системної, продуманої гуманітарної політики.

Список використаних джерел

1. Медвідь Ф.М., Чорна М.Ф., Твердохліб А.І. Формування і розвиток ідеї соборності України: історико-правовий вимір. *Проблеми модернізації України*: [зб. наук. праць] / МАУП. Київ: МАУП, 2008. Вип. 9: Матеріали звітн. наук.-практ. конф. “Проблеми розвитку демократичної державності в контексті світових модернізаційних процесів формування національних громадянських суспільств (політичний, юридичний, економічний, соціальний, психологічний та управлінський аспекти)”, присвяченої пам’яті борця за незалежність України, Героя України Левка Лук’яненка, 28 листопада 2019 р.; V Всеукраїнської науково-практичної конференції “Проблеми і перспективи соціально-економічного розвитку України в умовах європейської інтеграції”, 13 листопада 2019 р. / редкол.: М. Н. Курко (голова) [та ін.]. Київ, 2019. С. 171–174.
2. Медвідь Ф.М., Твердохліб А.І., Урбанський М.В. Філософсько-правовий вимір ідеї соборності України. *Соборність як фундаментальна складова ідеології українського націоналізму*: матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 16-17 квітня 2021 р. / О. М. Сич. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2021. С. 93–98.
3. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4-х т.: Київ: Світогляд, 2010. Т. 3. Рік 1919. 453 с.
4. Медвідь Ф.М., Чорна М.Ф. Політико-правова доктрина Миколи Міхновського (до 150-річчя від дня народження). *Юридичний вісник України*. 2023. №15-16 (17-30 квітня). С. 34–37.
5. Сацевич В.А. Политико-правовые взгляды А. С. Хомякова: автореф. дис. д-ра философии в области гос. упр. Киев: МАУП, 2013. 19 с.

6. Кіхно О. Соборність. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис, 2002. С. 591.
7. Медвідь Ф.М., Чорна М.Ф. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний як фундатор геополітичної доктрини України (до 400-річчя Хотинської битви). *Боротьба українського народу за ідентичність та державність крізь призму століть (до 400-річчя Хотинської битви та 100-річчя національно-визвольного руху на територіях Поділля початку 20-х років ХХ століття)*: матеріали міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції, 3 грудня 2021 р., м. Бар Вінницької області. Вінниця: Балюк І. Б., 2022. С. 27-34.
8. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. 467 с.
9. Медвідь Ф.М. Українська козацька республіка Богдана Хмельницького: національні інтереси і геополітичні пріоритети. *Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною*: монографія. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2019. С. 40-50.
10. Медвідь Ф.М., Твердохліб А.І., Урбанський М.В. Проект слов'янського союзу Кирило-Мефодіївського товариства: історіософсько-правові засади (до 175-річчя заснування). *Круглий стіл з нагоди 175-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства, 17 грудня 2020 р.*: тези доповідей / НАН України. Київ, 2021. С. 23–26.
11. Медвідь Ф.М., Мельниченко Я.Б., Твердохліб А.І. Історико-філософські дослідження в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. *Філософські діалоги'2019. Філософія в Академії: її досягнення, проблеми, перспективи (до 100-річчя НАН України)*: зб. наук. праць. Київ, 2019. С. 264–269.
12. Горбань Т.Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця ХІХ – першої чверті ХХ століть. Київ: ШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 381 с.
13. Медвідь Ф.М., Чорна М.Ф. *ІУ Універсал і Акт Злуки в контексті національної безпеки України: уроки історичної пам'яті і сучасні реалії. Ідентичності та політичні інститути*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / за заг. ред. В. М. Циби. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2016. С. 53–57.
14. Стратегія політико-правового розвитку України до 2030 року: науково-аналітична записка / кол. авт.; за ред. І. О. Кресіної. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 148–175.
15. Медвідь Ф.М. Мурдій А.В., Шаповалова О.В. Консолідація правової системи України: питання теорії та історіографії. *Консолідація правової системи як шлях до зміцнення державотворення*: матеріали ХІІ Міжнародної науково-практичної конференції. Київ: ДУІТ, 2022. С. 333–344.
16. Медвідь Ф.М., Бурлака А.А., Шаповалова О.В. Консолідація українського суспільства: гуманітарні виміри (питання теорії та історіографії). *Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри*: зб. матеріалів ІV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 27-28 жовтня 2022 р.). Івано-Франківськ, 2022. С. 239–254.
17. Деокупація. Юридичний фронт [Електронне видання]: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р. / Державний торговельно-економічний університет, Українська асоціація порівняльного правознавства, Українська асоціація міжнародного права, Асоціація реінтеграції Криму; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. 224 с.
18. Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 2023. 275 с.

Олександр Чорний,
кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
ORCID: 0000-0002-2235-8121
o.chornyi@ukr.net

ГРОМАДСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ЯК СКЛАДОВА ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Усвідомлюючи значення громадянського суспільства в процесі демократичного транзиту, українські науковці, зокрема політологи, приділяли аналізу цього соціального інституту чималу увагу. Дослідженням процесів формування й функціонування громадянського суспільства присвячено великий масив наукової літератури, у тому числі декілька колективних та індивідуальних монографій не тільки з політології, а й інших суміжних дисциплін.

Одним із напрямів діяльності громадянського суспільства є неофіційна дипломатія, яка здійснюється недержавними суб'єктами за їхньою власною ініціативою і в різних дослідженнях визначається як “народна” або “громадська”.

Метою цієї розвідки є визначення основних напрямів реалізації громадської дипломатії в умовах російсько-української війни та деяких проблем і суперечностей, з якими стикається громадянське суспільство у своїй діяльності в міжнародному просторі.

Недержавні форми міжнародних зв'язків виникають у період Української революції 1917–1921 рр. Незважаючи на буремні воєнно-політичні події періоду Директорії, як показали у своїх публікаціях С. Литвин [1] та Д. Веденєєв [2], Українська Народна Республіка активно застосовувала неофіційну дипломатію у сфері культури. Народній або громадській дипломатії присвячені окремі публікації Т. Андрущенко [3], К. Балабанова [4; 5], В. Губарець [6], К. Закоморної [7], П. Кривоноса [8], І. Місюк і П. Сухорольського [9] та інших дослідників. У 2023 р. видано навчально-методичний посібник авторства Л. Мицик “Новітні тенденції публічної і культурної дипломатії” [10].

Російсько-українська війна похитнула інтерес науковців до проблематики неофіційної дипломатії, на яку покладаються певні сподівання як на чинник українського спротиву російській агресії. У 2022 р. опубліковано збірник праць українських науковців “Народна дипломатія під час війни в Україні. Історія, сучасний стан, основні напрями втілення, реальні приклади” [11].

Утім, дослідження громадянського суспільства в аспекті діяльності “м’якої сили третього сектора”, неофіційної дипломатії, ще далекі від наповнення системним науковим матеріалом. Неузгодженим та дискусійним у науковому середовищі є навіть термінологічне визначення поняття “неофіційної (недержавної) дипломатії”. Зокрема, В. Лазарюк і М. Блавицький визначали “народну дипломатію” як важливий ресурс інформування світової громадськості щодо ситуації в Україні в умовах гібридного протистояння [12]. А через рік ті ж автори розглядали “народну дипломатію” вже як складник міжнародного колективного опору порушенню прав людини в умовах російсько-української війни [13], оперуючи категорією “громадська дипломатія”. За змістом цих публікацій очевидно, що предмет дослідження в них є тотожним, але терміни, що його визначають, є різними і вживаються як синоніми.

К. Балабанов, В. Губарець, К. Закоморна, П. Кривонос та інші вчені предмет своїх публікацій визначають як “народна дипломатія”. Натомість Т. Андрущенко, Ю. Місюк, П. Сухорольський у тому ж самому змістовому наповненні використовують поняття “громадська дипломатія”.

Громадянське суспільство, що складається як з індивідів, так і з організацій, є соціальним інститутом, ознакою якого є його функціонування за межами діяльності державних органів. Тому в цьому контексті доцільно у сфері міжнародних відносин говорити про “громадську дипломатію” на противагу державній дипломатії. Етнополітична категорія “народ” є надто широкою для цього дискурсу: зрештою, за інтересами або цілями діяльності держава теж може бути певною мірою народною, як і її державна (офіційна) дипломатія.

У трактуванні понятті “публічна дипломатія” в українській науковій літературі серед дослідників також немає єдності. Д. Мостова розрізняє класичну і публічну дипломатії, при цьому погоджується з дослідником Американського аналітичного центру REND (Research and Development) Ч. Вольфом у тому, що публічна дипломатія на відміну від офіційної є відкритою та активно поширюється, а також спрямована від уряду до широких верств населення і стосується поведінки населення, тоді як офіційна дипломатія має міжурядовий характер і предметно окреслена політикою держави [14, с. 20]. На додаток до п’яти рівнів публічної дипломатії, визначених Т. Сивак (медіадипломатія, культурна, освітня, ноосферна або віртуальна, неурядова як “неополітика”) [15, с. 106], Д. Мостова додала ще одинадцять: парадипломатію (взаємодія двох суб’єктів однієї сфери діяльності), цифрову, твіпломатію (через соцмережі як підвид цифрової дипломатії), економічну, корпоративну, превентивну, іміджеву (державний брендинг), спортивну, громадську (через неурядові інституції), народну (через публічне самоврядування) і науково-освітню [14, с. 20–21].

На нашу думку, обидві дослідниці, Т. Сивак і Д. Мостова, припускають формально-логічну помилку підміни основи поділу поняття, використовуючи в цій операції різні основи (суб’єкт, інструмент, сфера здійснення тощо).

Насправді, наприклад, спортивна (за предметом) дипломатія може бути водночас цифровою (за засобом) і громадською або державною залежно від суб'єкта, який її здійснює, – варіації можуть бути продовжені. Також важко погодитися з порушенням правил класифікації, коли видове поняття виокремлюється поряд із родовим (твіпломатія і цифрова дипломатія, науково-освітня і культурна тощо).

Натомість В. Фурашев слушно зауважував, що словосполучення “народна дипломатія” і “публічна дипломатія” відображають суб'єктність щодо об'єкта: “суб'єктом у першому випадку виступає народ, а в другому – публіка. Об'єктом же в обох випадках є дипломатія, тобто певний рід діяльності” [16, с. 47]. Така позиція дала змогу В. Фурашеву зробити правильний, на нашу думку, висновок: комутатори, або суб'єкти дипломатії, як державні, так і громадські, як інституційні, так і індивідуальні, здійснюють посередницькі функції у втіленні зовнішньополітичних цілей і намірів держави. Отже, “публічна дипломатія є невід'ємною складовою як офіційної дипломатії, так і народної” [16, с. 48].

Тут варто додати, що дипломатія може бути предметом державно-громадянського партнерства, коли державні органи використовують або підтримують інституції та ініціативи громадянського суспільства в підвищенні ефективності зовнішньоекономічної діяльності, наприклад у посиленні формування позитивного образу країни у світовій спільноті тощо.

З початком повномасштабного вторгнення російських військ в Україну громадянське суспільство розгорнуло широку підтримку як української армії, так і цивільного населення. Серед численних напрямів діяльності громадянського суспільства в умовах воєнного стану можна виділити декілька таких, що передбачають налагодження й підтримку міжнародних зв'язків, а отже, громадську дипломатію:

- волонтерська діяльність, спрямована на постачання на фронт предметів військового призначення (амуніції, засобів захисту, обладнання, транспорту тощо);

- гуманітарна допомога цивільному населенню прифронтових територій із залученням ресурсів міжнародних донорів;

- підтримка евакуаційних заходів і тимчасово переміщених за межі України осіб;

- культурна дипломатія, насамперед у сферах, де в реальному часі і просторі відбуваються масові комунікації – спортивних змаганнях і музичних гастрольях. Кожен із цих напрямів є комплексною діяльністю і містить такий складник, як управління міжнародними зв'язками.

Учені, спортсмени, музичні виконавці, представники інших професій у сучасних реаліях стають справжніми народними дипломатами, які налагоджують мости між державами і народами. Учені, які представляють державу на міжнародній арені – на наукових форумах, симпозіумах, конференціях, з'їздах – за природою своєї професійної діяльності озброєні навичками політкоректності і зваженості. Утім, представники інших сфер

діяльності у своїх висловлюваннях, спрямованих на масову закордонну аудиторію, іноді демонструють політичну короткозорість або незрілість.

На початку осені 2023 р. популярний український співак, лідер гурту “ВВ” Олег Скрипка дав кілька інтерв’ю, у яких, зокрема заявив, що фемінізм “зупиняє популяцію людей” і що красиві жінки “самі винні” в насильстві та агресії чоловіків. Після цих висловлювань в Україні і за кордоном почали скасовувати концерти музиканта. Згодом співак записав відеозвернення, у якому поскаржився на потужні інформаційні атаки ворога, вибачився “за емоції” і попросив українців про допомогу та підтримку. Припустившись помилки, Олег Скрипка адекватно усвідомив її можливі наслідки: “зрештою, що відбувається – не відбуваються концерти, на яких ми збираємо кошти, на допомогу військовим, дітям, переселенцям, пораненим. Але найстрашніше, що знищується консолідація українського суспільства” [17].

Водночас в українській громадській дипломатії воєнної доби накопичено і позитивний досвід. Перша ракетка України Еліна Світоліна підтримала Ольгу Харлан після того, як її дискваліфікували за відмову тиснути руку російській фехтувальниці на чемпіонаті світу. Світоліна розкритикувала міжнародні тенісні асоціації через позицію щодо російських спортсменів і закликала WTA й АТР закріпити відмову українців тиснути руку тенісистам із Білорусі та Росії. Чимало європейських уболівальників не розуміли такої позиції українки і навіть освістували за це. Утім позиція спортсменки залишилася непохитною, причому мотивували її не ресентиментні почуття, а прагнення до солідарності в українському спротиві: “Мені дуже сумно і дуже образливо, що люди цього не розуміють. Це дуже очевидна річ – не тиснути одне одному руки, коли у мене багато друзів, які зараз на передовій, воюють за Україну. Ви можете собі уявити, як вони дивляться, як я змагаюся на “Вімблдоні” чи десь у світі, тиснучи одне одному руки й поводячись так, ніби нічого не відбувається? Люди повинні розуміти, що іноді не можна відокремити політику від спорту. Вони представляють свої країни, а я представляю свою перед світом. Моя позиція має бути чіткою” [18]. Жіноча тенісна асоціація (WTA) на офіційній сторінці організації в соцмережах толерантно відгукнулася на позицію Еліни Світоліної: “У зв’язку з ганебною війною, що триває, WTA з повагою ставиться до позиції українських спортсменок та їхньої відмови від традиційного рукостискання із суперницями з Росії та Білорусі, оскільки це їхнє особисте рішення. У нас одні з найкращих уболівальників у світі, і ми вдячні їм за їхню пристрасть і відданість, а також за розуміння та повагу до спортсменів” [19].

Заради справедливості варто зауважити, що позицію Еліни Світоліної поділяють усі українські спортсмени, але мало хто з них тією ж мірою активний у комунікаціях із медіа. У червні 2022 р. українська тенісистка доєдналася до легенди футболу Андрія Шевченка і стала другою амбасадоркою UNITED24 – глобальної ініціативи з підтримки України, запущеної 5 травня 2022 р. українською владою під час російсько-української

війни. Згодом до числа амбасадорів цієї фандрайзингової платформи приєдналися гравець лондонського “Арсеналу” українець Олександр Зінченко і чемпіон світу з боксу Олександр Усик. Ці ініціативи українських спортсменів не можуть не викликати питання про те, де у своїх організаційних зусиллях загубилися багато інших українських чемпіонів.

Інший напрям активності громадянського сектору – волонтерство. Значна частина необхідних фронті предметів військового призначення (автомобілі, дрони і комплектуючі для їх виробництва, засоби зв’язку, прицілювання й спостереження тощо) не виробляються в Україні. Тому волонтерські організації проводять перемовини із закордонними виробниками, постачальниками, організаторами доставки, державними структурами, що регламентують переміщення товарів військового або подвійного призначення. Подекуди бюрократичні труднощі, з якими стикаються в цій діяльності волонтерські організації, змушують привертати увагу влади і громадськості за допомогою масмедіа – і тоді ця діяльність набуває публічного характеру. Так, керівниця громадської організації “Логістичний штаб” Олеся Корженевська у жовтні 2023 р. оприлюднила текст своєї колеги з волонтерства із Нідерландів Вероніки Мутсей, голови благодійного фонду, який з початку війни завіз гуманітарної допомоги до України на загальну суму понад 20 млн євро. У цьому зверненні партнерка українських волонтерів жорстко розкритикувала нововведення Міністерства соціальної політики України щодо імпорту гуманітарної допомоги до України і спрогнозувала без малого кінець масового волонтерського руху з уведенням із 1 грудня 2023 р. нових правил оформлення ввезення, обігу та розподілення допомоги в Україні [20]. Зауважимо, що інші представники волонтерського руху, зокрема такі великі фонди, як “Повернись живим” і “Благодійний Фонд Сергія Притули”, не відгукнулися на цю публікацію і не солідаризувалися з її авторами.

Допомога з евакуацією та підтримка українських громадян, що потребують тимчасового захисту за кордоном, вимагає від волонтерських організацій налагодження міжнародних зв’язків і регулярних комунікацій з органами місцевої влади, колегами за кордоном.

На тлі цих масштабних і подекуди героїчних зусиль громадянського суспільства у відносній тіні залишилися деякі аспекти інформаційного складника війни. Перехід війни в затяжну фазу прогнозовано відбився на рівні військової і фінансової підтримки закордонних партнерів України. Політичні заяви і наміри лідерів держав залежать не тільки від їхніх особистісних політичних позицій, а й від настроїв їхнього електорату. Зрештою, політична солідарність і навіть національні інтереси подекуди поступаються в мотивації політиків прагненню збереження влади. У такій ситуації критично важливим є інформаційний вплив на масову аудиторію країн-партнерів України.

Президент України В. Зеленський здійснив величезну кількість звернень до міжнародних організацій, парламентів і лідерів демократичних

держав. Очевидно, значну роботу з посилення міжнародної допомоги і зміцнення солідарності з Україною роблять окремі українські дипломатичні установи і представники інших органів влади. Водночас українське громадянське суспільство значною мірою опинилося на узбіччі світових неукраїнськомовних інформаційних потоків і не бере масової участі в міжнародному діалозі.

В умовах запровадження на українському телебаченні підконтрольного державі телемарафону, зменшення доступу значної частини населення до телебачення через руйнування осель та евакуацію відбулося збільшення популярності соціальних мереж. Зокрема, на YouTube з'явився потужний за охопленням аудиторії та кількістю переглядів сегмент так званої публічної аналітики. Власники, автори і гості каналів цього сегменту – представники громадянського суспільства – пропонують не тільки власну інтерпретацію розвитку воєнно-політичних подій, а й бачення системних суперечностей, проблем у суспільстві та шляхів їх розв'язання. Ведучі окремих YouTube-каналів (Д. Гордон, В. Золкін, Д. Казанський, І. Яковина та інші) навмисно здійснюють мовлення російською з метою впливу на російську і проросійську аудиторію задля протидії російській дезінформації і пропаганді.

Блогери неукраїнського походження, М. Фейгін і Ю. Швець щоденно мають на своїх YouTube-каналах сотні тисяч переглядів в Україні – тому що звертаються на одній зі зрозумілих для аудиторії мов. Аудиторію каналів воєнного аналітика австрійця Т. Купера (Tom Cooper) складають представники десятків країн – насамперед тому, що його зведення пишуться англійською, а в Україні він став популярним виключно перекладам деяких дописів на українських вебсайтах.

Утім, непомітним залишається інформаційний вплив з боку українського громадського мережевого мовлення на аудиторію країн-партнерів. Присутність українців у коментарях рейтингових у США каналів у найпопулярніших у цій країні соціальних мережах потребує окремого дослідження. Але з великою часткою ймовірності можна припустити, що вона малоактивна і несистемна. Головна причина очевидна: українці масово не володіють іноземними мовами.

Ще на початку 2015 р. в нашій країні була заснована “GoGlobal” – неполітична громадська ініціатива, що об'єднує людей навколо розуміння необхідності вивчення іноземних мов в Україні. Ініціатива дістала підтримку від Національної Ради Реформ та об'єднала понад 20 партнерів, серед яких посольства, державні органи центральної влади, міжнародні організації, культурні центри, мовні школи, аналітичні центри. Об'єднання “GoGlobal” розробило національний план дій “Україна speaking”, спрямованих на досягнення через п'ять років таких цілей: “100% державних службовців категорії А будуть розмовляти однією з офіційних мов консульства Європи; 75% випускників старшої школи будуть розмовляти двома іноземними мовами; 20% українців вільно володіють англійською мовою” [21].

Проте, за результатами опитування українців, проведеного Центром Разумкова у липні 2023 р., лише 1,1% респондентів вільно володіють англійською мовою. 19,2% українців відповіли, що можуть трохи читати, писати або говорити англійською, але погано. Ще 27% українців стверджують, що розуміють деякі слова і прості фрази, але читати, писати чи говорити не можуть узагалі. Майже 44% опитаних, тобто абсолютна більшість, зазначили, що зовсім не знають англійської мови [22].

Українське політичне керівництво розуміє значення володіння українцями іноземними мовами, насамперед англійською. У серпні 2022 р. Міністерство культури України розробило законопроект про особливий статус англійської мови в Україні як мови міжнародного спілкування. 28 червня 2023 р. Президент України Володимир Зеленський запропонував парламенту офіційно закріпити статус англійської мови як однієї з мов міжнародного спілкування в Україні.

Міністерство оборони України і Генеральний штаб ЗСУ внесли низку корективів у дорожню карту з удосконалення мовної підготовки в ЗСУ. Планується, щоб до 2026 р. кожен військовий міг вільно розмовляти англійською [23]. У разі успіху в досягненні цих амбітних цілей можна припустити, що з часом військовослужбовці запасу стануть найбільшим соціальним англійським сегментом українського суспільства. Утім, більш вірогідно, що таким сегментом можуть стати громадяни, що були тимчасово переміщені за кордон, вивчили там іноземну мову і повернулися на батьківщину.

Незважаючи на Угоду про Асоціацію з ЄС, масове збільшення перед повномасштабною війною туристичних подорожей і трудової міграції, поширення численних шкіл, онлайн-курсів та інших ресурсів з вивчення мови, українці не зробили суттєвого кроку у володінні англійською мовою. І тепер цей факт набуває екзистенційного чинника в розрізі міжнародних зусиль, спрямованих на збільшення закордонної допомоги Україні. Наведений “мовний кейс” свідчить не тільки про вади шкільної освіти та інші системні причини ситуації, що склалася.

Громадська дипломатія, як і волонтерський рух, на нашу думку, є проявами активності не громадянського суспільства загалом, а його невеликої пасіонарної частини. Загалом українському громадянському суспільству бракує політичної волі до масової організації, масової системної медіаактивності і масової політичної зрілості. Уроки війни мають бути вивчені і мати своїм наслідком трансформацію громадянського суспільства, без якої повоєнна розбудова України неминуче втрачатиме свій потенціал.

Список використаних джерел

1. Литвин С. Культурна дипломатія доби Директорії Української Народної Республіки. *Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство: матеріали міжнар. симпозіуму, присвяч. 50-річчю Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* (м. Київ, 6 червня 2019 р.). Київ: НАКККиМ, 2019. С. 305–307.

2. Веденєєв Д. Становлення культурної дипломатії Української Народної Республіки періоду Директорії (1918–1920 рр.). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Культурологія*. 2019. № 2. С. 18–22.
3. Андрущенко Т. Громадська дипломатія як засіб подолання ціннісного розколу цивілізації. *Нова парадигма*. Київ, 1998. Вип. 98. С. 146–155.
4. Балабанов К. Народна дипломатія в системі міждержавних українсько-грецьких відносин та її роль у реалізації принципів етнополітики України. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 30(1). С. 68–77.
5. Балабанов К., Трофименко М. Публічна дипломатія як відповідь на виклики сучасності. *Україна дипломатична*. 2013. Вип. 14. С. 989–1021.
6. Губарець В. Народна дипломатія та її історичні перспективи: британсько-український вимір. *Україна дипломатична*. 2009. Вип. 10. С. 804–814.
7. Закоморна К., Рудь В. “Народна дипломатія” як інструмент інтеграції України до Європейського Союзу (на прикладі роботи Департаменту міжнародного співробітництва Харківської міської ради). *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 25. С. 137–149.
8. Кривонос П. Народна дипломатія. *Україна дипломатична*. 2005. Вип. 6. С. 18–22.
9. Сухорольський П., Місюк І. Поняття та сутність громадської дипломатії. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. №1 (75). С. 178–180.
10. Мицик Л. М. Новітні тенденції публічної і культурної дипломатії: навч.-метод. посіб. Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2023. 57 с.
11. Народна дипломатія під час війни в Україні. Історія, сучасний стан, основні напрями втілення, реальні приклади. Київ. Професіонал, 2022. 302 с.
11. Лазарюк В., Блавіцький М. Народна дипломатія важливий ресурс інформування світової громадськості щодо ситуації в Україні в умовах гібридного протистояння. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки: збірка тез I Міжнар. наук. конф. (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2022 р.)*. Тернопіль, 2021. С. 111–113.
12. Лазарюк В., Блавіцький М. Громадська дипломатія – важлива складова міжнародного колективного опору порушенням прав людини в умовах російсько-української війни. *Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки: збірка тез II Міжнар. наук. конф. (м. Тернопіль, 22–23 квітня 2022 р.)*. Тернопіль, 2022. С. 80–82.
13. Мостова Д. Ю. Різновиди публічної дипломатії в публічному управлінні. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2020. № 1 (69). С. 18–23.
14. Сивак Т. В. Стратегічні комунікації в системі державного управління України: монографія. Київ: НАДУ, 2019. 386 с.
15. Фурашев В. М. Публічна дипломатія як один з ефективних засобів забезпечення інформаційної безпеки. *Правова інформатика*. 2014. № 1 (41). С. 44–51.
16. Лавринець Н. Олег Скрипка після скандальних заяв поскаржився на скасування концертів. URL: <https://apostrophe.ua/ua/article/lime/learn/2023-10-14/nenaviju-jenschin-i-mir-oleg-skripka-posle-skandalnyih-zayavleniy-pojalovalsya-na-otmenu-kontsertov/54569> (дата звернення: 11.10.2023).
17. Шаховець С. “Багато моїх друзів воюють за Україну”: Світоліна пояснила, чому не тисне руку росіянкам. URL: https://sport.24tv.ua/elina-svitolina-rozpovila-chomu-vidmovilasya-rukostiskannya-tenisistkami_n2359084 (дата звернення: 11.10.2023).
18. Броскова О. Світоліна відмовилась від рукостискань з росіянками і білорусками: В WTA відреагували. URL: <https://uworld.news/news/nok-ukrainy-vumahaie-vid-tenisystiv-1001426.html> (дата звернення: 11.10.2023).
19. Корженевська О. Про волонтерство, якому настає кінець 1 грудня. URL:

<https://censor.net/ru/b3449383> (дата звернення: 14.10.2023).

20. До 2020 кожен п'ятий українець має вільно володіти англійською. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2015/11/17/203321/> (дата звернення: 10.10.2023).
21. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r> (дата звернення: 12.10.2023).
22. Україна хоче, аби військові вільно володіли англійською. URL: <https://espreso.tv/u-genshtabi-zayavili-pro-plani-navchiti-vsikh-viyskovikh-zsu-vilno-voloditi-angliyskoyu-do-2026-roku> (дата звернення: 10.10.2023).

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ, КУЛЬТУРА ТА ЕТНІЧНА ТОЛІРАНТНІСТЬ

Beata Barchi,
candidate of psychological sciences, associate professor
Mukachevo State University
ORCID ID 0000-0002-5923-7331

NATION CREATING POTENTIAL IN THE CONDITIONS OF MULTICULTURALITY

Issues of understanding and management of cultural diversity at the level of regions, states, national communities, and even individual individuals are important to be solved today. We consider it relevant to consider the conditions necessary to consolidate in social work communities that differ in cultural direction. For this purpose, we will turn to the structurally functional model of the nation-building potential of historical psychology in the conditions of multiculturalism.

A particularly important role in the framework of the theory of multiculturalism is played by the transformation of the concepts of "nation", "ethnic group", "national identity", and here it is worth noting the works of B. Anderson, R. Brubaker, E. Gellner, U. Altermatt, V. Malakhov and others.

Researchers of multiculturalism prove that cultural complexity is an integral feature of modern communities and even a condition for their development [1]. It is reproduced under the influence of various factors, thereby causing problems of intercultural communication, relations between interethnic cultures and ethnic conflicts. The problem also lies in the fact that cultural systems are considered as a map, which, despite its fullness of ethnographic types, is only a conditional and static reflection of the unique richness of the terrain [2].

Viewing culture only as an archetype, and ethnic identity as a biosocial organism, denies the movement and development of cultural forms, ignores the role of personal strategy of choice, project activity of people, political prescriptions, and management procedures [3].

This issue is part of a paradigm called the socio-psychological approach in historical psychology to phenomena that are inherently an interdisciplinary subject.

The specificity of uncovering the nation-building potential of historical psychology based on the modification of historical memory in lies in the fundamental emphasis on the subjective, individual, and personal nature of this process. This is the difference between the proposed psychological-historical

approach to nation-building and other approaches that focus on the collective subject, on the group level of the issue.

The research clarified and developed the idea of the structure and functions of nation-building based on historical memory and the principle of multiculturalism, which, in turn, was reflected in a complex structural-functional model of the nation-building and conflict potential of historical psychology in the conditions of multiculturalism. Historical psychology in the developed model appears both as a scientific form and as a given that reflects the socio-psychological features of the historical experience of ethno-cultural communities that build a nation. The proposed conceptual scheme is revealed on the example of the analysis of the psychohistorical discourse of the political and psychological practices of multiculturalism in the EU countries [2].

Nation-building is a unique phenomenon that unfolds in socio-historical time and space. It combines all three modes of socio-historical time - past, present, and future - and, accordingly, "changed" social experience in a certain way, generated by the historical and cultural unity of people, their interaction, joint activities, etc. Understanding the process of nation-building as a complete social-psychological phenomenon helps to recreate unique experiences of learning and mastering social-psychological reality [4].

The modification of historical memory is very important, which is made possible precisely due to the interaction of the idea of national consolidation with the subjects of the deployment of this idea and the object. The main elements of this model correspond to the challenges of modern times: multiculturalism as a certain resource that can be a stimulus for nation-building in modern conditions of globalization; socio-humanitarian technologies based on historical psychology in education and art; development of civil society; modernization of traditions. The main mechanisms for the deployment of the nation-building potential of historical psychology are psychoresonance with historical events, catharsis, confession, the mechanism of joint action associated with the consolidating national myth and the technology of its creation, as well as psychohistorical reconstruction.

Highlighting the unexplained parts of this problem, we note that in general, researchers associate the ethnic "renaissance" with the complication of the cognitive and information structure of the modern world, which causes the revival of ethnicity based on a kind of "information filter" that allows you to cope with the information load. In this regard, social policy and social work, taking into account the societal components of multiculturalism, are relevant [2].

Social psyche, according to the definition of O. A. Donchenko, is a product of the historical and cultural path of a certain society, which embodies the climatic, geographical, landscape conditions of life of the peoples who lived on this territory, as well as the traditional conditions and forms of satisfaction of their basic needs, patterns of activity and behavior in these conditions, instructions for certain reactions, certain thinking, and spiritual orientations.

Indeed, the social psyche is a kind of framework on which social psychology, consciousness, and culture are built and which is the basis for

accepting or rejecting one or another social policy. The political practice of multiculturalism, based on the social background, is directly reflected in the practice of social work [4].

References

1. Yaremchuk O. V. Psykholohiia etnokulturnoi mivfotvorchosti osobystosti [Psychology of ethno-cultural multivital creativity of a person]. Odesa: Feniks, 2013. 431 p. [in Ukrainian]
2. Yaremchuk O. V. Kontseptualizatsiia fenomenu multykulturalizmu v teorii etnokulturnoi mifotvorchosti osobystosti [Conceptualization of the phenomenon of multiculturalism in the theory of ethnocultural myth-creativity of the individual]. *Osobystist u prostori kultury: materialy V Sevastopolskoho mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho sympoziumu, 27 chervnia 2013* [Personaliny in the space of cultures: Materials of V Sevastopol International Scientific and Practical Symposium, June 27, 2013]. Sevastopol: Ribest, 2013. 190 p. P. 184–187. [in Ukrainian]
3. Teilor Ch. Multykulturalizm i polityka vyznannia [Multiculturalism and politics in life]. Kyiv: Alterpres, 2004. 172 p. [in Ukrainian]
4. Donchenko O. A., Romanenko Yu. V. Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka: hlybynni rehuliatyvy psykhopolitychnoho povsiakdennia [Archetypes of social life and politics: the deepregulations of psychopolitical everyday life]. Kyiv: Lybid, 2001. 334 p. [in Ukrainian]

Ольга Воронова,

*кандидат психологічних наук, доцент
Мукачівського державного університету
<https://orcid.org/0000-0002-6504-240X>*

Магдаліна Барчій,

*старший викладач
Мукачівського державного університету
<https://orcid.org/0000-0002-7762-0959>*

ЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПЕРЕДУМОВА МУЛЬТИКУЛЬТУРНОСТІ

Входження України у світовий освітній, культурний та економічний простір спонукає до підготовки покоління, здатного до співжиття з різними людьми, що розширює можливості міжкультурного спілкування. Сучасна людина має виявляти повагу та цінувати українську національну культуру, багатоманітність і мультикультурність у суспільстві.

Полікультурність трактується як засадничий принцип побудови якісно нової системи освіти в Україні – повага і прийняття культурного розмаїття в суспільстві, не “злиття”, а співіснування діалогічного типу без втрати кожним із представників соціуму своєї національної та культурної ідентичності веде до духовного, культурного та матеріального збагачення соціуму. Расові, етнічні, культурні чи соціальні відмінності за такого підходу стають факторами інтеграції його в єдине багатокультурне ціле. Соціум збагачується за рахунок етнічного, культурного розмаїття, досвіду спільнот,

які входять в нього, що дає громаді більше шляхів вирішення особистих і суспільних завдань. На основі аналізу сучасної педагогічної думки, зокрема праць В. Борисова, Л. Горбунової та інших, визначено, що концепт мультикультурності побудований як діалогічна система: це середовище, у якому відбувається співіснування і взаємодія різноманітних, рівноправних і рівноцінних культур та їх представників, а також побуту, є певне, специфічне ставлення особистостей до цього різноманіття.

З другої половини ХХ століття у розвинених країнах світу сформувався новий тип відносин між особистістю і суспільством, заснований на особливій морально-ціннісній та нормативно-правовій системі. Надаючи значення захисту прав і свобод особистості, незалежно від її культурної належності, такий тип відносин пріоритетними поставив згоду, мир і ненасилля. Основою такого типу відносин є одна із системоутворювальних особливостей сучасного світу – мультикультурність соціальної сфери. Мультикультурна парадигма зосереджена на граничних основах цивілізації – системах формування особистості, що зумовлюється соціокультурною політикою в межах суспільства в цілому. При цьому розкривається роль мультикультуралізму як об'єднувальної теорії і практики, потенціал якої ще не вичерпаний і яка здатна перешкоджати процесам відокремлення в суспільстві та прискорювати розвиток цивілізації. Мультикультуралізм поширюється на систему науки, освіти, права, цінностей, моралі, релігії, інформації [1].

Поділяємо погляди сучасної дослідниці О. Ананьєвої, що в контексті мультикультуралізму неодмінною передумовою нових комунікативно-доцільних відносин, безумовно, є толерантність, яка стала фактором виживання і повноцінної діяльності соціуму. Толерантність набула свого втілення в різноманітних соціальних практиках, постаючи як моральна цінність, культурна норма, передумова руху людей до єдності і співпраці, як механізм функціонування мультикультурного соціуму [2].

У сучасному суспільстві, коли все більше число людей залучено в інформаційну взаємодію, однією з важливих характеристик демократичної держави визнають толерантність поглядів, суджень людей. Сьогодні проблема толерантності пов'язана з тим, що на перший план висуються стандарти й правила, необхідні для загального виживання і вільного розвитку (етика і стратегія ненасильства, ідея терпимості до чужих думок і поведінки, надбань, культури, ідеї діалогу культур та співпереживання, пошуку взаємоприйнятних компромісів тощо). Сьогодні визнання суверенності й цінності іншого є неодмінною умовою не тільки інтеграції, а й простого виживання в сучасному світі. Більшість країн світу нині є мультикультурними, і ступінь їхньої мультикультурності в умовах глобалізації постійно підвищується, що висуває на порядок денний наукове осмислення цього явища в рамках толерантності, а також дослідження культурологічного підходу як провідного у формуванні толерантності. Очевидним стає те, що подальший розвиток гуманного суспільства

неможливий без розвитку толерантності сучасної людини, що має відбуватися насамперед в освітньому процесі.

Вітчизняні вчені пов'язують проблему мультикультуралізму з питаннями національної ідентичності і толерантності (І. Бубнов, Ю. Халілова-Чуваєва). Ідеї мультикультурної освіти послідовно розвивають й українські вчені Р. Агадуллін, В. Андрущенко, А. Богущ, О. Глузман, О. Грива, О. Дубасенюк, В. Компанієць, В. Кремень, Г. Назаренко, Н. Якса.

На думку О. Ананьєвої, сучасне мультикультурне суспільство, породжене глобалізаційними тенденціями, – не просто діалог між етнолінгвістичними та етноконфесійними групами, особистістю і суспільством загалом, а спільний комунікативний простір, складник соціокультурного простору, який, по суті, є надетнічним. Таке мультикультурне суспільство адекватне самій суті постмодернізму як стану сучасної глобалізованої культури. Суспільство сучасної України також відповідає цим особливостям [2].

В умовах сучасного глобалізованого світу толерантність є неодмінною передумовою в соціальних зв'язках та нових формах комунікативно-доцільних відносин. Що ж до ідеї глобального культурного розвитку, то ретроспектива вивчення толерантності дає змогу побачити її як прагнення “золотої середини” (Аристотель); умову подолання страждань (Ф. Аквінський) і спокус (Е. Роттердамський); симпатію (А. Сміт, Д. Юм) і співчуття (Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауер); загальний людський обов'язок (І. Кант); міру рівноваги (Й. Гете) і принцип збереження (К. Ясперс). А також як внутрішній регулятор ставлення до іншого (Ж.-П. Сартр); подолання власного мовчання (А. Камю); показник розвитку цивілізації (А. Уайтхед) тощо. У ХХІ столітті толерантність стала однією з моральних основ світового суспільства. Саме в такому значенні толерантність постає як культурна норма та етична цінність.

Одним із важливих напрямів наукової та освітянської діяльності є формування культури толерантності юнацтва на ґрунті активізації процесів розвитку етнічної самосвідомості молодого покоління багатонаціональних, поліконфесійних держав, до яких належить й Україна. Оскільки проблеми нестабільного, непрогнозованого сьогодення, ускладненого військовими діями у нашій країні і терористичними загрозами загальносвітового значення, уже неможливо розглядати, абстрагуючись від проблем етнічності, етнонаціональної самосвідомості та етнічної толерантності, передусім молоді, яка визначатиме подальший соціальний, економічний, правовий та політичний розвиток країни.

Етнічна толерантність – органічний складник толерантності особистості, яка відображає терпимість до будь-яких проявів іноетнічного менталітету (в культурі, поведінці, характері, способі життя, мислення, ставлення до оточення тощо). Натомість інтолерантність визначають як прояв нетерпимості у відносинах і поведінці людини під час її взаємодії з іншими етнічними спільнотами. На думку вчених, проявами етнічної

інтолерантності є дискримінація, ксенофобія, націоналізм, екстремізм, тероризм, які актуалізуються в умовах міжетнічних конфліктів, загроз мирному співіснуванню в суспільстві, цілісності власної етнічної групи тощо. Етнічна толерантність проявляється в різних критичних ситуаціях міжособистісного та персонального вибору. Міра прояву етнічної толерантності залежить від наявності в людини досвіду спілкування з представниками тієї чи іншої етнічної спільноти.

Ідея формування толерантності полягає в тому, щоб забезпечити особистості всі необхідні умови для її духовного розвитку, інтелектуально-моральної свободи, вибору поведінки, формування почуття громадянськості, патріотичної і національної самосвідомості, вільної світоглядної позиції, вміння відстоювати свої переконання щодо збереження миру на Землі, гуманного та толерантного ставлення до оточуючих.

Для діагностики толерантності здобувачів вищої освіти нашого університету ми скористалися експрес-опитувальником “Індекс толерантності” (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова). Цей опитувальник дав змогу діагностувати етнічну толерантність, соціальну толерантність, толерантність як рису особистості, а також загальний рівень толерантності (високий, середній, низький).

У результаті дослідження, ми отримали такі показники за параметром “етнічна толерантність”: 36% опитаних мають високий, 52% – середній і 12% – низький рівень етнічної толерантності.

За параметром “соціальна толерантність”: у 30% досліджуваних виявлено високий її рівень, у 67% – середній, а у 3% – низький рівень соціальної толерантності.

За параметром “толерантність як риса особистості” високий рівень продемонстрували 42%, а середній – 58%, опитаних; низький рівень не виявлено.

За показником “загальногрупового рівня толерантності” середній рівень зафіксовано у 89% досліджуваних, 6% мають високий рівень і 5% – низький рівень загальногрупової толерантності.

Такі показники дають підстави зробити висновок, що найпроблемнішою взаємодією для досліджуваних є міжетнічна взаємодія, про що, зокрема, свідчить найвищий показник низького рівня етнічної толерантності, порівняно з іншими її видами. Відповідно проблема етнічної толерантності в рамках розвитку етнічної самосвідомості сучасних юнаків і дівчат є актуальною. Також досліджувані мають найвищі показники високого рівня толерантності як риси особистості, що свідчить про те, що вони готові виявляти толерантність як внутрішньоособистісну властивість у дещо абстрагованій формі (усвідомлення цінності толерантності – когнітивний компонент етнічної самосвідомості), а в реальному житті це важче, оскільки пов'язано з різноманітними, нерідко й негативними, емоціями (вияв толерантного ставлення – афективний компонент етнічної самосвідомості) і цього доводиться вчитися (реалізація толерантних дій і вчинків – конативний

компонент етнічної самосвідомості). Сьогодні багато уваги приділяється дослідженню розвитку, формуванню та вихованню толерантності у зв'язку з тим, що толерантність — важливий компонент життєвої позиції зрілої особистості [3].

Отже, в епоху глобалізації, толерантність визначають як універсальне поняття, ідею, свідчення того, що не може бути єдиного культурно-екзистенційного фундаменту існування людства. Формування новітньої моделі толерантних відносин може бути повністю сформоване в межах соціокультурних концепцій, спрямованих до глобалізованого мультикультурного простору. Осмислення цієї проблематики та розробки з розвитку толерантності в мультикультурному середовищі є стратегічно важливою метою для соціокультурного простору світу й України.

Поділяємо думку української дослідниці О. Ананьєвої, що розвиток мультикультурних компетентностей сучасного соціуму передбачає становлення новітнього соціокультурного феномену – мультикультурної особистості, яка має уявлення про цінності світової культури; володіє соціальними та ціннісно-орієнтаційними здібностями міжкультурної комунікації; відчуває толерантність та емпатію у ставленні до інших культур та соціальних груп; активно взаємодіє з представниками різних культур, зберігаючи водночас власну культурну ідентичність.

Отже, саме мультикультурна освіта може посприяти формуванню особистості молодого покоління, вільного від забобонів та негативних етнокультурних стереотипів, покоління, яке володіє розвиненим почуттям поваги до інших культур, має навички співжиття в злагоді з представниками інших культур, а також знає, цінує і поважає свою культуру, історію і традиції, вибудовує свою громадянську позицію на основі толерантності і розуміння культурного різноманіття.

Список використаних джерел

1. Ткаченко В. Мультикультуралізм, національна ідентичність і проблеми єдиного освітнього поля. *Психологія особистості*. 2011. № 1 (2). С. 6–15.
2. Ананьєва О. П. Мультикультуралізм і толерантність як соціально-філософські концепції соціокультурного простору: автореферат дис. д-ра філос. наук: спец. 09.00.03. Одеса, 2016.
3. Павленко В. М., Мельничук М. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. Полтава: Мирон І. А., 2014. 244 с.

Євгеній Воропась,
*кандидат психологічних наук, доцент кафедри оркестрових
інструментів Харківської державної академії культури,
керівник Зразкового художнього дитячого театру “Візаві”
КЗ ЦДЮТ №7 м. Харкова*

Ганна Бучинська,
*заступник директора з навчально-методичної роботи, викладач
Комунального закладу “Пісочинська школа мистецтв “АРТ НОВА”
Пісочинської селищної ради Харківського району Харківської області”*

МЕДІАПЕДАГОГІКА МИСТЕЦТВ: МОТИВУВАННЯ НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КАТАКЛІЗМІВ

Часто-густо доводиться стикатися з думкою, що інтернет-освіта – це освіта “другого сорту”, або “для незаможних”. Декілька років педагогічної роботи в інтернет-режимі спростовують цю тезу. Автори вивчали роботу колег: викладачів творчих вишів Харкова, педагогів шкіл мистецтв, керівників дитячих позашкільних навчальних закладів – з моменту оголошення локдауну і зараз, у воєнний час. Спостереження показують, що медіапедагогіка справді потребує особливих навичок від учасників навчального процесу, але вона ж відкриває перед ними й нові простори: дає змогу об’єднувати величезні спільноти людей, розділені часом і простором, мовними бар’єрами, політичними переконаннями, соціальними упередженнями, релігійними заборонами тощо. І головне: медіапедагогіка дає змогу говорити з учнями звичною для них мовою гаджетів, що є і сучасним педагогічним прийомом, і найсильнішим мотивувальним фактором навчання. Звідси *мета* нашої роботи – розглянути запропоновані тези в психолого-педагогічному контексті.

Дослідники розуміють медіапедагогіку як адаптивне середовище, у якому свідоме спілкування з медіа дає змогу формувати загальну культуру особистості та медіаімунітет, що необхідно для самореалізації саме в умовах техногенного світу, а також для критичного сприйняття реальності XXI століття [1]. Тобто позитивне ставлення до інтернет-навчання вже сформоване в наукових колах, та, крім відомих усім недоліків, можна говорити й про його певні переваги.

Можемо погодитися з противниками інтернет-навчання: деякі тонкощі майстерності можна донести лише за умови особистого контакту з викладачем. Але ці особисті контакти не потрібні постійно – досить зустрічатися час від часу: про це свідчить досвід викладання авторами в онлайн-режимі таких складних дисциплін, як фортепіано, вокал, театральна майстерність. Дійсно, складні навички можна сформувані “через монітор”, хоч це не просто і не звично.

Водночас можливість учитися, не відриваючись від жаданого комп’ютера (планшета, телефона), мотивує учнів ставитися до впливів з

“чарівного екрана” з особливою увагою, бо одна і та ж інформація, донесена до слуху через Zoom або сказана безпосередньо в навчальному класі, по-різному сприймається здобувачами освіти.

Доводиться визнати, що є види занять, які справді неможливо проводити в Інтернеті (спільні репетиції оркестрів, ансамблів, театральні прогони та ін.), але з’явилися нові форми роботи з використанням можливостей музичних порталів. Так, уже кілька років оркестрова кафедра Харківської державної академії культури створює повноцінні сучасні записи, використовуючи технології BandLab, де є можливість для кожного учасника музичного ансамблю вписати свою партію в спільну партитуру і потім зробити фінальний мастеринг, який перетворює набір вихідних файлів на струнке звучання. У театральній діяльності особливий інтерес викликають радіовистави, які дають змогу зібрати виконавців з різних куточків земної кулі для запису п’єси. Практика показує, що можна успішно й цікаво проводити заняття навіть із сольфеджіо та музичної грамоти, використовуючи особливий підручник, у якому є посилання на інтернет-ресурси, новомодні QR-коди, різноманітні відеоматеріали, що активізують увагу учнів [2].

Можна сміливо стверджувати, що викладання деяких дисциплін узагалі легко переноситься в Інтернет: зокрема, лекції для великих потоків студентів, коли перед викладачем десятки слухачів, не дуже відрізняються від ситуації онлайн-зустрічі. Крім того, у синхронному режимі навчання, під час якого учасники спільно перебувають в одному електронному освітньому середовищі, відкриваються нові можливості: застосовування чату зустрічі, використання таблиць, зображень, відео, аудіоматеріалів; наближення учнів, які справді цікавляться предметом, вимкнення мікрофонів тих, хто заважає. Усе це робить навчання більш привабливим та “сучасним”.

Колосальна перевага асинхронного режиму онлайн-навчання – можливість записати поточний урок і викласти його на загальний огляд. Педагог отримує додаткові матеріали для самоаналізу, учні – можливість повернутися до складної теми та проштудіювати її ще раз; прогульники втрачають відмовку: “а я пропустив через серйозну причину”. Перегляд відеоролика також стає престижною подією: студент бачить у ньому себе серед друзів, поважних викладачів; створюваний контекст (особливо якщо його викладено на солідних порталах навчальних закладів) підіймає значущість учасників, “гіпнозує”, втягуючи в процес учіння.

Педагог може записати робочі ролики, присвячені ключовим проблемам, базовим аспектам свого предмета, і рекомендувати учням повернення до них у разі нерозуміння складних питань, щоб не повторювати знову і знову фундаментальні істини. Це заощаджує час і створює систему посилань, кожна з яких “виростає” із загального цілого, не захаращуючи його і водночас конкретизуючи в разі потреби важливі аспекти дисципліни, що вивчається. Система посилань начебто “огортає” читача (слухача, глядача), спрощуючи і водночас збагачуючи процес навчання, змушуючи

учня немовби пробиратися крізь лабіринт, захоплюючи його процесом. Крім того, педагог може використовувати вже готові інтернет-ресурси для прикрашання свого курсу та вдосконалення свого власного впливу на аудиторію. У цьому ключі назріла потреба в перекладі українською мовою якісних відео, що є в Павутині.

Найпотужніша мотивація учнів – вихід створеної ними відеопродукції, присвяченої предмету (з викладанням в Ютуб, Інстаграм, Тік-ток, з традиційним підрахунком “лайків” і “дизлайків”, підписок, коментарів тощо...). Іноді кажуть, що театр є колискою європейської культури. Сьогодні ця “коліска” набула фантастичної демократичної форми: відеоролик. У ній (як і в синтетичному театрі) містяться всі мистецтва – література, музика, хореографія, малюнок, а також точні науки. Будь-хто може створити відеопродукт, який за сприятливих умов прославить автора, набравши тисячі, навіть мільйони “лайків”.

Найважливіша форма роботи в педагогіці мистецтв – участь у фестивалях та конкурсах. І сьогодні завдяки Інтернету пересічний педагог школи мистецтв може самостійно провести міжнародний конкурс чи фестиваль, що зовсім недавно було нездійсненною мрією виконавців: “засвітитися” на весь світ, викупатися в променях слави, поділитися своєю майстерністю з величезною аудиторією. Весь процес організації легко відбувається у смартфоні. Діти записують свої відео на вулиці, у квартирі, у лісі, і це не заважає досягати художності в найкращих зразках; іноді конкурсанти використовують складні технічні можливості для створення потрібного ефекту, тобто вони навчаються в процесі створення своїх роликів [3]. Практика показує, що діти і студенти ревно відстежують, хто і скільки поставив “лайків” їхнім творам, реагуючи на думку аудиторії, а також створюючи контент, наповнений творчістю, світлом і красою, – усе ж таки зло в цьому світі сіють здебільшого дорослі, а не діти.

Висновки:

– інтернет-освіта має свої сильні сторони, які слід обов’язково використовувати;

– дітей і педагогів потрібно орієнтувати на створення інтернет-продуктів, які будуть реальним внеском у загальнолюдську культуру і які протистоятимуть тому “смітнику”, на який перетворюють Всесвітню павутину певні верстви населення;

– необхідно розробити курс “Інтернет-продукт” (або “вклад”, “культурний банк”, “ноосфера” наприкінці!); цей курс сприятиме вдосконаленню медіапедагогіки та Інтернету як такого;

– актуальна проблема – розширення українськомовного навчального сегмента Всесвітнього павутиння, зокрема за допомогою перекладу якісних матеріалів;

– доцільно подбати про ознайомлення педагогів та учнів з тими колосальними ресурсами, які вже накопичені, але доступ до них може бути

обмежений (наприклад, він небезплатний) або вони не популярні настільки, щоб “бути на слуху”;

– як і в усі часи, спрямованість учнів на самостійний пошук навчальних матеріалів залишається найважливішим складником успішного педагогічного процесу. Потрібно й далі виховувати ініціативність та суб’єктність слухача, бо без неї будь-які педагогічні технології безсилі. Хто хоче – навчиться в будь-яких умовах!

Список використаних джерел

1. Медіаосвіта та медіаграмотність: короткий огляд / Іванов В., Волошенко О., Кульчинська Л. Київ: АУП, ЦВП, 2011. 58 с.
2. Бучинська Г. Л., Осіпчук І. В. Робочий зошит з музичної грамоти та практичного музикування. 1 рік навчання. Препринт. URL: https://www.researchgate.net/publication/375672977_2023_Bucinska_GL_Osipchuk_IV_Robocij_zosit_z_muzicnoi_gramoti_ta_prakti_snogo_muzikuvanna_1_rik_navcanna. DOI: 10.13140/PG.2.2.19298.30400
3. Гра на все життя: Міжнародний фестиваль-форум дитячої та юнацької художньої творчості / International Youth Arts Instagram forum “Lifelong Creativity”. URL: <https://www.instagram.com/?hl=uk>

Ольга Лозова,

*доктор психологічних наук,
професор кафедри практичної психології
Київського університету імені Бориса Грінченка*

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ У ДІАХРОНІЧНОМУ ВИМІРІ: ДЕЯКІ ЕМПІРИЧНІ КОНСТАТАЦІЇ

Як відомо, виокремлення нації завжди пов’язане з міфом про “спільну долю” (який ідеологічно упродовжується у свідомість спільноти) і віднесення індивідом себе до певної нації означає включення своїх дій у певний політичний та ідеологічний контекст [1]. За визначенням А. Сміта, нація – населення, яке має спільне ім’я, має історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, має спільну економіку для всіх її членів.

На думку О. Бауера, нація об’єднується єдністю трьох компонентів: емпірична однорідність – спільність долі – спільність характеру, яка підтримується мовою і культурною традицією.

Основна дефініція поняття: “нація” є сукупністю ідей, спільністю долі згуртованих у спільноту характерів [2; 3].

Отже, поняття “нація” перебуває в ареалі глибинних ідей і переконань, має виразний відтінок контексту “Ми”, оскільки виокремлення нації завжди пов’язане з міфом про “спільну долю”, а віднесення індивідом себе до певної нації означає включення своїх дій у певний політичний та ідеологічний контекст.

Ми поставили собі *за мету* емпірично виявити наявність чи відсутність динаміки змісту знакових елементів (понять) національної свідомості українців у діячності з мінімальною часовою відстанню – 10 років. Дослідження змістового компонента національної самосвідомості проводилося за допомогою семантизації ключового поняття національної самосвідомості – *нація*.

Виявлені зрушення гіпотетично мали б свідчити про міру трансформаційних змін у семантиці (змісті) суспільної свідомості [3-5]. Для цього було передбачено виконання таких завдань: експлікація факторної структури змісту поняття “нація” – психосемантичний аналіз категорії; порівняльний аналіз результатів семантичної диференціації поняття в діячній контексті з часовою відстанню 10 років.

На першому етапі дослідження, який відбувся у 2007 році, вирішувалося перше завдання. Вибіркову сукупність (129 осіб обох статей) склали респонденти, аспіранти та викладачі закладів вищої освіти, усі – етнічні українці, носії української мови як рідної. Віковий розподіл досліджуваних – від 18 до 48 років. Емпіричне дослідження проводилося із застосуванням етнічного семантичного диференціала.

Результатом першого етапу дослідження стала констатація того, що категорія *нація*, попри емоційно позитивну близькість до Я досліджуваного, не показує виразних атрибутів етнічності, її суть можна назвати скоріше “рідністю”, ніж “українськістю”. Ми схильні пов’язувати цей факт з експлікованою в другому й третьому факторах незадоволеною гідністю національного та закритістю національного. Закритість (інтровертованість) фіксується як стабільна характеристика, і в одному контексті з незадоволеною національною гідністю є негативним компонентом семантичного поля категорії *нація*. Тим самим констатуємо розбіжності між ідеальними уявленнями про націю, виявленими першим фактором, і реальним критичним ставленням до неї (другий і третій фактори).

Отже, понад 10 років тому респонденти семантизували поняття *нація* в площині *рідного, емоційно позитивного і гідного*, але такого, що викликає відчуття *невдоволеності*.

Другий етап дослідження відбувся у 2017–2018 рр. У рамках дисертаційного дослідження нашої аспірантки А. В. Гафіатуліної [6] було проведено тестування більшої вибірки досліджуваних, структурованої за тими самими критеріями, але з урахуванням регіонального контексту: Північ, Південь, Схід і Захід України.

Наскільки нам відомо, на момент опису цих результатів ніякі інші опубліковані дослідження можливих змін у змісті зазначеного поняття у свідомості українського етносу з дистанцією в 10 років не показували.

На основі факторного аналізу виявлено: ключове поняття національної самосвідомості поняття *нація* оцінюється абсолютно позитивно респондентами всіх досліджуваних груп. Спільним для всіх респондентів є те, що нація наділяється такими характеристиками, як *приємна, добра, гарна*,

весела, дружна. Разом з тим у психосемантичному просторі представників різних регіонів виділено *специфічні* фактори, які притаманні певній досліджуваній групі та виокремлюють її посеред інших (не повторюються, не мають аналогів): фактори *Щастя бути вільним, Цілісність, Фемінність* є психосемантичною особливістю респондентів північного регіону України; фактор *Природність* – південного регіону України; фактор *Розум і Молодість* – східного регіону України; фактор *Щирість* – західного регіону України. Також виокремлено фактори, що є однаковими для декількох досліджуваних груп (парні порівняння): фактори *Маскулінність* та *Близькість рідного* є у факторній картині оцінок респондентів східного та південного регіонів України; фактор *Простота* наявний у факторній картині оцінок респондентів південного та північного регіонів України; фактор *Шляхетність* трапляється у факторній картині оцінок респондентів східного та західного регіонів України.

Отже, респонденти високо позитивно оцінили семантизовану категорію “нація”. У жодній групі респондентів не зафіксовано негативних характеристик нації, і це є показником високого рівня національної самосвідомості українців. Змістова інтерпретація факторної картини оцінок категорії *нація* респондентами лежить, безсумнівно, у площині абсолютно позитивного оцінювання, однак має відмінності (особливості) за регіональним принципом.

Список використаних джерел

1. Лісовий В.В. Етнос і нація. *Вісник АН України*. 1993. №1. С. 52–59.
2. Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Вип. 12. Київ, 2006. С. 162–168.
3. Лозова О.М. Семантика національного та етнічного у самосвідомості молодих українців. *Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки*. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. С. 387–395.
4. Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія. Київ: Слово, 2011. 176 с.
5. Лозова О.М. Психосемантика смислових трансформацій у метафоричному мовленні: монографія. Львів: Сполом, 2022. 144 с.
6. Гафіатуліна А.В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Київ, 2017.

Володимир Моргун,
*кандидат психологічних наук,
професор кафедри психології,
почесний професор Полтавського національного
педагогічного університету імені В. Г. Короленка
v.f.morgun@gmail.com*

ПОРЯТУНОК НАЦІОНАЛЬНИХ НАДБАНЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ І ПОДОЛАННЯ КОМПЛЕКСУ МЕНШОВАРТОСТІ НАУКОВЦІВ

Історія науки – це історія людської спільноти, отже, сукупний результат її задумів та емоційних стосунків, надій і розчарувань, періодів мирного існування та нещадної боротьби, словом, усього того, що становить психологічну історію людства.

Ілля Білявський

Актуальність проблеми. У часи страшної війни, коли Україна виборює право на існування, незалежність і демократію, проблема відмови науковців від національних святинь і меншовартості може виглядати дріб'язковою, але вона є, є під час війни і може завдавати нам шкоду. Погано, коли нашу національну гідність нищить ворог, але ще гірше, коли ми принижуємо її самі.

Завдання цієї розвідки:

1) порятунок постаті і справи видатного українського педагога, соціального психолога і письменника зі світовим ім'ям – Антона Семеновича Макаренка;

2) розвінчування псевдопафосної боротьби з так званим “автоплагіатом”, яка принижує українських науковців та обмежує можливості оприлюднення і поширення їхніх наукових надбань.

1. Відповідно до рішення Київської міської ради від 18 квітня 2022 року № 08/231–551/ПР “Про демонтаж пам'ятних знаків (пам'ятників, меморіальних об'єктів, меморіальних дощок), пов'язаних із Російською Федерацією та колоніальною спадщиною”, до “Переліку пам'ятних знаків (пам'ятників, меморіальних об'єктів, меморіальних дощок) та їх частин, розташованих на території м. Києва, доручення щодо демонтажу яких надається виконавчому органу Київської міської ради (Київській міській державній адміністрації)” потрапили три об'єкти: вул. Антона Макаренка, пам'ятник Антону Макаренку (вул. Львівська, 25); меморіальна дошка А. Макаренку (вул. Леонтовича, 6-А)?! (Див. також про порятунок від продажу Курязької колонії імені А. С. Макаренка [1]).

І це за умов, що, по-перше, для європейської і світової педагогічної науки і практики Антон Семенович Макаренко є *видатним представником саме української освіти* – як за народженням (м. Білопілья Сумської обл.), так і за основними професійними педагогічними досягненнями у виховних

зкладах Полтавської, Харківської і Київської областей. Узагалі, із 51 року свого життя Макаренко лише два провів поза межами України.

По-друге, *А. Макаренко є автором всесвітньо визнаної української трудової демократичної системи виховання*, яка дала змогу врятувати від голоду, загибелі і повернути в суспільство три тисячі підлітків, переважна більшість із яких – етнічні українці. Характерно, що саме в Російській Федерації ця система була піддана критиці з боку лідерки “соціалістичного виховання” Н. Крупської – ще за його життя, і багатьох педагогів-теоретиків – у наш час.

Всесвітня слава педагогічної системи Антона Макаренка зафіксована в його бестселері “Педагогічна поема”, що нині перекладений 40 іноземними мовами. 1988 рік – 100-річчя від дня народження Антона Семеновича (1888–1939) – було визнано ЮНЕСКО *Роком Макаренка*, а проведений світовий рейтинг найвидатніших педагогів назвав його ім’я серед четвірки – Д. Дьюї, Г. Кершенштейнер, А. Макаренко, М. Монтесорі – як одного з діячів, що визначили спосіб педагогічного мислення ХХ століття. На перетині другого-третього тисячоліть у рейтингу ЮНЕСКО Макаренко знову посідає почесне місце в трійці найкращих педагогів світу другого тисячоліття (Я. Коменський, Д. Дьюї, А. Макаренко). Найбільший у світі макаренкознавчий науковий центр – лабораторію “Makarenko-Referat” – ще 1968 року створено при Марбурзькому університеті (ФРН).

У 1991 р. в Полтаві заснована і діє *Міжнародна макаренківська асоціація*, що об’єднує дослідників слова і справи Макаренка з десятків країн світу. Її очолювали, зокрема, академіки НАПН України М. Ярмаченко та І. Зязюн. Сьогодні її президентом є професор римського університету La Sapienza Н. Січіліані де Куміс (Італія). У 2001 році створено *Українську асоціацію Антона Макаренка*, яку нині очолює член-кореспондент НАПН України, ректорка Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка Марина Гриньова.

13 березня 2022 року педагогічна громадськість України вшанувала пам’ять цього великого гуманіста під звуки сирен повітряної тривоги, відбиваючи атаки оскаженілих військ рашистів. У цей час західна макаренківська спільнота першою простягнула нам руку допомоги: німецькі, чеські, польські, італійські, австрійські, японські, австралійські шанувальники генія великого українця пропонують прихисток для наших дітей, збирають кошти для біженців, виходять на велелюдні антивоєнні мітинги, створюють спеціальні інтернет-платформи сприяння студентам і викладачам українських вишів. Ось імена цих людей: Станіслав Бендл (Чехія), Маріан Библюк (Польща), Агнес Нільсен-Конноллі (Австралія), Франческо Тамбурріно (Італія), Амі Кобаяші (Японія), Андреа Штуц, Андреас Стрейнцер (Австрія), Анке Драйєр-Хорнінг, Сільвана Хіллігер, Фелісітас Сонер, Наташа Шалуткевич, Каролін Ельке, Анне Ооммен-Хальбах, Анна Ванка (Німеччина) та ін.

Особливо активно підтримує Україну макаренкознавство ФРН. Модераторка німецького колоквиуму Макаренка докторка Анке Дрейер-Хорнінг (Dr. Anke Dreier-Horning) зазначила: “Ми всі знаємо, що мало що можемо зробити, але стояти осторонь і спостерігати за стражданнями, яких завдають народу України, неприпустимо”.

Місяць тому макаренкознавці з Євангелічного університету Берліна, Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне, Франкфуртського університету імені Йоганна Вольфганга Гете, Потсдамського університету і Бранденбурзького земельного представництва з ліквідації наслідків комуністичної диктатури, вражені злочинами окупантів, виступили з ініціативою збирання коштів для постраждалих дітей Маріуполя. Днями ж переказали кошти на утримання внутрішньо переміщених осіб у ПНПУ імені В. Г. Короленка. Наразі збирання допомоги не припиняється і триватиме до кінця війни!

На початку березня учасники колоквиуму Макаренка також підготували проєкт “Мережа для українських учених у Німеччині та Австрії” і звернулися до українських науковців: “Дорогі співробітники університетів України, дорогі друзі, ми, ваші колеги з Німеччини, хотіли б скористатися цією можливістю, щоб висловити свою солідарність із вами та всім українським народом. Якщо вам доведеться в найближчі тижні або місяці залишити свою країну і ви вирішите їхати до Німеччини або Австрії, то цей вебсайт може вам допомогти: <https://trello.com/.../netzwerk-f%C3%BCr-ukrainische...> Тут ви знайдете інформацію українською та російською мовами про актуальні програми фінансування для українських вчених у Німеччині та Австрії, про можливість проживання, а також контактні дані волонтерів. Ми будемо раді допомогти”...

Українська асоціація Антона Макаренка звернулася до Київської міської ради та Київської міської державної адміністрації з проханням вилучити прізвище видатного українського педагога зі світовим ім'ям Антона Макаренка зі списку демонтажу пам'ятників м. Києва, пов'язаних із Російською Федерацією та колоніалізмом. Чи нас почують?

Припустимо, вороги Макаренка і України переможуть і введена в оману влада позбавить видатного українського педагога “українського громадянства” на тій підставі, що його життя і творчість припали на період царату і радянської імперії. Рашисти будуть у захваті, бо їхня геноцидна теза про непередставленість України в історії людства буде підтримана нашою тезою (діями ?!) про те, що Україна не мала своїх видатних діячів (?!).

Хто дасть гарантію, що недруги послідовників Макаренка, видатних українських педагогів Василя Сухомлинського, Олександра Захаренка..., не забажають і їх позбавити “українського громадянства” на тій самій підставі, що й предтечу.

А згадаймо, на скільки десятиліть комуністична катівня СРСР “заживо поховала” ще одного видатного українського педагога – Григорія Ващенко – на тій підставі, що він під час Другої світової війни співпрацював з

німецькою окупаційною владою і закінчив своє життя в мюнхенській еміграції (?!).

Якщо народна визвольна війна, яку ведуть українці за підтримки всього демократичного світу проти кривавого сатанинського рашизму, є, по-перше, за Сковородою, “благословенним видом промислу, який не суперечить божому і людському законові” [2, с. 1], та, по-друге, наші військові, самооборонці, волонтери, всі громадяни держави мають, за Макаренком, “правильне уявлення про те, що потрібно робити”, і “звичку долати тривалі труднощі” [3, с. 1], то саме народна, демократична і трудова педагогіка, традиції якої персоніфікують видатні просвітителі України – Сковорода, Ващенко, Макаренко, Сухомлинський, Захаренко та ін., є тим історичним підґрунтям, спираючись на яке, уточнимо справедливую думку фон Бісмарка, на лаври перемоги над ворогом можуть розраховувати не тільки вчителі і духовні наставники, а й генерали [4, с. 1].

Слід відмовитися від недолугого (м’яко кажучи!) ототожнення видатних і пересічних українців з тією імперією, під п’ятою якої їм не пощастило жити. Їхнє і наше щастя полягає в тому, що вони є видатними українцями, які приносили Батьківщині-ненці світову славу в усі періоди історії і заслужили визнання не тільки іноземців, а й своїх земляків!

2. Що ж до пристрастей навколо авто/самоплагіату в працях науковців, то вони дуже перебільшені, іноді – до абсурду [5; 6].

Згадаємо горезвісну вимогу ВАКУ, аби тексти монографій у докторських не повторювали тексти самих... докторських дисертацій. Текст монографії про докторську, але щоб він її не повторював (!?). “Неповторний повтор” – оксиморон із якоїсь поганої комедії? Або – чи знає ліва рука, що робить права?

Якось співзасновник Харківської психологічної школи мудрий вітчизняний академік О. М. Леонтєв на неформальній зустрічі зі студентами критикував молодих авторів навчальних посібників, які не встигли щось придумати, як поспішають друкувати своє “ноу-хау” в посібниках (?!). Леонтєв чинив інакше: спочатку друкував своє надбання в тезах конференції, потім – у журнальній статті, потім – у главі монографії, тільки після такої “обкатки” наважувався писати параграф посібника. Під кутом зору деяких сьогоднішніх недолугих вимог академік наполягав на потрібному... авто/самоплагіаті!

Ще приклад. Автор має за кар’єру одну “скопусівську” (S [6]) і сім “веб-ов-саєнсівських” (WoS) публікацій. Історія першої в контексті лякалок автоплагіату дуже повчальна. Тоді працював асистентом на кафедрі педагогічної психології в академіка Н. Ф. Талізінї. У центральному столичному педагогічному журналі вийшла стаття автора “Сугестопедія” у світлі теорії поетапного формування нових понять”. Через якийсь час дзвінок:

- Пан Володимир Моргун?
- Так.

– Вами цікавиться організація з Парижа.
– ...P-р-родичів за кордоном... не маю.
– Не хвилюйтеся, освітянський журнал ЮНЕСКО “Перспективи” (“Prospects”), що виходить основними мовами ООН, просить дозволу на передрук Вашої статті в номері, що буде присвячений сугестопедії Г. Лозанова. У Вас немає заперечень?

Заперечень, звісно, не було. Невдовзі отримую верстку англійською для Парижа і пропозицію редакції змінити “науково-нудну” назву статті на гостросюжетнішу: “Сугестопедія: успішна практика, що спирається на хибну теорію” [7]. Автор погодився, стаття вийшла друком, редакція виплатила 100 доларів гонорару (тоді це були великі гроші), і тепер має рейтинг у “Скопусі”.

Паризька редакція допустила стовідсотковий автоплагіат (і це правильно!), а з нас сьогодні вимагають “прикидатися дурниками” (яким нічим похвалитися за кордоном) і негайно вигадувати щось нове. Що б подумав про нас Ейнштейн, якби ми вимагали від нього раз на 3-5 років відкриття якоїсь нової фізичної теорії з обов’язковим друком у S/WoS виданні ?!

Адже наука не в тому, щоб щось нове надрукувати один раз, а в тому – аби друкувати його стільки разів, скільки воно буде цікаве для наукової громадськості. Наприклад, згадану статтю про сугестопедію було надруковано в солідних журналах [7], збірнику і монографії [8] чотирьох країн, і жодна редакція, де матеріал викликав інтерес, не порушувала питання про автоплагіат!

Висновки і рекомендації:

1. Щодо вирішення долі національних святинь, зокрема постаті і спадщини видатного українського педагога, соціального психолога і письменника Антона Макаренка, то необхідно заборонити ухвалення будь-яких рішень про їхнє майбутнє без узгодження з відповідними науковими (НАПН України) та громадськими (Українська асоціація А. Макаренка) інституціями.

Узагальнюючи, підкреслимо ще раз: *слід відмовитися від недалекого ототожнення видатних і пересічних українців з тією імперією, під п’ятою якої їм не пощастило жити. Їхнє і наше щастя полягає в тому, що вони є видатними українцями, які приносять Батьківщині-неньці світову славу в усі періоди історії (колоніальної та незалежної) і заслуговують визнання не тільки іноземців, але насамперед своїх земляків!*

Не варто національних героїв країни робити її ізгоями.

2. Самоплагіат (повторне оприлюднення автором своїх здобутків) не має підлягати забороні чи ошукуванню. Якщо редакція наукового видання вважає матеріал автора цікавим, корисним, потрібним для цього видання, то не має значення – укотре друкується праця. Адже якщо ми заохочуємо науковця з високим індексом цитування його творів іншими авторами, то чому сам автор повинен друкувати свою працю тільки один раз? Не личить

автора ховати лише під однією палітуркою і формувати в нього комплекс меншовартості.

Список використаних джерел

1. Чи варто торгувати національними святинами?! Лист-звернення педагогічної громадськості України / М. Гриньова, Ю. Бойчук, А. Ткаченко, А. Самодрин, В. Рибалка, В. Моргун, М. Шакотько. *Учитель* (газета). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2022. № 3-4 (304-305). 30 квітня 2022 р. С. 2.
2. Сковорода Г. Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу. *Діалоги*. Київ, 2022. 2 с. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=278>
3. Макаренко А. 10 кращих цитат про виховання. *Освітній проєкт “На урок”*. Київ, 2018. 1 с. URL: <https://naurok.com.ua/post/10-kraschih-citat-antona-makarenka-pro-vihovannya>
4. Моргун В. Ф. Українці виграють війну передусім завдяки демократичній і трудовій педагогіці Григорія Сковороди та Антона Макаренка. *Григорій Сковорода в сучасному багатовимірному світі: зб. тез VIII Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Львів, 16 листопада 2022 р.) / за ред. В. П. Мельника ; відп. за вип. В. М. Качмар, Л. В. Рижак, Н. І. Жигайло, Ю. В. Максимець*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2022. С. 192–195.
5. Ульянов О. У., Ульянова Г. О. Самоплагіат у науковій сфері. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса, 2014. № 4. С. 216–218.
6. Scopus замість науки: чи потрібно це Україні? / Горбатенко В., Кресіна І., Стойко О. та ін. *Інтернет-портал газети “Голос України”* (01.06.2018). URL: <http://www.golos.com.ua/article/303608>
7. Morgun V. F. Suggestopedya: a valid practice based on unremarkable theory. *Prospects. Quarterly review of aducation*. Vol. X. № 4. Paris, 1980. P. 403–414.
8. Моргун В. Ф. Рационально-сугестивне навчання в теорії поетапного формування нових дій. *Психологія третього тисячоліття: теорія, практика, експеримент: монографія / ред. колегія: Н. І. Жигайло (відпов. ред.), С. Л. Грабовська, В. Ф. Моргун*. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2021. С. 196–224. <https://doi.org/10.36059/978-966-397-245-9-6>].

Тетяна Привалко,
кандидат історичних наук, головний спеціаліст
сектору обліку та збереження усних джерел
Українського інституту національної пам'яті
tetyana.pryvalko@gmail.com

ІСТОРИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ МАЙДАНУ)

Український інститут національної пам'яті (далі – Інститут) був одним із багатьох осередків, які після завершення Революції Гідності розпочали збирання усних свідчень про ті події. Станом на жовтень 2023 року у зібранні Інституту зберігалося 1250 записів усноісторичних інтерв'ю учасників та очевидців Майдану. Колекцію склали записи, зроблені працівниками Інституту, здійснені науковцями, музейниками, архівістами, волонтерами по

різних областях України (за координації Інституту), а також передані на зберігання для опрацювання та оприлюднення від партнерів (ГО “Фонд збереження історії Майдану” та ін.).

Під час усної історичної опитування використовувався переважно напівструктурований вид інтерв'ю. Тобто оповідачам у вільній бесіді пропонувалося самим вирішувати, про що розповідати, а програма інтерв'ювання (питальник) слугувала допоміжним інструментом. До опитування були запрошені оповідачі різних категорій: за віком, статтю, місцем проживання, формою участю у події (присутні на місці протестних акцій, волонтери, самооборонівці, координатори акцій, митці, священники, медики, психологи та інші). Також записано чотири інтерв'ю людей, які представляли протилежний табір: беркутівці, учасники Антимайдану.

Основною формою оприлюднення зібраних інтерв'ю є онлайн-ресурс “Архів усної історії”, до якого було закрито вільний доступ після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну задля усунення безпекових ризиків для оповідачів. Після завершення війни роботу ресурсу заплановано відновити. Також на основі усних історій вийшла друкована серія “Майдан від першої особи” [1-4].

Велика кількість різноманітних усних історій дає змогу виокремити в них багато сюжетів, які розкривають історію Революцію Гідності в розмаїтті аспектів. Одним із сюжетів є уявлення самих майданівців про протест, про Майдан. Найбільш влучно про це сказала громадська діячка Олена Подобед-Франківська. Вона координувала роботу волонтерів спочатку біля стели, а потім через ініціативу “Громадський сектор Євромайдану”.

Про те, якою була спільнота протестувальників, вона висловилася так: “Не варто уявляти, що був якийсь вузлик, який усе зв'язував. Був більший вузол, був менший вузлик, був зовсім крихітний вузлик. Але вони всі були. Можливо, я би це уявляла не як моток ниток, не як клубок, а як, наприклад, рибацьку сітку, де є дуже багато вузликів. Вони ніби кожен окремо, але загалом, насправді, вони – одна велика сітка. Власне, десь так воно виходило” [5].

Така структура протестного середовища стала відображенням суспільної структури України загалом, яка сформувалася упродовж століть – за відсутності власної держави. Особливістю цієї структури є намагання комунікувати і довіряти лише найближчому оточенню. Ця особливість виробилася на поколіннєвому рівні й стала для українців стратегією виживання.

У соціогуманітаристиці наявне таке поняття, як інформаційна бульбашка або бульбашка фільтрів [6]. Під цим розуміють стан інтелектуальної ізоляції, спричинений результатами персоналізованого відбору (за інтересом, досвідом, упередженням тощо). У такому стані люди дистанціюються від інформації, яка не відповідає їхнім точкам зору. При розгляді осередків, що діяли на Майдані, і загалом структури українського суспільства варто говорити про комунікативні бульбашки. Це, на нашу

думку, ширше поняття, бо в таких бульбашках здійснюється не лише відбір потрібної інформації, а й приймаються і реалізуються рішення [7].

Рушіями протестного руху в Україні, зокрема Революції Гідності, стали представники проукраїнськи налаштованих студентства, середнього класу, громадського середовища та політикуму. Після перемоги Майдану чимало з них взяли за реформування різних суспільних галузей, водночас залишаючись у власних комунікативних бульбашках.

Наслідком такої сепарації стала поразка постмайданної влади на президентських і парламентських виборах 2019 року. Підтвердженню цієї думки також слугують результати соціологічних досліджень щодо ставлення українців до Майдану. Так, відповідно до загальнонаціонального дослідження громадської думки населення України, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 9 по 18 жовтня 2014 року, понад 30% опитаних вважали Майдан державним переворотом [8]. Приблизно такою ж була думка українців і через 6 років – за результатами всеукраїнського соціологічного дослідження “Українці про Революцію Гідності: учасники, події, пам’ять”, проведеного на замовлення Національного музею Революції Гідності з 4 по 18 грудня 2020 [9].

Після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну склалося відчуття загального єднання Українського народу. Задля відбиття збройної агресії потужного ворога були забуті політичні уподобання, відбулася потужна мобілізація українського суспільства.

Це відбилося і на ставленні громадян до подій Майдану. Значно менше – 12,3% опитаних вважали його державним переворотом [10]. Соціологічне опитування проводилося з 13 по 21 грудня 2022 року Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми МАТРА. Звичайно, оцінювати результати опитування треба, зважаючи на те, що на час його проведення значна територія східних та південних областей перебувала під російською окупацією.

Затягування війни впливає на громадську думку, і це вже помітно у зміні забарвлення інформаційного поля, у відновленні поляризації політичних таборів, що утворилися під час виборчих кампаній 2019 року. Спостереження за дописами у соціальних мережах активістів Майдану дозволяє зробити попередні висновки про те, що ці активісти продовжують перебувати у своїх комунікативних бульбашках.

Про небезпечність такої структуризації суспільства незадовго до повномасштабної війни висловився радянський дисидент і політв’язень, філософ, релігієзнавець Мирослав Маринович: “Досі чимало українців керувалися загалом слухною логікою: “Ми не зможемо змінити всю Україну – але нам під силу змінити простір довкола себе”. І ця тактика виявилась цілком виграшною: під цю пору в країні сформовано чимало успішних інституцій, структур та осередків, які функціонують уже за новими

цивілізованими правилами. Проте існують вони у власноруч створених “бульбашках”, а тому не стали елементами розгалуженого і впливового каркасу. На якомусь етапі “бульбашки” були неминучими, бо ж треба було якось відгородитися від токсичного оточення. Але тепер така відгородженість також щораз більше стає гальмом. Бо сьогодні замало бути важливими клітинами нового суспільного організму – треба ставати опорним його хребтом” [11].

Отже, перебування у комунікативних бульбашках зіграло позитивну роль під час протестів, бо не було єдиного центру, на який би влада могла тиснути. У подальшому це стало перешкодою для нормального демократичного розвитку і почасти заважало викоріненню корупції. Демократизація України може рухатися еволюційним шляхом, що через кілька десятків років призведе до побудови відкритого суспільства. Прискорити цей процес може тиск США та Європейського Союзу, які вимагають дієвої боротьби з корупцією. Під цим тиском комунікативні бульбашки будуть укрупнюватися і врешті перестануть ними бути.

Інший шлях – це свідоме саморозширення комунікативних бульбашок. Представники середнього класу, активні громадяни, які входять до комунікативних бульбашок і є їхнім ядром, можуть змінити правила гри в недержавному секторі. Наразі проводиться дуже багато семінарів, воркшопів та інших заходів, метою яких є передавання власного досвіду цими представниками середнього класу, активними громадянами. Проте на сьогодні цього замало для якісного відходу від комунікативних бульбашок. Варто пробувати втягувати в ці комунікативні бульбашки нових людей, і робити це через реалізацію спільних проєктів та заходів, тобто через дієву взаємодію. Тоді люди стануть більше довіряти одне одному, Україна рухатиметься в напрямі побудови відкритого суспільства.

Список використаних джерел

1. Майдан від першої особи. 45 історій Революції Гідності / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ: К.І.С., Український інститут національної пам’яті, 2015.
2. Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах / упоряд. Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ: К.І.С., Український інститут національної пам’яті, 2016.
3. Майдан від першої особи. Регіональний вимір / уклад.: О. Білобровець, Л. Бондарук, Т. Ковтунович, Т. Привалко [та ін.], відп. ред. Т. Привалко. Київ: К.І.С., Український інститут національної пам’яті, 2017.
4. Майдан від першої особи. Регіональний вимір / уклад.: Г. Боднар, О. Доброер, Т. Ковтунович, О. Морозова, О. Стукалова [та ін.], відп. ред. Т. Привалко. Київ: К.І.С., Український інститут національної пам’яті, 2018.
5. Усні свідчення Подобєд-Франківської Олени про події Революції Гідності, записані 21 серпня 2014 року. Поточний архів усної історії Українського інституту національної пам’яті.
6. Бульбашка фільтрів. *Вікіпедія*. [online]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B2 [дата звернення 18 жовтня 2023].

7. Привалко, Т. Соціальні медіаресурси в усноісторичних джерелах з вивчення історії Революції Гідності. *Революція Гідності на шляху до історії*: зб. наук. праць. Київ: Національний музей Революції Гідності, 2023. Кн. 3. Сучасні медіа й революції нового типу в Україні та світі / Пошивайло І., Онишко Л. (відп. ред.). С. 175–181.
8. Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки. Фонд “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” [online]. 2014. URL: <https://dif.org.ua/article/richnitsya-maydanu-opituvannya-gromadskoi-ta-ekspertnoi-dumki> [Дата звернення 18 жовтня 2023].
9. Матеріали соцдослідження “Українці про Революцію Гідності: учасники, події, пам’ять”. Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності [online]. 2021. URL: <https://www.maidanmuseum.org/uk/node/1422> [дата звернення 18 жовтня 2023].
10. Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам’яті на тлі російської агресії. Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва [online]. 2023. URL: <https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii> [дата звернення 18 жовтня 2023].
11. Маринович, М. Чи зміниться чинний суспільний договір без наших зусиль? [online]. 2021. URL: <https://zbruc.eu/node/108577> [дата звернення 18 жовтня 2023].

РОЗДІЛ 4

СОЦІОГУМАНІТАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЕФЕКТИВНОЇ МІЖГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

Антон Фінько,
*кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу соціальної філософії
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України*

СОЛІДАРНІСТЬ: ПРОБЛЕМИ ОБГРУНТУВАННЯ (АБО ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ПЕРЕВАГ “ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЛЮДИНИ” НАД “ЛЮДИНОЮ ЕКОНОМІЧНОЮ”)

Роль феномену солідарності в суспільному житті годі переоцінити. Солідарність, наприклад, зафіксована як одна з визначальних цінностей права Європейського Союзу. Надзвичайно великою є її вага в умовах суспільства, що зіткнулося з екзистенційними викликами своєму існуванню і перебуває в стані збройної боротьби, що потребує згуртування всіх суспільних верств перед надзвичайними загрозами і соціальної мобілізації.

Дослідники концептуалізації поняття солідарності зазначають, що історично воно сягає корінням текстів римського права (“in solidum”) [1, с. 4]. Відносини “in solidum” стосувалися, власне, ряду цивільно-правових обов’язків, що виникають між кредиторами права, у яких ішлося про регулювання боргових зобов’язань, і боржниками.

Із цього приводу в літературі з історії римського права зазначається: “Траплялися випадки, коли зобов’язання зв’язувало не одного кредитора і одного боржника, а значно більшу кількість боржників, або навпаки – кілька кредиторів і один боржник, або ж кілька кредиторів і кілька боржників. За загальним правилом подібні зобов’язання поділялися на таке число зобов’язань, що дорівнювало кількості суб’єктів. Тому кожний з боржників ніс відповідальність за свою частину боргу і кожний кредитор міг вимагати тільки ту частину боргу, яка припадала на його частку. Усі ці зобов’язання впливали з однієї підстави і називалися частковими (pro rata). Наприклад, спадкоємці виплачували кредиторам спадкодавця тільки свою частину боргу. Але траплялися випадки, коли кожен кредитор міг вимагати від кожного боржника повного задоволення (in solidum). Такі зобов’язання називалися солідарними в широкому розумінні цього слова” [2, с. 78-79].

Поняття боргу є основоположним у Л. Буржуа (1851–1925) – визначного французького соціального мислителя та державного діяча, прихильника помірних соціальних реформ, який, власне, і заклав підмурки

сучасних теорій солідарності і солідаризму. При цьому в його працях, поняттю солідарності було надано незрівнянно ширшого, ніж у традиціях цивільного права, характеру та етичного спрямування.

А проте, певна річ, вагомість впливу різноманітних концепцій солідарності та солідаризму історично зумовлена іншим історичним впливом, ніж римське право за всієї величезної ваги останнього. Річ у тім, що солідарність являє собою світський аналог релігійного поняття братерства, що посідає чільне місце надто в етиці християнства¹.

У богословській літературі зазначається, що в межах Нового заповіту поняття братерства для позначення спільноти вірян вживають частіше навіть поняття покликаних “*ekklesia*”, себто, власне, церкви. Християнство стверджує братерські відносини як такі, що засновані на єдності віри та рівності вірян. Ісус фактично спрямовує учнів на відмову від ієрархічних відносин панування та підкорення: у них має бути тільки один Учитель, один Отець і один Наставник, а між собою їх поєднують симетричні емоційно-комуналістські братерські стосунки, що утверджуються на основі принципів прощення і відкритості. Загалом, на думку богословів, у кінцевому підсумку християнська ідея братерства втілює собою щось більше, ніж об’єднання вірян, уособлюючи образ Божої сім’ї, створеної на засадах ідеальної близькості, однодумства та єдності [див. 3, с. 127].

Варто мати на увазі, що новозавітний ідеал братерства й рівності певною мірою відтворювався в соціальних відносинах, властивих ранньохристиянським спільнотам в Єрусалимській матері-церкві. Ці відносини мали виразну егалітарну комуналістську спрямованість.

Як зазначав впливовий київський богослов проф. В. Екземплярський у фундаментальній праці “Вчення давньої Церкви про власність та милостиню”, “ця ідея християнської рівності і братерства [ідея “один у нас Отець небесний, а всі ми – брати один одному”. – А. Ф.] робить те, що, якщо в особистому житті щодо власності керівним принципом є відмова від неї на користь нужденних, то в житті християнської громади таким принципом має, природно, бути *усуспільнення* [спільність] *статків*. Звісно, як в особистому житті не може бути місця закріпаченню власності в одних руках, так і в житті християнської громади немає місця такому закріпаченню, бо її власність служить усім нужденним, як це довело життя першої Церкви” [21, с. 23].

Із цього погляду “Дії святих апостолів” підкреслено ригористично проголошують братерський принцип “одне серце і одна душа”: “А люди, що ввірували, мали серце одне й одну душу, і жоден із них не вважав щось з маєтку свого за своє, але в них усе спільним було” [Дії; 4:32].

Як наголошує В. Екземплярський, принцип братерської рівності дуже багато важив серед отців церкви в поглядах Григорія Ніського та Івана Златоуста. Братерсько-егалітарне спрямування властиве також міркуванням

¹ У цьому разі ми не вдаємося до аналізу концепції та інституцій солідарності (такі як вакф, махалля тощо) у країнах Сходу, що потребують окремого уважного розгляду.

із соціальних питань Св. Астерія – сучасника Івана Златоуста, Св. Кіпріана Карфагенського, Луція Лактанція (“християнського Цицерона”) [4, с. 34-36, 41, 43-51, 141-144, 241-246].

Вельми промовистою в цьому аспекті також є біблійна історія таких собі Ананії і Сапфіри – загиблого подружжя, яке, тоді як інші християни віддавали цілком усі свої земельні маєтності громаді, таємно зберегло у власності деяку особисту частку, що наразилося на безапеляційне засудження з боку апостола Петра: “І промовив Петро: Ананію, чого сатана твоє серце наповнив, щоб ти Духу Святому неправду сказав та присвоїв із заплати за землю? Хіба те, що ти мав, не твоє все було, а продане не у твоїй владі було? Чого ж у серце своє ти цю справу поклав? Ти не людям неправду сказав, але Богові! Як Ананій зачув ці слова, то впав та й умер... І обгорнув жах великий усіх, що це чули! Юнаки ж повставали, обгорнули його, і винесли та й поховали. І сталось, годин через три прийшла й дружина його, про випадок нічого не знавши. І промовив до неї Петро: Скажи мені, чи за стільки ви землю оту продали? Вона ж відказала: Так, за стільки. До неї ж Петро: Чому це ви змовилися спокушувати Господнього Духа? Он ті входять у двері, що чоловіка твого поховали, і тебе вони винесуть... І вона зараз упала до ніг його та й умерла. Як увійшли ж юнаки, то знайшли її мертвою, і, винісши, біля мужа її поховали. І обгорнув страх великий всю Церкву і всіх, що чули про це... А руками апостолів сталися знамена та чуда великі в народі. І були однодушно всі в Соломоновім ганку” [Дії; 5:3-12].

Неабиякого поширення солідаристські принципи набули в діяльності православних братств на українських і білорусько-литовських землях ХУ–ХУІІІ ст., зокрема в Києві, Львові, Вільні, Бресті, Полоцьку, Луцьку і в багатьох інших містах. Братчики діяльно займалися благодійництвом, утримуючи, зокрема, шпиталі та друкарні. Вельми важливим нюансом з погляду солідаризму є те, що ці *комуналістські організації мали структуру, типову для середньовічних професійних ремісничих гільдій і корпорацій*.

В умовах сучасного християнства особливої ваги цінності солідарності надається в рамках Соціального вчення римо-католицької церкви. Уже в рамках енцикліки Лева ХІІІ “*Regrum novarum*” (1891), що розглядається як ідейний витік і перший доктринальний документ із соціального питання світового католицизму, солідаристська риторика набуває помітної ваги. Але впадає в очі, що акценти Лева ХІІІ у розумінні соціального питання відрізняються від акцентів, скажімо, Івана Златоуста, Св. Кіпріана Карфагенського або Св. Астерія. Наголос робився не на егалітаризмі як моральній настанові братерства, а фактично на потребі класового партнерства – *соціального співробітництва*. Це дуже важливий нюанс у розумінні інтерпретаційної напруженості і зіткнення різних сил щодо впливу на розуміння поняття солідарності.

Як зазначають релігієзнавці, уже в “*Regrum novarum*” принцип солідарного співробітництва постав як основний засіб соціальних перетворень, протиставлений класовій боротьбі [5, с. 192]. Одне із ключових

положень цього послання понтифіка – вимога відмовитися від ворожнечі заможних і нужденних та визнати взаємопов’язаність класів. Апелював до цінності солідарності у своєму пастирському посланні “До квестії соціальної” (1904) і глава українських греко-католиків митрополит Андрей Шептицький, яку разом із ревністю, наукою і розважливістю він відніс до чотирьох принципів запровадження католицької соціальної акції в Галичині [див. 6, с. 254].

Нині солідарність належить до однієї із ключових цінностей соціальної доктрини РКЦ: “Католицизм обрав шлях утвердження гідності через заклик до людської спільноти дотримуватися принципів спільного блага, субсидіарності та солідарності” [7, с. 143]. Водночас остання енцикліка папи Івана XXIII “*Pacem in Terris*” (1963) визначила основні цінності католицизму в такій послідовності: правда, справедливість, солідарність, свобода. Як зазначає В. Мороз, “*Regum novarum*” заклала підвалини розуміння гідності людини як первинної цінності щодо цінностей матеріальних, зокрема приватної власності. Це настановлення було підтверджено в енцикліці “*Quadregesimo anno*” Пій XII (1931). Енцикліка Івана XXIII “*Mater et magistra*” (1961) висловила вимогу, що економічний розвиток має бути підпорядкований утвердженню гідності людей. Енцикліка Івана XXIII “*Pacem in terris*” зупинилася на правах людини як одному з аспектів гідності². При цьому синтез між загальним благом і субсидіарністю², згідно із доктринальними документами РКЦ, має здійснюватися на засадах принципу солідарності [див. 7, с. 143-145].

Варто мати на увазі, що під час численних виступів на радіо впродовж 1939–1958 рр. папа Пій XII висловлювався на користь суспільства солідаристського типу як такого, де окремі особи, групи, класи співпрацюють з демократичним правлінням [9, с. 23]. Водночас, згідно з рішеннями II Ватиканського собору у визначенні солідарності підкреслюється комунітаристський, колективістський аспект: “Бог створив людину не для життя в ізоляції, а для створення суспільної єдності. ...Він вибрав людей не як індивідів, а як членів певної спільноти” [10, с. 93]. Енцикліка Івана XXIII “*Mater et magistra*” (1961) закликала до солідарності з неможливими. Водночас у її розділі “Людська солідарність і християнське братство” в річищі ідей “третього шляху” містилася паралельна критика і марксизму, і лібералізму.

У “Компендіумі соціальної доктрини церкви” РКЦ (2004) зазначається, що солідарність підкреслює соціальну природу людини, рівну гідність і права кожного, взаємозалежність народів і необхідність подолання нерівності між ними. Солідарність у цьому документі розглядається і як соціальний

² Серед світських мислителів визначну роль принципу субсидіарності (згідно з яким усі проблеми, що можуть бути розв’язані на нижчих ланках, мають децентралізаційно розв’язуватися поза втручанням вищих ланок управління) надає О. Гьоффе. Водночас цікавим видається його визначення солідарності як відповідальності і турботи за майбутні покоління [8, с. 81].

принцип, і як моральна чеснота. У першому разі наголошується, що нинішні панівні в соціальних відносинах і відносинах між народами “структури гріха” мають бути замінені на “структури солідарності” в ім’я соціальної справедливості. У другому разі вона розглядається як тверда і наполеглива рішучість людини присвятити себе спільному благу. Документ визнає право на страйк, наголошує на визначній вазі профспілок у суспільстві, застерігаючи водночас у душі “*Regum novarum*”, що трудові відносини мають бути відносинами соціальної співпраці, а не ворожнечі. Причому профспілки закликають не уникати політичного впливу, але й не перетворюватися на політичні партії [див. 11, с. 128-131, 194].

Останній наголос на соціальному партнерстві не став на заваді Святому престолу в особі папи Франциска в нинішніх умовах значно посилити критику капіталістичних відносин і неоліберальну ідеологію, визначаючи профспілки як “пророцькі” інституції та фактично закликаючи до їхньої ремобілізації в ім’я захисту соціальних прав людства. В апостольському листі “*Evangelii Gaudium*” (2013) понтифік зазначає: “Поки виторг меншості зростає в геометричній прогресії, більшість дедалі більше відтісняється від добробуту небагатьох щасливців. Цей дисбаланс впливає з ідеології, що захищає абсолютну автономію ринків та фінансові спекуляції. (...) У цій системі, що прагне поглинути все для примноження прибутку, будь-яка крихка сфера на кшталт доквілля беззахисна перед інтересами обоюжаного ринку, що перетворився на абсолютний критерій” [12, с. 47-48].

Впадає в очі також, що заходами Франциска було встановлено Всесвітній день бідних. Цей крок відповідає поглядам тих кіл у РКЦ, які наголошували на важливості солідарності церкви із “четвертим світом”, тобто прошарками, що перебувають на найнижчих щаблях соціальної драбини. Із цього погляду Альвін ван Стенвейк де Воссе зазначає: “Справді, хіба той факт, що Христос віддавав перевагу найубогішим, не зумовлює того, що вони не можуть бути прошарком, який завдає нам турбот і яким ми займаємося залежно від наявності вільного часу чи доброї волі? Адже вони є наріжним каменем, на якому Він Сам побудував Свою Церкву! У такій перспективі Церква не може обходити увагою найубогіших, і вона ніколи цього не робила, навіть якщо при цьому не раз проявлялись її слабкі місця. (...) Церква, Христова наречена (адже вона відправляє Євхаристію), у злуці з розп’ятим та воскреслим Господом проголошує для вбогих надію на звільнення. Вона проголошує її для тих чоловіків та жінок, які можуть дати людям лише своє страждання” [13, с. 280-281].

Загалом, можна дійти висновку щодо *подвійного характеру позиції католицизму з цього питання в душі ідеології “третього шляху”*. З одного боку, РКЦ традиційно витлумачує солідарність у душі консервативного критицизму щодо теорій соціальної боротьби, висловлюючись на користь співробітництва між капіталом і працею. З іншого боку, вона не приховує критичного ставлення й щодо неоліберальної апології капіталістичного

ринкового всевладдя, плекаючи ідеал солідарності як соціально-етичної цінності та наголошуючи на своєму зв'язку із світом найбідніших.

У світському політичному житті солідаристська лексика набула поширення завдяки подіям Великої французької революції 1789 р. з її потрійним гаслом “свобода – рівність – братерство”. При цьому, як зазначають дослідники концепту солідарність, спочатку цей термін вживався в лексиці Мірабо і Дантона, а його вибухова експансія припадає вже на період після революції 1848 р., коли проблематика братерства набула нового забарвлення через актуалізацію соціального питання та збільшення питомої ваги робітничого класу в соціальній структурі суспільства.

Секуляризація проблематики братерства супроводжувалась інтерпретаційним конфліктом у розумінні солідарних відносин. Політичні сили, що ставили за мету втілити в життя ідеал цілковитого егалітарного братерства, надто марксистського спрямування, розуміли солідарність у класових термінах як всевітню класову або міжкласову солідарність трудівників у революційній соціальній боротьбі проти панування капіталу (інтернаціональна солідарність). Інший підхід до солідарності сповідували сили, що плекали національний ідеал згуртування багаточасового диференційованого суспільства, усіх його верств із властивими останнім розбіжністю та конфліктами в ім'я досягнення певної визначної суспільної мети в умовах соціального миру через відмову від соціальної боротьби (національна солідарність).

Унаслідок цього склалася ситуація, відзначена дослідниками концепту солідарності, коли до ідеї солідарності апелювали найрізноманітніші сили, часто протилежного спрямування [див. 1, с. 5]: радикальна соціалістична лівиця, а надалі помірні центроліві реформ-соціалісти; несоціалістичні гуманістичні реформістські діячі на зразок Л. Буржуа з кола французьких радикалів і масонських діячів часів Третьої республіки; радикальна правиця, насамперед італійська та німецька.

У своїй більшості речники радикальних лівих відкидали релігійні настанови або принаймні індивідуально до них ставились. Однак деякі з них зверталися до ранньохристиянського братерського ідеалу. Так, наприклад, під час політичного процесу 1880 р. молодий ідеалістично налаштований краківський соціаліст Людвіг Вонсович зазначив: “Якщо мене визнають винним, це мене анітрохи не здивує, бо Христос страждав більше за ту ж доктрину, яку пропонують соціалісти” [цит. за 14, с. 121].

Помірно настроєні гуманісти на кшталт Л. Буржуа виявляли зацікавленість у теоретичному опрацюванні проблематики солідарності як центральної категорії задля етичного виправдання прогресивного оподаткування та інших соціальних реформ. Це робилося задля користі часткового перерозподілу суспільних багатств від заможних до зuboжілих верств.

Радикальні праві використовували звернення до солідарності для обґрунтування формування суспільної моделі “третього шляху”, яка мала, за

її замислом, відрізнитися як від рецептів ультраліберального ласеферистського капіталізму, так і марксистського соціалізму, і водночас були альтернативою демократичному парламентаризму, тредюніонізму та старому становому суспільству на чолі із шляхетством. Звідси в Італії доби Муссоліні постала ідея “корпоративної держави”, у якій проголошувалася влада корпорацій у різних галузях народного господарства, де мали поєднуватись як трудівники, так і власники підприємств.

Інша амбівалентність, із поняттям солідарності та солідаризму, спричинена обставинами часу: чи йдеться про мирний чи воєнний час. Певна річ, в останньому разі тимчасово спостерігається підвищення рівня соціальної мобілізації, а також притлумлення соціальних конфліктів і згуртування всіх верств суспільства набагато більшою мірою, ніж у стані миру. Очевидно, що суспільство, яке стикається із загрозою своєму існуванню, з високою ймовірністю реагуватиме на неї через консолідацію і тимчасове послаблення традиційного конфлікту між горішніми і нижчими щаблями соціальної ієрархії. Звісно, ефективність такого чину консолідації виявляється особливо високою, якщо суспільство заздалегідь лаштується до екзистенційних викликів через системну соціальну мобілізацію. Із цього погляду впадає в очі подвійна дефініція поняття солідаризму – ладу солідарності, запропонована одним із українських дослідників солідаризму [15, с. 5]. Він розрізняє солідаризм як концепцію, що на протигагу тезі про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку проголошує первинним та визначальним фактором життя будь-якого суспільства солідарність його членів (1). А з іншого, як стратегію мобілізації національного соціуму в період криз і загроз, що підвищує мобілізаційні можливості соціуму коштом синергетичного ефекту, який виникає за усвідомлення різними групами спільності інтересів (2). Остання версія солідаризму припускає серйозні обмеження і самообмеження преференцій еліт за збільшення навантаження не них.

У цьому плані багато важать нариси німецького націонал-романтичного солідариста Ернста Юнгера “Тотальна мобілізація” (1930) і “Робітник” (1932). На думку Е. Юнгера – культової постаті в середовищі правих та речника “консервативної революції”, сучасна доба відзначається трансформацією характеру війни, що набула тотального характеру, а також технізацією та уніфікацією. Суспільство субординувалося війною, яка дістала змогу впливати на всі суспільні сфери. Війни лицарів і монархів заступили раціонально технізовані і безжалісні війни доби соціального панування робітництва.

Специфіка німецького солідаризму першої половини ХХ ст. полягала в тому, що його діячі були заклопотані проблемою обґрунтування розширення геостратегічного і гео економічного впливу власної країни. Контroversійність цього напряму, на думку його критиків, полягає в тому, що німецькі солідаристи і діячі “консервативної революції” були пов’язані із фьолькіше-ідеологією “крові і ґрунту”, яку у 20-х роках сповідували націонал-

романтичні антислов'янські народницькі “бунди” (союзи – структури громадянського суспільства) на кшталт “Артаманів”, що заохочували німецьке суспільство до змагання за “життєвий простір”. Річ у тім, що в умовах аграрної кризи наприкінці ХІХ ст. відбувався масовий вихід німецького селянства зі сходу на західні землі (т. зв. “остфлюхт”). Унаслідок цього на сході значно збільшилася питома вага слов'янських (польських і навіть українських) переселенців. Це викликало протидію з боку фьолькішівської громадськості, проїнятої ідеєю національної солідарності. А в 20-ті та на початку 30-х років ХХ ст. представники цього напряму звернули увагу на необхідність розширення геоеконічного впливу Німеччини в загальноєвропейських масштабах. Як зазначається в історичній літературі, Артур Меллер ван ден Брук (1875–1925) – визначний діяч “консервативної революції”, який походив із фьолькішівців, – обстоював ідею “позапартійної держави” і водночас висловлював ідею економічної експансії Німеччини в основі т. зв. “Серединної Європи”. Такий підхід був співзвучний корпоративістським настановленням Отто Штрассера (революційно-націоналістичний ультраправий “Чорний фронт”), а головне – представникам провідних кіл німецького підприємництва та деяких військових, таких як рейхсканцлер ген. Курт фон Шлейхер або Карл Дуйсберг (концерн I. G. Farben), які наполягали на необхідності формування осі “Берлін – Париж” задля утвердження економічних позицій власної держави та консолідації Європи “від Бордо до Одеси” під власним домінуванням. Альтернативний солідаристам підхід сповідували діячі на взірець Яльмара Шахта (Рейхсбанк) та Августа Тіссена (концерн “Thyssen”), які прагнули ураження позицій Франції в союзі з англосаксонськими країнами [див. 16, с. 94-192].

Геть інша версія солідаризму представлена поміркованими французькими авторами, заклопотаними радше внутрішніми соціальними трансформаціями, аніж проектами зовнішньополітичної експансії. Вони також претендували на ідеологію “третього шляху” без класової боротьби, але їхнім головним клопотом був державний дирижизм соціальної спрямованості (через запровадження прогресивного оподаткування та систем соціального страхування).

Як уже зазначалось, логічним осередком міркувань Л. Буржуа було поняття боргу. Цей мислитель наголошував на тому, що людина народжується боржником – перед суспільством загалом і всіма іншими людьми, що його складають, а також перед власними пращурами і нащадками. На думку Л. Буржуа, обмін послугами в рамках цих зобов'язань становить предмет квазідоговору в асоціації, що пов'язує всіх людей. Вельми цікавою особливістю праць цього представника солідаризму є міркування щодо того, що інтереси людини не обмежуються суто економічною сферою. Окрім економічних, людина також має психологічні, фізіологічні, моральні інтереси.

У генезисі солідаристських доктрин надзвичайно багато важать праці Леона Дюгі (1859–1928) – визначного французького теоретика права, погляди якого дослідники іноді визначають як “синдикалістський федералізм” [17, с. 25]. Згідно з Л. Дюгі, індивіда слід розглядати суто як представника тих чи інших соціальних груп. Будь-яке суспільство являє собою солідарність, і саме солідарність людей є джерелом, з якого походить право. У теоретичній позиції цього правознавця простежується аспект, який є вельми симптоматичним для солідаризму взагалі, незалежно від його відгалужень і напрямів. Л. Дюгі піддав критиці законодавство часів Великої французької революції 1789 р. через те, що в його рамках була здійснена заборона старовинних середньовічних гільдій і професійних корпорацій. Така позиція виявляє *важливий солідаристський мотив: прагнення відновити проміжні соціальні структури між державою та індивідом, зруйновані внаслідок впливу ліберального індивідуалізму*. Як мислитель демократичного спрямування, Л. Дюгі водночас засуджував закон Ле Шапельє 1791 р. як такий, що заборонив об’єднання трудівників. Більше того, у рамках власного проєкту конституційних реформ він висловився на користь глибокої синдикалізації суспільства: на думку Л. Дюгі нижню палату парламенту треба обирати на засадах пропорційної виборчої системи, а от верхню мають формувати профспілки.

Солідаристські настановлення по-своєму вплинули на лівоцентристське, соціал-демократичне середовище тією мірою, якою в річищі “етичного соціалізму” його програмові документи, починаючи з ухвалення в 1959 р. Годесберзької програми Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), були зорієнтовані на “основні цінності” (Grundwerte) – свободу, справедливість, солідарність³. “Ціннісний поворот” було здійснено під впливом ідей Віллі Айхлера – одного з учнів провідного представника неофризького відгалуження неокантіанства, діяча Міжнародного соціалістичного союзу боротьби та антинацистського активіста “етичного реаліста” Леонарда Нельсона. Проголошувалася “світоглядна відкритість” соціал-демократичного руху. Офіційно це не означало зречення від марксизму, але останній розглядався як тільки одне з можливих джерел обґрунтування соціал-демократизму разом із багатьма іншими.

Критики “етичної революції” вбачали в годесберзьких настановах прагнення відмовитися від соціальної боротьби з метою розширити вплив на середні верстви виборців. У 1989 р. СДПН уточнила ціннісний підхід у рамках Берлінської програми принципів. Тут солідарність було визначено як характерну прикмету робітничого руху в боротьбі за свободу і справедливість, поза якою не може бути людського співтовариства. Наголошувалося на тому, що солідарність є знаряддям економічно слабких у

³ В українській науковій літературі цю проблематику докладно досліджено в працях В. І. Гура (1931–2022) [див. 18].

боротьбі за їхні права. З погляду творців програми людина може бути рівною і вільною тільки якщо вона підтримуватиме інших людей.

Дослідники спадщини В. Айхлера зазначають, що він високо цінував енцикліку Івана ХХІІІ із соціальних питань “*Mater et magistra*”, а у формуванні його позиції багато важив теоретичний діалог з визначним католицьким солідаристом із кола ордену єзуїтів Освальдом фон Нель-Бройнінгом (1890–1991), який, як свідчать історики, посідав чільне місце ще в розробленні згаданої папської енцикліки “*Quadregesimo anno*”. Останній наголошував на тому, що РКЦ уважно вивчила марксистську доктрину, запозичивши деякі її висновки до власної соціальної доктрини, але відкинула низку ключових положень учення К. Маркса щодо питань власності і класової боротьби. Недаремно надалі ціннісний підхід у річищі тріади Grundwerte поширився і серед християнських демократів у програматиці ХДС Німеччини в рамках Людвігсхафенської та Гамбурзької програм принципів [див. 20]. Водночас, як зазначають історики, в умовах спроб праворадикальних груп кинути виклик позиціям ХДС деякі ультраправі діячі, наприклад А. фон Тадден із Націонал-демократичної партії, висловлювали симпатії до економічної складової Годесберзької програми принципів.

Отже, можна дійти висновку, що в повоєнній Європі апеляція до цінності солідарності сприяла зближенню всіх угруповань, що претендували на “третій шлях” і підкреслювали або заперечення, або принаймні дистанціювання щодо марксизму і водночас несхвалення лібералізму (лівоцентристи – постгодесберзькі соціал-демократи, правоцентристи – християнські демократи, шеф-ідеологи РКЦ, окремі ультраправі діячі. Однак насправді не можна сказати, що представники цих кіл на політико-теоретичному рівні здійснили вагомий синтез далі в напрямі розроблення певної економічної програми та конструювання інституцій утвердження солідарності в суспільстві (на кшталт конституціоналістського проекту Л. Дюгі або утворення проміжних “структур солідарності”, які в католицькій теорії протиставляються “структурам гріха”), що б виходив за межі легітимації наявних на той момент механізмів і принципів соціального ринкового господарства і державного дирижизму.

На науково-теоретичному рівні чільне місце в розробленні категорії солідарності належить, як відомо, Емілю Дюркгайму. Реймон Арон, підсумовуючи доробок Е. Дюркгайма в цьому аспекті, зазначав: “Як сукупність індивідів може утворити спільноту? Яким чином індивідууми можуть забезпечити ту умову суспільного існування, за яку править консенсус? На це основне питання Дюркгайм відповідає, розрізняючи дві форми солідарності, що їх він називає механічною та органічною. Органічна солідарність – це, якщо послуговуватися термінологією Дюркгайма, солідарність унаслідок схожості. Коли в суспільстві панує ця форма солідарності, індивідууми мало відрізняються один від одного, бо відчують однакові почуття, прихильні до однакових цінностей, визнають одне й те священним. Спільнота згуртована, бо індивіди ще не диференційовані. За

протилежної форми солідарності, яку називають органічною, консенсус, тобто згуртованість колективу народжується внаслідок диференціації або пояснюється нею. Індивідууми тут не схожі один на одного: вони різні, і певною мірою саме тому, що вони різні, досягається консенсус. Солідарність, яка ґрунтується на диференціації індивідів, Дюркгайм називає органічною за аналогією з органами живої істоти, кожен з яких виконує свої функції й не схожий на інші органи, а тим часом усі вони однаково потрібні для життя. Дві форми солідарності відповідають, на думку Дюркгайма, двом протилежним формам суспільної організації. Суспільства, яке півстоліття тому називали первісними, а сьогодні називають радше архаїчними ...характеризуються перевагою механічної солідарності. ... Контраст між цими двома формами солідарності поєднується з контрастом між сегментарними суспільствами і суспільствами, у яких виникає сучасний поділ праці” [20, с. 335-336].

У літературі натрапляємо на припущення, що в рамках цієї схеми Е. Дюркгайм мав на меті, по-перше, виправдати поділ праці з етичного погляду як системи, що забезпечує суспільну солідарність; по-друге, довести, що поділ праці є чинником утвердження єдності в складних суспільствах, у яких традиційні вірування вже втратили колишню привабливість [21, с. 326]. Із цього погляду можна провести паралелі між позицією Е. Дюркгайма і М. Вебера, який у своїх міркуваннях щодо “beruf” – мирської аскези й професійного покликання – також спрямовував свої зусилля на легітимацію поділу праці і культу буржуазного професіоналізму, хоча й, на відміну від Дюркгайма, він апелював до релігійних чинників.

Принципово інший підхід демонстрували представники марксизму. У “Німецькій ідеології” зроблено спробу накреслити несподіваний образ ідеального суспільства майбутнього як такого, де людина буде звільнена від участі в поділі праці. Ідеал вбачався в соціумі, де індивід за власним уподобанням одного дня може займатися риболовлю, наступного – скотарством, а далі – літературно-філософською критикою. Поділ праці тут засуджувався насамперед через те, що він породжував суспільну нерівність, відчуження, розлам між приватним і загальним інтересом. Але разом з тим така візія майбутнього мала власний естетичний вимір. Адже система поділу праці та обміну, який з нею пов’язаний, з одного боку, дає доступ людині до всього різноманіття товарів і послуг, яку вона неспроможна забезпечити собі самотужки в межах натурального автаркічного примітивного господарства. З іншого боку, поділ праці через вузьку професійну спеціалізацію індивідів призводить до механізації як суто автоматизованого процесу, якому бракує креативності і який породжує явище професійної деформації. Принаймні творчим особистостям “Німецька ідеологія” провіщала такий прийдешній стан, коли митець буде звільнений з-під влади локальних і національних обмежень, що впливають із поділу праці, і будуть подолані перегородки між різними видами мистецтв.

На противагу марксизму мислителі на кшталт Е. Дюркгайма, наголошуючи на моральній вазі поділу праці як чинника, що автоматично взаємопов'язує представників суспільства і є провідником солідарності, і постаючи через це в образі, за висловом М. Кледіса “комунітарного захисника лібералізму” [22], а за власним висловом “морального індивідуаліста”, таким чином непрямию висловлювався на захист близької М. Веберу індивідуалістичної і раціоналістичної моделі “*homo oeconomicus*” (“економічна людина”).

Річ у тому, що ця заснована на ідеї першорядної ваги власного его людини та максималізації особистого зиску в мотивації поведінки ліберальна модель, як її обриси були зафіксовані Адамом Смітом, базувалася саме на апеляції до особливої ваги механізмів поділу праці і розподілу. Індивід, згідно з її настановами, є істотою, яка за своєю природою схильна до обміну речей задля того, щоб мати кращий статок. Він задля збільшення особистих благ обирає собі таке заняття, за якого його продукт матиме більшу цінність, ніж в інших галузях, і не може задарма отримати продукти, вироблювані задля власного виторгу іншим егоїстичним одноплемінником [див. 23, с. 63]. Людина в цій моделі постає власне як людина, узгоджуючись зі своїм надемпіричним “я”, тією мірою, якою її діяльність спрямована на збільшення власних доходів і зменшення витрат. Згідно з думкою А. Сміта, “не через доброзичливість м'ясника, пивовара чи булочника очікуємо ми дістати обід, а через задоволення ними їхніх власних інтересів. Ми звертаємося не до їхньої гуманності, а до їхнього егоїзму, і ніколи не говоримо їм про наші потреби, а лише про їхні вигоди. Ніхто не хоче залежати переважно від благовоління своїх співгромадян. Навіть жебрак не цілком залежить від цього” [7, с. 20].

А проте, по-перше, за всієї величезної цивілізаційної і культурної ваги поділу праці та обміну речей окремого посилення, що завдяки їхнім механізмам забезпечується взаємопов'язаність суспільства, аж ніяк не може бути досить задля розв'язання проблеми солідарності. З огляду на це Е. Дюркгайм, як зазначають дослідники його творчості, хоча й попервах розраховував, що поділ праці сам по собі має забезпечити солідарність, однак згодом після публікації праці “Самогубство” (1917) дійшов висновку, що в суспільстві конче потрібні нові форми соціального регулювання – спеціальні професійні групи (корпорації) [21, с. 329].

По-друге, модель “*homo oeconomicus*”, прийняття якої впливає з беззастережного визнання поділу праці як джерела органічної солідарності, є доволі вразливою для поведінкової критики. Одним з останніх це продемонстрував дослідник економічної поведінки Аксель Окенфельс (Кельнський університет), який 2005 р. здобув премію Ляйбніца. А. Окенфельс продемонстрував, що хоча егоїстична мотивація є важливим чинником вибору індивідів, однак насправді людей цікавлять не блага як такі, а *власний статус* у суспільстві [див. 24].

Зі свого боку додамо, що інтерес до статусу завжди пов'язаний з увагою до суспільного престижу. Причому в товарному суспільстві найвищий щабель за шкалою престижності займає статусно-престижне продукування та споживання, що надає людині величі особистого духовного безсмертя. Воно може бути здобуто і через створення класичного витвору мистецтва, до якого звертатимуться одне за одним нові генерації нащадків у пошуках нових смисложиттєвих настановлень, і завдяки самопожертві індивіда в ім'я відданості певній вищій ідеї (вірі або революції).

Висновки. А. Окенфельса ґрунтувалися, зокрема, на результатах, отриманих ще в 1982 р. під час економіко-психологічного експерименту В. Гута, Б. Шварце і Р. Шміттбергера, відомого як “ультимативна гра”. У грі взяли участь два гравці. Першому було видано певну грошову суму. Відтак йому запропонували поділити кошти між собою і другим гравцем у будь-якій пропорції. Відтак другий гравець мав або їх взяти, або відмовитись. У разі відмови обидва гравці втрачали кошти, будучи заздалегідь поінформовані і про цю умову, і про кількість коштів. Згідно з моделлю “економічної людини”, учасники гри мали раціонально прагнути отримати зиск у будь-якому разі. Але з'ясувалось, що в тому разі, якщо перший гравець пропонував першому суму менше, ніж 20%, другий здебільшого відмовлявся від неї, прагнучи покарати скнарість першого учасника експерименту і відмовляючись від будь-якої грошової винагороди. Цей експеримент, власне, довів, що “психологічна людина” переважає над “людиною економічною”.

По-третє, дюркгаймівська схема, зосереджуючись на класифікації “механічна/органічна” солідарність, залишала поза увагою таку поширену форму забезпечення солідарності в суспільстві та збільшення його соціального капіталу, як добродійність (соціальна робота), що має тільки непрямий і вельми віддалений стосунок до систем поділу праці. Загалом, соціально-етична функція добродійних установ як “структур солідарності” є принаймні неоднозначною. Можна, власне, говорити про своєрідну “пастку добродійності”. З одного боку, неучасть окремого індивідів у добродійних акціях є очевидним чинником у край небезпечної дегуманізації – індивідуальної і соціальної деморалізації, підриваючи соціальну солідарність і позбавляючи захисту тих, хто його критично потребує. З іншого боку, така участь може справляти і негативний соціальний вплив. Із комунітарного погляду він полягає в тому, що добродійна неурядова активність консервує дисфункції, властиві соціальній системі, коли за рахунок харитативних індивідів компенсується брак належної підтримки нужденних коштом офіційних інстанцій. Однак коли останні перебирають на себе піклування щодо нужденних, це зі свого боку спричиняється до того, що харитативність на рівні окремих індивідів занепадає, відтак послаблюється суспільна підтримка державного соціального захисту чи принаймні поширюється погляд на останній не як на певний здобуток, а як на “щось саме собою зрозуміле”. З індивідуалістського погляду, навпаки, добродійну діяльність можна розглядати як таку, що посилює соціальну інертність об'єктів

гуманітарної допомоги, адже вона підміняє мінімальним піклуванням формування соціальних навичок, що дають змогу індивідам виявляти власну економічну активність. Щоправда, адепти останнього погляду рідко коли можуть дати пораду щодо рецептів прищеплення навичок такого чину.

А проте в будь-якому разі добродійна діяльність коріниться у важливих потребах індивідів, які є донорами допомоги і соціальної солідарності. Механізм тут є схожим із тим, який запропонував А. Окенфельс для пояснення економічної діяльності. У рамках останньої людина, виробляючи та споживаючи блага, домагається підвищення або підтримки свого соціального статусу. Тобто шукає шляхів збільшення чи збереження власної значущості, визнаної іншими людьми. Беручи ж участь у добродійних акціях, вона також збільшує особисту значущість, але вже у власних очах, отже, зміцнює чи зберігає свою моральну самооцінку. Крім того, добродійність дає змогу задовольнити потребу в, так би мовити, “світському розгрішенні”. Із цього погляду добродійні структури формують, так би мовити, соціальний аналог прощення, даючи змогу своїм учасникам усунути чи принаймні притлумити відчуття провини через світський відповідник “відпущення гріхів”. Таким чином послаблюється тиск “над-Я” на “Его”.

К. Фішер зазначає щодо психологічних аспектів добродійності: “Чимало американців, що присвячують свій час і сили благодійництву, як помічники в госпісах або вихователі в школах, приміром, дивно пояснюють, чому вони це роблять. Меншість розповідає дослідникам, що вони працюють, щоб виконати релігійні чи моральні обов’язки. Жменька просто вважає себе щедрими. А оті добрі самаритяни, що вдаються до благодійництва, схильні стверджувати, що така робота дарує їм особисту насолоду” [25, с. 118]. На думку К. Фішера, такі настановлення є проявом специфічної американської громадянської “культури добровільності”. Але, на нашу думку, ідеться про задоволеність індивідів від того, що через добродійність вони позбавляються відчуття провини й отримують певність у житті, стверджуючи у власних очах право на високу самооцінку, якої їх ніхто вже не може позбавити.

Причому діяльне залучення до добродійності підштовхує в рамках механізму “соціальної прощі” до посилення індивідом зусиль у цій царині, адже “дослідники з Роял Хелювей у Лондоні та вчені з Оксфордського університету стверджують, що почуття прощення гріхів і позбавлення почуття провини – це причини, через які люди більше схильні робити добрі справи... Раніше психологи вважали, що активніше робить добро та людина, яка відчуває сильне почуття провини. Дехто відверто сумнівався у важливості таїнства покаяння й примирення і припускав, що визнання гріхів на сповіді може бути якоюсь мірою шкідливим і позбавляти людей щедрості щодо інших. Ці теорії схилили доктора Райана МакКея з Роял Хелювей у Лондоні провести ретельне дослідження. Команда психологів під керівництвом доктора МакКея попросила групу католиків відповісти на

запитання, серед яких було, наприклад, чи вірять вони в Божий суд над людиною. Кожен з респондентів також повинен був подумати про гріх, який скоїв у минулому, і відповісти, що відчуває щодо нього зараз. Респонденти також відповіли на запитання про те, чи вони вже визнали цей гріх на сповіді, і як вони себе почувають після того, як отримали відпущення гріхів. У наступній частині дослідження респондентів просили визначити рівень жертвності. Виявилось, що той, хто визнав свій гріх на сповіді, має щедre серце і... гаманець” [13].

Доброчинні організації і профспілки становлять собою, власне, дві основні форми “структур солідарності” в суспільстві. Варто, утім, нагадати, що первинний імпульс формування солідаризму у ХІХ ст. був зумовлений критичним переглядом спадщини революційної доби 1789 р., пов’язаної з відмовою суспільства від проміжних структур – професійних гільдій середньовічної доби з їхньою схильністю до детальної регламентації ремісничого життя. Такого чину об’єднання могли виконувати і доброчинні функції, допомагаючи нужденним, а у випадку України, як ми це бачили на прикладі православних братств, брали на себе функцію ще й ідейних осередків. У нову добу основною компенсацією втрати домодерних проміжних структур стали саме професійні спілки, що відігравали водночас вагому роль у формуванні механізмів політичної демократії.

Однак з кінця ХХ ст. щодо цього спостерігається “криза солідарності”. У розвинених країнах набирають обертів процеси “деюніонізації”. Наприклад, рівень залучення найманої робочої сили в Сполучених Штатах до профспілок знизився із 34% у 1952 р. до 13% на початку 2000-х років. Така сама тенденція склалась і в багатьох західноєвропейських країнах. Зійшли нанівець французькі соціальні новації початку 80-х років ХХ ст. у дусі Л. Дюгі, коли, як зазначають історики профспілкового руху, представники профспілок залучалися до складу рад директорів компаній із правом голосу. Усе це відбувалося на тлі процесів фінансіалізації, проаналізованих Майклом Манн, у межах яких уряди відмовлялися від контролю за рухом капіталу.

На політичному рівні ці процеси супроводжуються поширенням дисфункцій, які Колін Крауч охрестив як “постдемократія”. Для останньої характерне цілковите замкнення політичного класу на самому собі, коли зв’язок із суспільством підтримується через застосування маніпулятивних технік, заснованих на рекламних і маркетингових дослідженнях. На думку К. Крауча, постдемократія поширилась в умовах зменшення питомої ваги робітничого класу в соціальній структурі суспільства. Причому, за рідкісними винятками, виявилось, що професійні організації різноманітних соціальних груп, чисельність яких, на відміну від робочих, у сучасному суспільстві збільшилась, є вкрай слабкими. Таким чином, проблема солідарності залишається нині вкрай далекою від розв’язання. “Структури солідарності” явно не взяли гору над “структурами гріха”. Можна також сказати, що на сьогодні бракує належного теоретичного опрацювання цієї

проблематики, що б дало змогу дати відповіді на виклики, пов'язані з кризою солідарності.

Список використаних джерел

1. Гофман А. Леон Буржуа, Селестен Бугле и солидаризм. *Солидаризм во Франции в период Третьей республики: Л.Буржуа и С.Бугле: сб. переводов.* Москва: ИНИОН, 2016. С. 4–22.
2. Калюжний Р. А., Ящуринський Ю. В. Основи римського приватного права. Київ: Персонал, 2011. 184 с.
3. Dictionary of Biblical Imagery / General editors Leland Ryken, James C. Wilhoit, Tremper Longman III. Leicester: Inter Varsity Press Downers Grove, 1998. 1064 p.
4. Экземплярский В. И. Учение древней церкви о собственности и милостыне. Краснодар: Текст, 2013. 272 с.
5. Яроцький П. Л. Релігієзнавство. Київ: Кондор, 2013. 442 с.
6. Кравчук А. Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко про соціальну акцію *Соціальна доктрина церкви Львів*: збірник. Львів: Свічадо, 1998. С. 248–275.
7. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ: Наш формат, 2018. 735 с.
8. Гьофе О. Справеливість і солідарність. Київ: Альпрес, 2004. 144 с.
9. Соціальна доктрина церкви: короткий огляд документів. *Соціальна доктрина церкви Львів*: збірник. Львів: Свічадо, 1998. С. 11–29.
10. Бернал С. Р. Вчення християнства про ставлення до матеріальних засобів. *Соціальна доктрина церкви Львів*: збірник. Львів: Свічадо, 1998. С. 79–95.
11. Компендіум соціальної доктрини церкви. Київ: Кайрос. 2008. 549 с.
12. Apostolic Exhortation Evangelii Gaudium of the Holy Father Francis. Vatican: Vatican Press, 2012. 223 p.
13. Стенвейк де Воссе А. Четвертий Світ, народ найубогіших усіх континентів, шлях єдності для всіх людей. *Соціальна доктрина церкви Львів*: збірник. Львів: Свічадо, 1998. С. 276–285.
14. Химка Д.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860-1890). Київ: Основні цінності, 2002. 326 с.
15. Гай-Нижник П. П. Солідаризм як соціально-політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та Україні. *Гілея*. 2011. № 44 (2). С. 5–24.
16. Opitz R. Faschismus und Neofaschismus. Frankfurt am Main: De Gruyter, 1984. 638 p.
17. Николаенко Н. Государство в юридической теории юридического солидаризма Л. Дюги. *Національний юридичний журнал*. 2014. № 3(7). С. 22–26.
18. Гур В.И. Этическая концепция германской социал-демократии (историко-философский анализ: Бад-Годесберг, 1959 – Берлин, 1989. Киев: Центр соц. исследований им. В. Старосольского, 1997. 256 с.
19. Щириця Т. В. Ціннісні орієнтації: контроверза соціал-демократизму і неоконсерватизму: автореф. дис. канд. філос. наук. Київ, 1993. 20 с.
20. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. Київ: Юніверс, 2004. 688 с.
21. Гофман А. Социология Эмиля Дюркгейма. *Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение.* Москва: Канон, 1995. С. 37–344.
22. Cladis M. S. A communitarian defence of liberalism: E. Durkheim A. contemporary social theory. Stanford: Stanford University Press, 1992. 339 p.
23. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке. Санкт-Петербург: Экономическая школа, 1998. 230 с.
24. Abschied vom Homo Oeconomicus. Axel Ockenfels hat als erster Ökonom seit langer Zeit 2005 den Leibniz-Preis bekommen. URL: <https://www.dw.com/de/abschied-vom-homo-oeconomicus/a-1505080-0>

25. Фішер К. С. Створено в Америці. Соціальна історія культури й характеру американців. Київ: Ніка-Центр, вид-во А. Антоненко, 2022. 512 с.
26. “Люди, які сповідаються, роблять більше добра, – думка науковців”. URL: https://risu.ua/lyudi-yaki-spovidayutsya-roblyat-bilshe-dobra-dumka-naukovciv_n60324

Ольга Корбанова,
*старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин
Інституту соціальної та політичної
психології НАПН України*

МІЖГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ: ТЕРИТОРІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ ЖИТТЯ

Давно підмічено, що мешканці різних місцевостей мають психологічні відмінності, які можуть позначатися на їхніх характерологічних рисах, моделях поведінки або настановленнях, атитюдах. Це пояснюється територіальністю, яка є соціокультурною основою нормативної єдності і узгодженості поведінкових очікувань, що встановлюються через цінності і норми взаємодії на певній території [1]. Територіальність закріплюється в ментальності, яка є продуктом історично-вітального поступу народу і його соціокультурного досвіду. Оволодіння людьми соціокультурним досвідом, який є носієм групового свідомого і несвідомого, відбувається через зовнішні впливи соціуму на особистість, а також смислове занурення людини у власний ментальний досвід та його трансформацію через підвалини власного матеріального і духовного життя [2].

Ми розглядаємо українські територіальні контексти і виміри як умови життя молодих українців, предмет міжгрупової взаємодії або її тло. На основі життєвого простору молоді люди конструюють простір міжгрупової взаємодії, отже територіальні виміри взаємодії молодих людей ми розглядаємо як просторово-часові характеристики їхнього життєвого світу. На основі експериментальних даних вдалося визначити математичні зв'язки між місцем проживання і психологічними характеристиками мешканців цих територій. Зокрема, виявлено поступове зменшення проявів патріотизму і ментальної прихильності до України в напрямі із заходу України на схід [3]. З'ясовано регіональні особливості національної самосвідомості молодих українців, які полягають у варіативності субетнічної належності на заході, високих показників значущості себе як представника національної спільноти – на півночі, домінування регіональної належності – на сході, а також високому рівні національного самозвинувачення – на півдні України [4].

Для пояснення територіально і географічно зумовлених закономірностей поведінки груп людей виокремлено механізми територіальної людської поведінки, а саме: селективна (вибіркова) міграція,

соціальний та екологічний впливи [5]. Людям властиво шукати середовища, які задовольняють їхні психологічні потреби [6], та обирати проживання саме там. Цей механізм означають як *вибіркову (селективну) міграцію*, яка полягає в тому, що люди переміщуються в місця, які задовольняють їхні вимоги, й оселяються там. Ще одним механізмом, який робить свій внесок у географічні відмінності в психологічних характеристиках, є *соціальний вплив*. Він полягає в тому, що через соціальні взаємини поширюються як позитивні, так і негативні настрої, тому внутрішній світ та поведінка людей зазнають впливу оточення [7].

Також механізмом, що може зумовлювати територіальні відмінності в психологічних характеристиках людей, є *вплив екології, рельєфу та клімату*, через який особливості територіального середовища впливають на людей і їхню поведінку, а отже і на поширеність тих чи тих психологічних рис. Зокрема, встановлено зв'язок між географічним рельєфом і екстраверсією: люди з високим рівнем екстраверсії віддають перевагу місцевостям на узбережжі океану, що сприяє спілкуванню, а люди з низьким її рівнем – гірській місцевості, яка схиляє до розмірковувань [8].

Для малих, середніх і великих груп може бути консенсус щодо значущих особливостей, психологічних характеристик, на основі яких вони об'єднуються, цінностей групи, спільної історії та ідентичності. За отриманими під час емпіричного дослідження даними ми визначили аксіологічні постави молоді щодо сфер життя. Найбільш важливими для груп молоді виявилися цінності збереження і підтримання здоров'я (самопочуття, харчування) (середня оцінка 4,43), значущі взаємини (спілкування, комунікація, симпатія, любов, сім'я) (4,34), умови проживання (комфорт) (4,26), особистісне зростання (навчання, досягнення) (4,26), рівень життя (забезпеченість) (4,17), дозвілля (мандрівки, хобі, розваги) (4,07), професійні уподобання (працевлаштування за спеціальністю, кар'єра) (4,03), екологічність життя (3,87), духовність (творчість, мистецтво, віра, людяність) (3,74), оточення (люди, членство в групах) (3,66), академічна успішність (відповідність академічним вимогам) (3,55) (перераховано в порядку зниження значущості). Як бачимо, цінності *здоров'я, значущі взаємини, комфортні умови проживання* займають найвищі позиції за рейтингом сфер життя для молоді. Відповідно до цих аксіологічних настановлень будуть розвиватися і формуватися мотивація до тієї чи тієї діяльності та активностей. Цінності молоді в різних сферах життя є передумовою інтенцій до групової і міжгрупової взаємодії.

Становлення ціннісних еталонів та орієнтирів молодих людей відбувається в складі їхньої ментальності, яка є феноменом культурно-психологічним, відображеним у колективному свідомому і несвідомому й впливає на особливості взаємодії [9]. Спричиняючи програми та сценарії поведінки, моделі спілкування та взірці вчинків, ментальність породжує значення, цінності і смисли як складники соціокультурного досвіду груп людей. Підкреслимо, що група є оптимальною соціальною структурою

перебування людини у світі та самореалізації, а категоризація себе як члена групи породжує прийняття групою та специфічну групову поведінку [10], пов'язану з належністю до групи.

Згідно з просторово-часовою теорією психологічного розвитку, більш цілісна картина життєвого світу людей може бути отримана з урахуванням того, що люди і навколишнє середовище досить складним чином взаємодіють з плином часу [11; 12]. Географічні і територіальні детермінанти можуть впливати на соціально-психологічні як у довготривалих періодах часу (покоління), так і в короткотривалих (кризи мігрантів).

Механізми просторово-часових впливів на різні аспекти життя та соціально-психологічні явища, які слід брати до уваги під кутом зору просторово-часових впливів у взаємодії людей [12], такі: 1) обмеженість простору, часу та визначені ними обставини; 2) варіювання контрольованості людьми просторо-часових впливів; 3) надання людьми психологічного смислу територіям і територіальним утворенням; 4) можливість зміни психологічних профілів територій.

Оскільки життя людей відбувається в обмеженому часі, певному місці і за певних, визначених цим, обставин, люди засвоюють відповідні впливи психоісторії свого регіону. Тому навколишнє середовище може слугувати як депресатором, тобто накладати вимоги та обмеження (так званий “екологічний прес”), так і фасилітатором позитивних зрушень. Потенціал розвитку людей обмежений часом і місцем, у яких вони народжуються, а також супутньою історією, яку ці час і місце несуть із собою. Люди можуть народитися і жити, наприклад, у регіоні, який перебуває в стані війни або потерпає від інших негараздів і втрат; або, навпаки, у відносно сприятливому регіоні і жити в безпечних і сприятливих умовах. Отже, обставини місця народження і життя сприятимуть наслідуванню/засвоєнню психологічних характеристик, зумовлених історичними переміщеннями в цей регіон [13].

Механізми просторо-часових впливів відрізняються за ступенем контрольованості людьми і можуть залежати від вольових дій інших [12]. Обираючи, де їм жити, люди віддають перевагу місцевостям, які їм пасують психологічно. Ступінь бажаності та очікуваності територіальної мобільності і міграції буде варіювати соціальний вплив цього явища так само, як і його актуалізація в часі і в різних поколіннях. Інколи переміщення може бути зумовлене впливом зовнішніх обставин (внутрішнє переміщення, евакуація, депортація), і тоді воно матиме глибокі драматичні наслідки [14].

Території і місцевості часто визначаються тим, як їх інтерпретують і яким психологічним смислом їх наповнюють люди [12]. Наприклад, дім дитинства людини є домом; відвідини нового місця є новими і захопливими; а переїзд на нове місце помешкання – це початок чогось нового [15]. Люди можуть антропоморфізувати місцевості, відображаючи їх як теплі і гостинні або холодні і ворожі, або, за нашими даними, “привласнювати” ті місця, що подобаються (позначаючи їх “моє” кафе, “мій” парк, “мій” маршрут прогулянок), хоча вони перебувають у спільному користуванні. Отже,

почуття власності щодо просторів стосується значно більшої території, ніж особиста кімната, квартира або будинок. Через це ставлення до публічних просторів, що перебувають у загальному користуванні, може ставати особистим, емоційно забарвленим та набувати ознаки привласнення. На нашу думку, це є запорукою екологічного та бережливого ставлення до користування цими просторами. Підкреслимо, що “привласнювальне” ставлення молодих людей до спільних територій (“моє місто”, “моя країна”) є виявом їхньої ідентичності. Важливо, що є досить багато (26,3%) молодих людей, які, навпаки, не вважають своїми нічого – ніяку територію, навіть кімнату або куток, де мешкають.

Місцевості, міста і їхні психологічні профілі з часом можуть набувати змін [12]. Не тільки людські інтерпретації місця або території змінюються з плином часу, а й у регіоні можуть відбуватися політико-економічні та/або культурні зміни. Тут згадаємо досі триваючий в Україні процес звільнення від зросійщення та наслідків “советського” минулого. Також показовим є падіння берлінської стіни, унаслідок чого мешканці східного Берліна інтегрувалися в західний світ, відмінний соціально, економічно і психологічно [16].

Історичний контекст можна розглядати у двох площинах: як історію рідного краю загалом і як історію конкретної родини зокрема. Історична пам'ять поколінь зберігається, власне, як сукупність образів рідної землі і може визначати місця, які подобаються за ландшафтом. Психоісторичні передумови знаходять своє втілення у виборі молоддю України місця проживання. У проведеному емпіричному дослідженні ми вивчали мотиви вибору молоддю місця проживання. За нашими даними, мотиви вибору місця мешкання можуть варіюватися від, умовно, пасивних (“Я завжди жив (-ла) у цьому місці”) до таких, що відображають особистісну позицію (“Мені подобається це місце”, “На цій землі я добре почуваюся”). Отже, можна з'ясувати критерії, за якими молодь може обирати місце помешкання. Так, 51% респондентів зазначили, що завжди жили в цьому місці; 33,1% – що їм подобається місце, де вони живуть; 24,9% відзначили наявність красивої природи; а 22,9% – що вони добре почуваються на землі, на якій живуть. Разом з тим 23,7% студентів зазначили, що їхнє місце проживання пов'язане з місцем розташування навчального закладу, а 18,4% молодих людей обрали для мешкання столицю України як місто найбільших можливостей.

Висновок. Отже, міжгрупова взаємодія молоді охоплює певні територіально-історичні контексти. Території мають притаманні їм соціальні особливості, які склалися історично; щодо них можуть бути складені психологічні профілі, оскільки на тих чи тих територіях домінують певні цінності та норми міжгрупової взаємодії. Цінності, що об'єднують групи молоді, сприяють засвоєнню групової ідентичності, належності та захисту.

Оволодіння соціокультурним досвідом відбувається через відреагування впливів, умов та обставин життєвого простору. Водночас територіальні умови та людські властивості справляють взаємний вплив: з

одного боку, люди обирають ту територію, яка їм подобається, а з другого – проживання на певній території може сприяти певним психологічним проявам через соціокультурні впливи.

Механізмами територіальної поведінки можна вважати вплив міграції, соціокультурний і кліматично-географічний впливи. Унаслідок цього на перший план виходить конструювання простору міжгрупової взаємодії, контексту взаємодії між постійними мешканцями і новоприбулими. Мотиви вибору місця мешкання можуть бути активними, пов'язаними з перспективами, уподобаннями та прагматичними підставами, а можуть бути пасивними, пов'язаними з попереднім досвідом проживання (фактично, про вибір не йдеться).

Психологічним підґрунтям територіальності є обмеженість простору, часу та визначені ними обставини; варіювання контрольованості людьми просторо-часових впливів; надання людьми психологічного смислу територіям і територіальним утворенням, їх інтерпретація та конструювання; можливість змін психологічних профілів територій.

Список використаних джерел

1. Parsons T. The concept of society: The components and Their Interrelations. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs. NJ: Prentice-Hall, 1966. P. 5–29.
2. Фурман А. В. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. 9 – 73.
3. Gnatiuk O. National and local patriotism in spatial dimation: case of Podolia, Ukraine. *Часопис соціально-економічної географії*. 2016. № 21 (2). P. 75–79.
4. Гафіатуліна А. В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: автореф. дис. канд. психол. наук. Київ, 2017.
5. Rentfrow P. J. Geographical variation in subjective well-being. *Handbook of well-being / E. Diener, S. Oishi, & L. Tay (Eds.)*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers, 2018. DOI: <https://www.nobascholar.com/books/1>
6. Bus D. M. Evolutionary biology and personality psychology: toward a conception of human nature and individual differences. *American Psychologist*. 1984. № 39 (10). P. 1135–1147. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.10.1135>
7. Fowler H.J., Christakis N. Dynamic Spread of Happiness in a Large Social Network: Longitudinal Analysis Over 20 Years in the Framingham Heart Study. *BMJ Clinical Research*. 2008. 337:a2338. <https://doi.org/10.1136/bmj.a2338>
8. Oishi S., Talhelm T., Lee M. Personality and geography: Introverts prefer mountains. *Journal of Research in Personality*. 2015. № 58. P. 55–68. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2015.07.001>
9. Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії: монографія. [Горностай, П. П., Коробанова, О. Л., Плетка, О. Т., Циганенко, Г. В., Чорна, Л. Г.]. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. .
10. Tajfel H., Billig M. G., Bundy R. P., Flament C. Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*. 1971. № 1. P. 149–178. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420010202>
11. Černoušek M. *Psychologie životinha prostred*. Praga, Horizont, 1986.

12. Chopik W. J. A space-time theory of psychological development. *Current Research in Ecological and Social Psychology*. 2023. V. 4. <https://doi.org/10.1016/j.cresp.2022.100085>
13. Kitayama S., Karasava M., Kurhan K. B., Ryff K. D., Markus H. R. Independence and interdependence predict health and wellbeing: divergent patterns in the United States and Japan. *Frontiers in Psychol.* 2010. № 1. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2010.00163>
14. Jokela M. Personality and the realization of migration desires. *Geographical psychology: Exploring the interaction of environment and behavior* / P. J. Rentfrow (Ed.) (pp. 71–87). American Psychological Association, 2014. <https://doi.org/10.1037/14272-005>
15. Altman I., Low S. M. Place Attachment. *Place Attachment. Human Behavior and Environment* / Altman, I., Low, S.M. (Eds.), vol. 12. Springer, Boston, MA, 1992. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_1
16. Collier I. L., Siebert H. The economic integration of post-wall Germany. *American Economic Review*. 1991. №81(2). P. 196–201.

Лідія Чорна,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувачка лабораторії психології малих груп
та міжгрупових відносин Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України
ORCID ID 0000-0002-8107-7573

АУТГРУПОВІ ТА ІНГРУПОВІ НАСТАНОВЛЕННЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ІСТОРИЧНІ І АКТУАЛЬНІ КОНТЕКСТИ

Типова модель міжгрупових відносин щонайменше містить Я-образ групи, настановлення щодо інших груп (референтних, територіально близьких чи далеких, історично дружніх чи ворожих, нейтральних тощо) та власні очікування щодо характеру ставлення до себе з боку аутгруп. У цьому ідентифікаційному трикутнику соціальної групи й вибудовуються її міжгрупові відносини. Відповідно до власних уявлень членів групи про себе, про історію власної групи, відповідно до групових домагань, а також правильних чи хибних (викривлених, понівечених психологічними груповими захистами) уявлень про іншу групи (а відповідно й групових очікувань щодо неї) і формуються аутгрупові настановлення. Ці настановлення соціальних груп одна щодо іншої і визначають характер міжгрупових відносин.

Зазвичай для міжгрупових відносин характерний інгруповий фаворитизм та аутгрупова дискримінація. Навіть в умовах мирного співіснування соціальних груп членам власної групи приписуються найкращі людські якості, а членам інших груп – дещо гірші, не так яскраво виражені, не такі людяні тощо. Можна припустити, що в мирних умовах співіснування груп дискримінація має паритетний, симетричний характер, хоча й часто прихований та неусвідомлюваний.

Звісно, в умовах міжгрупових конфліктів дискримінація в таких її виявах, як упередження, дегуманізація членів аутгрупи, зростає. Однак війна – не просто конфлікт між представниками двох соціальних груп, а й агресія із застосуванням зброї однієї великої групи проти іншої. Для однієї із груп (групи-агресорки) така взаємодія з іншою є загарбницькою, аморальною, а для іншої мирної групи, на яку напала перша, – справедливою, морально виправданою, визвольною. Тому феноменологія міжгрупової взаємодія буде по-різному виявлятися в групі, яка розпочала несправедливу війну, і групи, яка захищає свою територію, державу, гідність, життя. У групі агресора посиляться фаворитизм, а членів аутгрупи будуть дискримінувати в різний спосіб і за різними ознаками. Виправдання агресором дискримінації легко переростає в геноцид групи, яка є жертвою агресії. У свою чергу, жахливі наслідки геноциду, які навіть агресору важко сприймати, підпадають під дію індивідуальних і групових захисних механізмів: “війна – річ жахлива, але що нам ще залишалося, у нас немає вибору”. Серед представників групи-агресорки активізуються стереотипи та упередження щодо членів мирної групи, тобто тієї групи, яка не напала. Упередження і стереотипи від суто когнітивних та емоційних процесів переходять на рівень поведінки, тобто їхньої реалізації засобами війни. Війна є формою екстремальної міжгрупової взаємодії.

Групове мислення і конформізм групи-агресорки виправдовують знущання, грабежі, згвалтування, депортації, смерті як військових, так і мирного населення. Раціоналізації працюють на захист від мук совісті. Можна зробити висновок, що аутгрупова дискримінація є різко вираженою та асиметричною з боку агресора, а агресор, дегуманізуючи жертву, сам втрачає людські якості, стає нелюдом. Часом поведінка воєнного агресора набирає настільки антигуманного характеру, що навіть територіально віддалене сприйняття воєнних подій, навіть одне згадування про них, не те що реальне перебування в їх епіцентрі, перебування в ролі жертви агресора, є травматичними для мирних людей у широкому розумінні цього слова: для тих, хто не розпочинав війну, хто взяв зброю до рук, щоб захищати мирне населення і рідну землю, хто прагне миру та гармонійних відносин між людьми.

Щоб ідентифікувати та оцінити поведінку російських загарбників у війні проти України і на цій основі сформулювати виважене, обґрунтоване, наскільки це можливо, раціональне ставлення до великої соціальної групи людей, яка веде проти іншої великої соціальної групи війну, тобто до росіян, які ведуть війну проти українців (2014 рік і по цей час), необхідно знайти такий теоретичний конструкт, який би максимально об’єктивно описав сутність цієї поведінки. Це дало б досліднику змогу абстрагуватися від емоцій та виявити соціально-психологічні механізми міжгрупових відносин, які призводять до поневолення одних народів іншими і які підтримують міжгрупові конфлікти та війни.

У континуумі процесів “сприймання – сприйняття – уявлення” кожна зі сторін міжгрупової взаємодії, тобто кожна окрема соціальна група, може сприймати, презентувати, репрезентувати іншу групу як суб’єкта або об’єкта. Відповідно соціальна група й себе може вважати суб’єктом або об’єктом міжгрупових відносин. У контексті обговорюваної проблеми варто звернутися до розуміння суб’єкта М. Фуко [1]. Він описує історичні практики становлення суб’єкта та інтерпретує його не лише як особистість, якій притаманна зріла рефлексія, а і як особистість, яка взаємодіє з іншими, яка перебуває під тиском соціального оточення. Процес вияву, становлення, складання суб’єкта, за Фуко, є процесом суб’єктивації [2]. Вона буває зовнішньою, коли людина стає об’єктом дій з боку іншого, і внутрішньою, коли людина є суб’єктом власних дій, бажань, цілей. По суті, у першому випадку соціальні практики формують індивіда як об’єкта накладання різноманітних технік влади та процедур дослідження, тобто йдеться про процеси об’єктивації, управління людиною іншими, а в другому випадку – про самооб’єктивацію індивіда, коли він за допомогою інтелектуальних, моральних, фізичних тощо практик плекання самості управляє собою. Звісно, від специфіки цих практик залежить, ким саме відчуває себе людина в процесі взаємодії – об’єктом чи суб’єктом взаємодії. Отже, сутність зовнішньої суб’єктивації полягає можна сформулювати так: “Я, влада, дозволяю тобі настільки бути суб’єктом, настільки я захочу: від повної залежності від мене, від рабства до повної свободи, коли мені так заманеться”.

Об’єктивацію в загальній психології розуміють у декількох аспектах: як процес перетворення внутрішніх суб’єктивних відчуттів у сприйняття об’єкта [3], як процес опредмечування в зовнішньому світі внутрішнього, психічного, суб’єктивного, як локалізацію образу на предметі. Тобто це поняття описує когнітивні процеси сприймання та розуміння світу, процеси розвитку інтелекту дитини та психологію творчості як пошук людиною прихованої сутності предмета і відбиття креативних процесів у продуктах її діяльності.

У психоаналізі об’єктивацію розглядають як різновид проєкції, коли людина проєкує свої почуття на іншого, у кого, на її думку, такі самі почуття, як і в неї (на кшталт увсі російськомовні українці мають бути за Росію”).

У соціальній філософії об’єктивація набуває негативного змісту як акт поводження з людиною як з *предметом* чи *рiччю*, сприйняття її як об’єкта [4-7]. Об’єктивація людини на виробництві призводить до того, що в неї знижується віра в особисту свободу волі [8]. Об’єктивованим жінкам відмовляють у когнітивних та емоційних переживаннях і сприймають їх як схожих на реальні об’єкти [9]. Це є виявом *дегуманізації*. Самі люди, які стали жертвами об’єктивації, почуваються менш гуманними, компетентними і моральними [10].

Спираючись на вищенаведене розуміння об’єктивації, можна її визначити в контексті міжгрупових відносин як ставлення одних соціальних

груп до інших як до суто об'єкта задоволення власних групових потреб, до міжгрупових відносин – як до предметних відносин, як процес відчуження емоцій учасників соціальної взаємодії, що уможливорює дискримінацію, дегуманізацію одних груп іншими, некоректні порівняння представників груп з тваринами, хворобами тощо. Деякі автори розглядають інфрагуманізацію стигматизованих груп як процеси об'єктивації [3]. Натомість суб'єктивацію міжгрупових відносин будемо розуміти насамперед як ставлення одних соціальних груп до інших як до суб'єктів взаємодії. Відповідно відносини об'єктивації і суб'єктивації будуються на інгрупових та аутгрупових настановленнях щодо суб'єктності власних членів групи та членів аутгруп. Нагадаємо, що, за М. Фуко, суб'єктивація може бути зовнішньою і внутрішньою.

В умовах війни соціальні групи (група-агресорка і мирна група) можуть мати внутрішні групові настановлення (норми взаємодії), які допускають або не допускають суб'єктність своїх власних членів, й аутгрупові настановлення, які апріорі припускають суб'єктність ворога. Тут ідеться про відчуття учасниками взаємодії активними її суб'єктами та реалізацію на практиці цього права або дозволу суб'єктності у владно-підвладних відносинах груп.

Наведемо історичні приклади вияву об'єктивації, приклади того, як саме на рівні управління державою влада, яка представляє одну з національних груп, реалізувала за рахунок залежних від неї субгруп (національних та етнічних груп) свої потреби.

Радянська ідеологія, як і будь-яка інша тоталітарна ідеологія, спрямовувала в СРСР і все ще спрямовує в тоталітарному російському суспільстві певну частину громадян на формування однорідного, слухняного суспільства, без визнання “випуклих” (термін, який часто використовують [11]) національних, історичних особливостей населення, яке проживає на тих чи інших територіях. Експериментування радянської влади з формування історично “нової” ідентичності мешканців СРСР [12], серед іншого мало на меті встановлення таких умов взаємодії етнічних, національних груп, які б унеможлилювали розпад штучного державного формування під назвою СРСР. До територіальних технологій формування специфічних міжгрупових відносин у радянські часи віднесемо: 1) примусове переселення соціальних груп [13], 2) утворення нових штучних державних територіальних утворень, які не враховували територіальну, національну, етнічну ідентичність мешканців, 3) фрагментацію (розпорошення) певних соціальних груп серед інших [14]. Так, примусове, невиправдане, несправедливе, несподіване переселення великих груп населення з однієї території на іншу, яке зазвичай відбувалося як організований державою булінг невеликих за розмірами національних груп (кримських татар, німців, лемків, черкесів, інгушів та ін.); об'єднання в нові державні територіальні утворення національних груп, які мають суперечливу, а часом конфліктну історію своїх відносин (кабардинців і балкарців, карачаєвців і черкесів та ін.); багаторазове об'єднання та

переоб'єднання в адміністративних територіальних одиницях різних народів (наприклад, історія Чечні та Інгушетії), роз'єднання за різними територіальними одиницями різних народів (українців, осетинів та ін.; згадаймо історію Придністров'я), створення на території однієї національної групи адміністративного територіального утворення іншої (Нагірний Карабах), створення на історично далекій для народу території, що ніколи раніше не була місцем його компактного проживання, національно-адміністративного утворення з метою розв'язання проблем управління державою, які жодним чином не стосуються розвитку національної або етнічної ідентичності населення. Так, у сталінські часи в СРСР створено Єврейську автономну область, яка за попереднім задумом радянського керівництва мала стати надійним оплотом у захисті радянських територій від китайської експансії. Зазначимо, що такий територіальний інжиніринг міжнаціональних відносин був спрямований на те, щоб сформувати одну ідентичність у населення СРСР – “радянський народ”, знищити зв'язок між територіальною та історичною ідентичністю населення як основою формування його етнічної (національної) ідентичності. Такі територіальні механізми впливу на побудову міжнаціональних (міжгрупових) відносин у СРСР поєднувалися із суто соціально-психологічними: штучною етнічною асиміляцією корінного населення певних регіонів або національних меншин у великий російський народ, булінгом окремих, здебільшого невеликих, етнічних груп та народностей, міфологізацією історії тощо. Ці механізми є яскравим прикладом процесів об'єктивації міжгрупових відносин. На відміну від повільних, природних процесів етнічної дифузії тут спостерігається примусовість, швидкість, соціальна несправедливість, стигматизація у формуванні міжгрупових відносин. Зазвичай об'єктивація реалізується через штучні, політико-адміністративні, заходи, які шляхом насилля інтенсифікують і деформують процеси міжгрупових відносин і внаслідок такого неприродного втручання призводять спочатку до пригноблення групових емоцій, а згодом – до довгострокових, історичних конфліктів. Отже, тут яскраво виявляється настановлення однієї великої соціальної групи, яка має владу, до інших, залежних, менших субгруп, як до об'єктів задоволення власних групових потреб, до міжгрупових відносин як до предметних відносин.

Такі самі соціально-психологічні механізми утвердження та утримання влади застосовує російський агресор і тепер на окупованих територіях України. Здійснюється масова депортація українців у депресивні райони Росії, територіальне розпорошення (поселення невеликими групами) українців по території Росії, розлучення дітей з батьками та їх примусове вивезення в Росію, усиновлення українських дітей росіянами, використання мирного українського населення росіянами як щита для захисту від наступу української армії. Можна лише уявити, що відчувають діти, яких примушують зректися своєї Батьківщини, співати російський гімн, карають за негативні висловлювання про Росію і Путіна [15; 16]. Але ворог,

незважаючи на страждання поневолених ним людей, фанатично реалізує свої цілі: знищити український народ як окрему виразну велику соціальну групу.

Якщо члени групи вважають себе суб'єктами взаємодії і водночас ставляться до представників інших груп також як до суб'єктів, то, найімовірніше, між групами можуть бути суперечки і певні конфлікти, але аж ніяк не дискримінація одна одною. Суперечливі, часом драматичні міжгрупові відносини в українському суспільстві, яке є посттоталітарним, транзитним від тоталітаризму до демократії, є ознакою становлення українського народу як суб'єкта соціальної взаємодії. У тоталітарному суспільстві деструкцію відчували всі соціальні суб'єкти. Пасивність, патерналізм, залежність індивідуальної думки від нав'язаної державою єдино правильної позиції, приховування або ж несформованість власного ставлення до соціальних процесів – типові характеристики особистості радянського епохи. Наразі, у суспільстві перехідного періоду, суб'єкти соціальної взаємодії намагаються висловити свої пригноблені почуття, навчаються проговорювати сенси свого буття, надолужити, компенсувати відчуття власної незначущості, меншовартості, притаманне поколінню, яке виросло в тоталітарному суспільстві.

Під час війни різні соціальні групи українців демонструють справжнє суб'єктне зростання. Насамперед ідеться про волонтерський рух, про різні громадські організації, про формування органів територіальної оборони.

Чи можуть українці *вважати* росіян суб'єктами міжгрупової взаємодії в російсько-українській війні? З одного боку, ми спостерігаємо приклади безсуб'єктності росіян, їхньої крайньої рабської покори долі. Висловлювання, які ми часто чуємо від росіян у соціальних мережах і на телебаченні: “Війна – це погано, але що ж ми можемо вдіяти...”. З іншого боку, наявні приклади вияву суб'єктності росіян, яку їм делегувала влада: вони всі затято бажають поразки українців, щиро радіють стражданням і смертям українців. Тобто тут виявляється зовнішня суб'єктивізація росіян з боку влади.

Чи можуть українці *ставитися* до росіян як до суб'єктів міжгрупової взаємодії? Чи не втратимо ми, українці, людяності, якщо почнемо так само ставитися до росіян, як і вони до нас? Які емоції українців є нормальними щодо ворога? Які межі вияву нашої гуманності (негуманності) щодо ворога? Коли відбуваються серед українців процеси розмежування на “своїх” і “чужих”, а серед росіян є наші родичі, то де межа нашої ідентифікації на “своїх”? На нашу думку, маємо висловити тут таке ставлення до ворога: ворог буде взаємодіяти з нами так, як ми йому дозволимо, тобто ми є суб'єктами взаємодії і саме ми, як суб'єкти взаємодії, визначаємо залежно від ситуації і наше ставлення, і наші дії, і наші емоції та рівень суб'єктності самого ворога. Тобто тут ідеться, як не парадоксально, про зовнішню суб'єктивізацію ворога: як з боку влади самого агресора, так і з боку нашої мирної групи, не лише наших політичних лідерів (як у росіян – лише з боку влади), а й усіх українців.

Список використаних джерел

1. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ: Комубук, 2020.
2. Foucault M. About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Two Lectures at Dartmouth. *Political Theory*. 1993. № 2 (21). P. 198–227.
3. Briñol P., Petty R. E., Belding J. Objectification of people and thoughts: An attitude change perspective. *British Journal of Social Psychology*. 2017. № 56 (2). P. 233–249. doi: 10.1111/bjso.12183
4. Karsay K. Objectification. *The International Encyclopedia of Media Psychology*. 2020. P. 1–9. 10.1002/9781119011071
5. Loughnan S., Vaes J. Objectification: Seeing and treating people as things. *British Journal of Social Psychology*. 2017. № 56 (2), P. 213–216. doi: 10.1111/bjso.12205
6. Nussbaum M. C. Objectification. *Philosophy & Public Affairs*. 1995. № 24. P. 249–291. <https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.1995.tb00032.x>
7. Stock K. Objectification. *International Encyclopedia of Ethics*. 2020. P. 1–10. <https://doi.org/10.1002/9781444367072.wbiee908>
8. Baldissarri C., Andrighetto L., Gabbiadini A., Volpato C. Work and freedom? Working self-objectification and belief in personal free will. *British Journal of Social Psychology*. 2016. № 56 (2). P. 250–269. doi: 10.1111/bjso.12172
9. Morris K. L., Goldenberg J. L. Psychology of Objectification. *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*. 2016. P. 1-2. doi:10.1002/9781118663219
10. Loughnan, S., Baldissarri, C., Spaccatini, F., Elder, L. Internalizing objectification: Objectified individuals see themselves as less warm, competent, moral, and human. *British Journal of Social Psychology*. 2017. Jun; 56(2). P. 217–232. doi: 10.1111/bjso.12188. Epub 2017 Feb 15. PMID: 28198021.
11. Hogg M. A., Gaffney A. M. Group processes and intergroup relations. *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience/ John T. Wixted (Ed.)*. New York: John Wiley & Sons, Inc., 2018. Vol. 3: Developmental and social psychology. doi: 10.1002/9781119170174.epcn414
12. Каганов Ю. Конструювання “радянської людини” (1953-1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019.
13. Кабачій Р. Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944-1946 роках. Київ: Люта справа, 2019.
14. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. Київ: Markobook, 2020.
15. Викрадені в Маріуполі діти “полюбили Росію”, – дитяча омбудсменка РФ Львова-Белова. 2022. URL: <https://censor.net/ua/n3370339>
16. Росіяни викрадають дітей з окупованих територій (2022). URL: <https://tsn.ua/ato/rosiyani-vikradayut-ditey-z-okupovanih-teritoriy-ogoloshuyut-sirotami-i-vchat-nenaviditi-ukrayinu-2128318.html>

Вадим Васютинський,
*доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії психології
мас та спільнот Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України*

СТРУКТУРА І ДИНАМІКА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗВИНУВАЧЕНЬ В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Воєнно-політичні події 2014–2022 рр., з одного боку, спричинили істотну консолідацію українського суспільства, а з другого – загострили наявні в ньому внутрішньополітичні суперечності. Позиція української студентської молоді щодо відповідних проблем має вагоме значення для аналізу та прогнозу громадсько-політичних процесів.

Ми порівняли дані двох досліджень, які увиразнюють структуру й динаміку внутрішньополітичних звинувачень в оцінках українських студентів.

У квітні 2019 р. було опитано 582 студенти віком від 17 до 28 років (середній вік 18,6), особи жіночої статі склали 66,8%. Респондентами були студенти з Вінниці, Києва, Луцька, Львова та Чернігова.

У квітні-травні 2022 р. проведено онлайн-опитування 2202 студентів 35 вишів із різних регіонів України. Під час обробки даних для порівняння їх із даними 2019 р. з вибірки було вилучено респондентів віком понад 28 років, а студентів із Півдня та Сходу виділено в окрему групу (позаяк вибірку 2019 р. склали студенти із центральних і західних областей). Відтак залишилося 1603 особи із Центру й Заходу (їхні дані ми надалі й порівнювали з даними 2019 р.), середній вік яких становив 19 років, частка осіб жіночої статі – 84,7%.

Анкети з обох досліджень мали частину аналогічних пунктів. Зокрема, оцінювано пари різних соціальних суб'єктів, які взаємодіють або взаємодіяли одні з одними і в стосунках між якими неминуче виникали певні проблеми. Респонденти мали оцінити за 5-бальною шкалою семантичного диференціала, хто в кожній парі більше винен у таких проблемах.

Перелік пар було складено за результатами попередніх досліджень: “Моя соціальна група – Українське суспільство”, “Моя соціальна група – Українська влада”, “Українське суспільство – Попередня (у 2019 р. – Дотеперішня) влада на чолі з Порошенком”, “Українське суспільство – Колишня українська влада від 1991 до 2014 рр. (у 2019 р. – Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком)”, “Українське суспільство – Колишня радянська влада”, “Українське суспільство – Олігархи, мафія”, “Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України”, “Українське суспільство – Мешканці Криму та Донбасу”.

Результати порівняння середніх оцінок 2019 і 2022 рр. за t-критерієм відображено в табл.

Таблиця

Середні оцінки провин різних суб'єктів у 2019 і 2022 рр.

Пор. №	Оцінювані суб'єкти	2019 р.	2022 р.	Значущість відмінностей
1.	Українське суспільство	3,27*	3,18	,043
2.	Українська влада	3,97	3,53	,000
3.	Попередня (Дотеперішня) влада на чолі з Порошенком	3,69	3,87	,001
4.	Колишня українська влада від 1991 до 2014 рр. (Колишня влада на чолі з Кравчуком, Кучмою, Ющенком)	3,64	3,92	,000
5.	Колишня радянська влада	4,31	4,3	–
6.	Олігархи, мафія	4,36	4,13	,000
7.	Російськомовні громадяни України	3,38	3,47	,041
8.	Мешканці Криму та Донбасу	3,34	3,37	–

* Напівжирним шрифтом виділено більші значення

Належить зазначити, що в дослідженні 2022 р. найбільш звинувачуваною виявилася російська влада на чолі з Путіним, але про неї тут не йдеться, бо це не внутрішньополітичний суб'єкт. Найвищі позитивні оцінки отримали Збройні сили України та теперішня українська влада на чолі із Зеленським, але їх не оцінювано в дослідженні 2019 р.

Психологічну структуру отриманих оцінок розглянуто на основі даних факторного аналізу показників усієї вибірки 2022 р. (Структура 2019 р. була аналогічною). Виділилися три фактори із загальною дисперсією 65%.

До першого фактору (вклад у дисперсію 35,8%) увійшли оцінки колишньої української влади (,794), олігархів і мафії (,77), радянської влади (,758), влади на чолі з Порошенком (,74). Другий фактор (15,6%) склали оцінки мешканців Криму і Донбасу (,812) та російськомовних громадян (,802). У третьому факторі (13,6%) поєдналися оцінки українського суспільства (,791) та української влади (,766) в зіставленні з власною соціальною групою респондента. (Включення індикатора з оцінкою провин влади на чолі із Зеленським не міняє принципово такої структури: цей індикатор лише доєднується до складових третього фактору).

Отже, в оцінках студентами провин суб'єктів внутрішньополітичного життя України можна простежити наявність (можливо, домінування) сильної звинувачувальної позиції щодо “нечестивих можновладців”. Ними є особи та групи при владі – почасти узагальнені, а почасти конкретизовані кланово-мафіозні наступники попередніх владних структур, що діяли ще в радянський час і зберегли свій вплив у період незалежності. У 2022 р. порівняно з 2019 р. посилюються претензії в бік влади як такої, але дещо

ослабла недовіра до олігархів і мафії – як, очевидно, меншого зла на тлі російської воєнної агресії.

Відносно меншу питому вагу у внутрішньополітичних протистояннях мають звинувачення на адресу російськомовної частини суспільства та влади і суспільства загалом – без визначення конкретних носіїв провини.

Антон Фінько,
*кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу соціальної філософії
Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України*

ЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ВОЛОДИМИРА РОМЕНЦЯ: У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Як відомо, діяльність В. А. Роменця – одного із найбільш визначних, ґрунтовних і блискучих українських мислителів київського кола – щільно пов'язана не тільки із психологією як основною для нього цариною, а й із проблематикою філософії, насамперед етики. Упродовж 1959–1967 рр. Володимир Андрійович працював у складі Інституту філософії Академії наук України. На цей час припадає публікація першої його вагової розвідки – “Людина і подвиг” (1964), у якій наведено аналіз феномену героїки. Як зазначають біографи В. А. Роменця, її визначальні ідеї лягли відтак у підмурок базової для вченого теорії вчинку.

Специфіка психології як наукової дисципліни вочевидь полягає в тому, що, з одного боку, вона становить єдину ланку у системі соціальних наук, що повною мірою є експериментальною галуззю. Більше того, психологія здатна “постачати” експериментальні дані для деяких інших галузей суспільствознавства на кшталт економічної теорії. Пприкладом тут може правити присудження у 2017 р. Нобелівської премії з економіки Р. Таллеру за дослідження економічної поведінки в рамках “теорії підштовхування” (“керованого вибору”), який у співпраці із психологами Д. Канеманом і А. Тверські здійснив чимало економіко-психологічних експериментів.

З іншого боку, у ряду соціальних наук психологія залишається найбільш пов'язаною із філософією дисципліною. Можна сказати, що, набувши автономії, вони, однак, цілком не емансипувались одна щодо іншої, і будь-які спроби утвердити певну “філософію психології” із цього погляду є цілком марними.

Психологія являє собою власну філософію з огляду на власне тривке філософське підґрунтя, а значні прориви в психологічній теорії здатні справляти докорінний вплив на стиль соціального філософування загалом. При цьому історія психологічної науки (так само як і історія політичної думки) є невід'ємною від історії філософії через те, що в доекспериментальну добу психологію розробляли насамперед чільні

представники філософського знання, зокрема Р. Декарт, Б. Спіноза, Г.-В. Ляйбніц, Д. Юм. Більше того, на нашу думку, будь-який практикуючий психотерапевт чи психолог, методика якого спирається на певну психолого-філософську теоретичну традицію, є представником практичної філософії в найбільш достеменному її розумінні.

В. А. Роменець значною мірою уособлює цей взаємний зв'язок. Він править за взірць великого й напрочуд продуктивного посередника між психологією і філософією, який дав поштовх для поглибленого розуміння обох цих сфер знання в їхньому взаємному зв'язку й збагаченні. Його погляди спираються на тривке й виразне етико-теоретичне підґрунтя.

Серед оцінок теоретичного спадку та особистих рис Володимира Андрійовича особливо впадає в очі його визначення як “українського Конфуція”. На нашу думку, таке порівняння варто розглядати не стільки з погляду ставлення В. А. Роменця до конфуціанської філософії, скільки під кутом зору того, що М. Оссовська у своїх дослідженнях із історії моралі назвала “нормативним зразком”. Відповідно до одного найвідоміших висловлювань Конфуція, “правитель хай буде правителем, підданий – підданим, батько – батьком, син – сином”. За цією на позір невибагливою сентенцією криється важлива вимога: діяльність людей має бути зорієнтована на чіткий нормативний зразок, що уособлює суспільний престиж і певну аксіологічну ієрархію. На нашу думку, В. А. Роменець править за взірць реалізації максими “дослідник хай буде дослідником”, а “викладач хай буде викладачем”, тобто у своїй діяльності він був зразком утвердження професійного престижу й особисто орієнтувався на нормативні зразки. Водночас специфіка позиції Володимира Андрійовича полягала в тому, що він прагнув до синтезу ряду настановлень і традицій, що мають вельми відмінну чи навіть несумісну, на перший позір, морально-психологічну спрямованість.

Як уже зазначалося, висхідним моментом у формуванні теорій вчинку і творчості В. А. Роменця були розробки у сфері героїко-подвижницьких феноменів. Однак, на нашу думку, по-перше, творчість – художня чи наукова – є сферою, де надзвичайно яскраво утверджується “Я” митця чи дослідника, які у творах, що зажили слави класичних праць, домагаються увічнення передусім власного імені, що ніколи не може бути цілком позбавлено відтінку марнославного звеличення. Натомість, як наголошується у філософсько-релігійній літературі, героїчні й подвижницькі дії, навпаки, здійснюються індивідом відповідно до ідеалу базової для європейської культури християнської аскетичної традиції її розуміння, в ім'я вищих сакральних цінностей і братерства (солідарності), а не власної слави. За часів, коли В. А. Роменець у 60-х роках ХХ ст. працював над своїми дослідженнями, подвиг, здійснюваний героєм, і собі звеличувався в рамках офіційної ідеології як вчинок, у якому індивід у своєму надзусиллі підноситься як носій еталонних якостей власного народу, що чинить в ім'я колективного цілого – свого суспільства і соціального ладу.

Отже, настановлення творчої особистості неминуче поєднані з, так би мовити, еґо-креативною самореалізацією. Тоді як герой-сподвижник, навпаки, має бути в ідеальному плані наснажений ідеєю самозречення. Він також, із погляду ідеалу, є особою-зразком для своєї спільноти, який у власному подвижництві розглядається як актор, що сприяє аксіологічній уніфікації та суспільній консолідації. Усі, хто поділяє цінності, обстоювані героєм-подвижником, з погляду подвижницької етики мають орієнтуватися на його зразок, перетворюючись на його уподібнення, адже він відтворює і стверджує надемпіричну єдність свого співтовариства. Навпаки, митець у найвищих проявах свого генія й обдарування є неповторним для відтворення, а зрушення, продуковані креативно наснаженими персонами, здатні розхитати їхній соціум.

По-друге, часто-густо подвижницьке діяння і героїчний чин спрямовані на обстоювання і захист певних цінностей-благ (територіальної цілісності, віри, ідеологічної доктрини, громадянських свобод чи соціальних прав тощо) або їх просування в конкуренції із силами, що обстоюють протилежні інтереси чи ціннісні настановлення. У такому разі, як нам видається, ідеться про прагнення щось зберегти чи примножити, та аж ніяк не змінити. Навпаки, творчість передбачає зрушення – оновлення й зміни. Вона ніколи не є консервативною і, як зазначалося вище, може навіть дестабілізувати соціум.

Тут щодо, так би мовити, згадуваного “примирення непримирення”, слід передусім зазначити, що як етик Володимир Андрійович, на нашу думку, є прикладом дослідника морально-психологічних феноменів, який з пієтетом ставиться до найвищих звершень людського духу й культури, але не перетворюється водночас на мислителя-мораліста і лишається таким чином на стезі наукового аналізу, а не духовної проповіді. Його підхід є прогресистським – зосередженим на соціальних новаціях – і водночас доволі індивідуалістичним як такий, що вбачає в спрямованих креативними наснаженими постатями зрушеннях і новаціях (як “дії всупереч” усталеному ладу) центральну компоненту соціальних процесів. А що він вбачає у творчій персоні найважливішу дійову особу таких зрушень, то фактично закликає суспільство до максимального визнання індивідуального здобутку людини-творця – морального реформатора-нонконформіста, новатора-митця чи дослідника, якому в науковому пошуку відкривається істина.

Як підкреслює В. А. Роменець, регулятивні механізми доцільної поведінки живих істот можна поділити на адаптивні і творчі. Життя людини – це взаємодія між творчістю та адаптацією. Адаптація становить собою пристосування організму до середовища: організм змінюється, середовище – ні. На противагу цьому, творчість спричиняє зміну середовища людиною. Згідно із визначенням цього мислителя, вчинок як творча акція – це “дія всупереч певному стану речей: виступ проти якогось суспільного звичаю, моральної норми або шаблону мислення і т. ін. Це “всупереч” спрямовується також проти внутрішніх сил індивіда. Хоч би яким бажаним був учинок, він містить у собі якусь тенденцію, що заперечує його. У цій обтяжливій

амбівалентності (мотиваційна роздвоєність) кожного вчинку людина використовує певні прийоми, щоб віддалити від себе цю роздвоєність” [1; с. 198]. Вчинок дає змогу людині перетворити моральну ситуацію. Він забезпечує водночас і духовний розвиток окремого індивіда і творення моральних цінностей.

Таким чином, вчинок як знаряддя заперечення соціального status quo піднімається Володимиром Андрійовичем на найвищий можливий щабель. Він є як рушійним соціально-психологічним чинником, на засадах якого відбувається аксіологічні зміни в суспільстві, так і наріжним фактором індивідуального поступу людини.

На думку В. А. Роменця, у психічній діяльності людини є дві взаємопов’язані тенденції. Людина шукає спільності зі світом й утверджується в колективі, але прагне поєднатися з останнім суто як неповторна індивідуальність, відтворюючи безмірність багатоманітності світу. А “вище вираження своєї індивідуальності людина знаходить у творчій діяльності” [1, с. 122]. Його етична теорія ґрунтується на припущенні, згідно з яким “принцип індивідуалізації” дає змогу “значною мірою” пояснити моральну діяльність людини. Як наголошувалося вище, Володимир Андрійович є прикладом етика, а не проповідника-мораліста, і це виразно дається взнаки у його розшифровці “принципу індивідуалізації”: “Заздрість до справжнього творця, прагнення слави, почесі, поваги, намагання досягти спортивних рекордів, бути несхожим на інших, узагалі – прагнення відзначитися, потяг навіть до недоброї слави і т. ін. – усе це теж пов’язується з принципом індивідуалізації” [1, с. 122].

У цих поясненнях можна було б убачати прагнення віднайти морально-психологічне виправдання марнославства й заздрощів чи намагання універсалізувати властивий митцям, ученим і взагалі творчо обдарованим особистостям акцентований потяг до самореалізації, надто креативної. Однак, на нашу особисту думку, достеменний смисл такого трактування “принципу індивідуалізації” є набагато глибшим. Нам видається, що із цих міркувань В. А. Роменця, якщо розширювати його аргументацію, варто зробити висновок щодо особливої суспільної ваги в їхньому взаємозв’язку соціального й індивідуального престижу, хоча й він не послуговується такою термінологією. Мислитель наголошує, на нашу думку, не стільки на творчій самореалізації як такій, як на тому, що служіння людини колективу і соціуму загалом є насправді продуктивним у тому разі, якщо спільність створює умови для творчого самовиявлення індивіда; і, навпаки, творча індивідуальність людини має шанс на максимальне розкриття, якщо її реалізація узгоджується із збільшенням престижу власного суспільства. У такій ситуації зміцнення престижу митця корелює із зміцненням престижу його соціуму. Так би мовити, людина поєднується зі світом, коли світ дає змогу їй уподібнитися Творцеві.

За етико-психологічними пеанами Володимира Андрійовича на адресу творчості стоять власні чіткі онтологічні уявлення. Світ є безмежно

багатоманітним. Це його базова характеристика. Митець у неповторній обдарованості своїх творчих діянь і собі відтворює цю фундаментальну специфіку світоустрою в осягненні світових закономірностей. Унікальна індивідуальність дає йому змогу виявити природу речей: “Творцем справжніх художніх цінностей можна вважати того, хто, спираючись на об’єктивні закономірності, уміє відтворювати їх з неповторною індивідуалізацією. Багатство світу – передумова розкриття художньої своєрідності митця, а ця своєрідність – передумова розкриття об’єктивних рис дійсності. Лише оригінальний підхід дає змогу побачити смисл, красу довколишніх явищ, предметів” [1, с. 127]. Можна сказати, що творчість посідає в теорії Володимира Андрійовича місце, яке в релігійних мислителів віддано творцеві.

Ще один момент поєднання індивідуального і надіндивідуального щодо реалізації здібностей творчої особистості полягає, згідно з поглядами В. А. Роменця, у тому, що справжній митець як неповторна особистість налагоджує комунікацію з іншими творцями, попри їхню кардинальну несхожість: “...незважаючи на цю докорінну протилежність оригінальності та комунікації, вони виявляються двома органічно пов’язаними моментами єдиної творчої діяльності. Поглиблення оригінальності веде до розширення комунікації” [1, с. 128].

Важливим аспектом і новацією етико-психологічної теорії В. А. Роменця є запровадження поняття “моральної творчості”, у рамках якої утверджуються нові цінності. Більше того, він наголосив на тому, що моральна творчість (логічним осередком якої є, певна річ, учинок) має вищий статус, ніж творчість інтелектуальна та естетична. Звідси випливає, принаймні як припущення, що найвагомніше місце в його ієрархії персон-творців посідали ті, хто утверджує нові моральні цінності, здійснюючи аксіологічну революцію, себто діючи на кшталт великих морально-релігійних піонерів і реформаторів. Таким чином Володимир Андрійович, на нашу думку, надав морально-психологічній легітимації творчій діяльності, що, як наголошувалася вище, з огляду на власну орієнтацію на творення новацій творцем, здійснюваним через особливу обдарованість свою унікальну місію самореалізації, є вразливою для моральної критики. Адже вона може здійснюватися на противагу усталеній моральній нормі. Але для В. А. Роменця саме цей момент і має вагу: достеменно моральною дією в рамках його етичної теорії є вчинок, а він здійснюється всупереч узвичаєним нормам та шаблонам, і на його засадах забезпечується аксіологічне оновлення – творення нових цінностей.

Схожим підходом В. А. Роменець послуговувався й в аналізі героїчного. Упадає в очі, що він відштовхувався від гегелівської традиції розуміння героїчної діяльності, яка через свою протестантську генезу мала зректися культу християнських святих, подвижників, самітників-аскетів, стратотерпців як захисників віри й “шукати інших героїв”. Гегель, повертаючись до ранньої історичної доби, апелює тут взагалі до позахристиянських витоків: “За Гегелем героїчне народжується і стає

типовим для епохи військової демократії, коли індивід ще не обмежується твердими рамками державності. Встановлення таких рамок – основне завдання героїв. Вони закладають моральні підвалини і виступають провісниками права” [1, с. 205]. Володимир Андрійович наголошував на тому, що перетворення певного вчинку на моральну норму відбувається завдяки сприянню героїчного характеру такого вчинку, який у суспільстві підноситься на рівень ідеалу і який законодавці на кшталт Хаммурапі, Лікурга, Солон прагнуть перетворити на правову норму. Із плином часу героїзм дедалі більшою мірою, на думку В. А. Роменця, перетворюється на духовно-вольову творчу діяльність. У всіх цих міркуваннях визначного українського вченого знову ж таки виразно дається взнаки, як і в концепції моральної творчості, мотив апології творчих новацій.

Певна річ, В. А. Роменець мав вельми вагомні мотиви для того щоб розглядати “принцип індивідуалізації” як один із найважливіших чинників творчого процесу. Величезне значення прагнення до індивідуальної самореалізації як одного з визначальних чинників у мотивації будь-якого митця годі заперечувати. Індивідуалізація дає змогу творчій особистості не тільки утвердити престиж свого імені за життя, але, в тому разі, якщо її твори набувають статусу класичних, претендувати на трансценденцію – вихід за свою фізичну обмеженість через духовне безсмертя, що є найвищою престижною відзнакою для будь-якої людини.

Але дозволю тут собі висловити власну думку, що “не все абсолютно однозначно” в цій проблематиці. Наприклад, є прецеденти колективної, солідарної творчості. За взірць може правити меса, присвячена пам’яті Россіні (1868), створена групою композиторів у складі Д. Верді, А. Буццолі, А. Бадзіні, К. Педротті, А. Каньоні, Ф. Річчі, А. Ніні та ін. Так само можна згадати “Присвяту Йозефу Гайдну”, написану в 1910 р. К. Дебюссі, П. Дюка, М. Равелем, Р. Аном, В. д’Енді, Ш.-М. Відором. Розробляли колективні музичні твори й українські композитори.

Можна назвати також витвори художньої літератури, створені двома авторами, після написання яких літературознавці не могли розрізнити, кому саме із співавторів належав той чи інший з окремих фрагментів. Звісно, такі випадки радше поодинокі, однак вони все ж таки дають підстави для того, щоб порушити питання щодо надіндивідуальних солідарних засад творчості.

Одухотворений митець, на нашу думку, у кінцевому підсумку ніколи не міг оминати рефлексії щодо питання причетності своєї вищої місії з промислом творця. Чи у світській версії він прагнув співвіднести свою творчість із діяльністю сил, що формують світову динаміку. Одне з поширених естетичних уявлень – розгляд художника як посередника між творцем і світом людей. Чимало композиторів, навіть суто світських, завершували партитуру часто-густо словами: “На славу Божу”. Як зазначає сучасний християнський богослов: “У книзі пророка Ісаї 43:7 сказано, що Бог створив нас для Своєї слави. У контексті з іншими віршами можна сказати, що людина “прославляє” Бога, бо в людині славу Божу можна побачити в

таких речах, як любов, музика, героїзм тощо – речах, які належать Богові і які ми носимо “в глиняних посудинах” (2 Коринтянам 4:7). Ми – посудини, в яких “міститься” Його слава. Усе, що ми можемо робити, і те, ким ми є, походить від Нього. Бог так само взаємодіє з природою. Природа демонструє Його славу” [2]. При цьому Божу славу богослови сприймають, зокрема, і як “краса духу” [там само].

У період Ренесансу утверджується культ творчості, а ідеалом людини вважається титанічна всемогутність, що зближує погляди на людське призначення з уявленнями про вищого творця. А творець, як зазначав один із кращих ренесансних мислителів Микола Кузанський, відтворюючи релігійно-метафізичні настановлення, являє собою абсолютну єдність і максимальність, що не може бути множинним. Звісно, за доби політеїзму сприйняття світу богів було іншим. Але завжди образ монотеїстичного Творця чи богів політеїзму в релігійно-моральних і художніх уявленнях так чи так асоціюється не з особистісною творчою самореалізацією в рамках принципу індивідуалізації, а з могутністю (*δύναμις* – *dinamis*). Тоді як суто індивідуальна дія-самореалізація не може бути наділена предикатом могутності. У перекладі на світську позарелігійну мову це означатиме, що автентична творчість із погляду її найвищого регулятивного надідеалу має бути творчістю-*δύναμις* будь-кого в ім'я всіх, тобто дією водночас і креативною і солідарною, а не тільки царинною самовиявлення індивідуально обраних і позначених визначними здібностями. Підкреслимо, що ми, звісно, маємо на увазі граничні латентні настановлення щодо генеральної місії творчого процесу як уособлення надемпіричного “я” спільноти творців. а не їхні повсякденні мотиви.

Є підстави, на нашу думку, і для сумніву в тому, що схильність до творчої праці є суто й тільки наслідком особистої обдарованості окремого індивіда. Точніше кажучи, ідеться про потужні соціальні механізми, що перешкоджають залученню широких суспільних верств, зокрема не наділених буцімто екстраординарними визначними креативними якостями на позір нібито суто “пересічних” людей, до діяльності із творчим спрямуванням.

Відповідь Володимира Андрійовича на ці питання щодо співвідношення індивідуального і надособистісного у творчому процесі була така: “У процесі підготовки вчинку може бути задіяна велика кількість людей, об'єднаних спільною метою. Учинок одного індивіда виявляється тоді уособленням, завершенням та осмисленням сукупної праці. Ось чому, незважаючи на чітко індивідуальний характер вчинку, він, як жодна інша річ, має суспільний характер” [1, с. 202]. Це, напевно, можна зрозуміти так, що вчинок героїчно-творчої особистості можна розглядати як кристалізацію колективного творчого руху його суспільної групи, яка лине за ним, як утілення її найсильніших морально-психологічних настановлень.

На нашу особисту думку, співвідношення індивідуального і надіндивідуального у творчих процесах відбивають їхню принципову і

напрочуд драматичну амбівалентність, що склалась історично. З одного боку, здійснене в перебігу розподілу праці (попервах відокремлення землеробської праці від скотарської, а далі відділення ремесла від землеробства) утворювали шлях поширенню обміну та розвитку “принципу індивідуалізації”. Ці ж процеси з часом спричинилися до відмежування фізичної праці від інтелектуальної, а так само розвитку мистецтв як самостійної творчої сфери. Обмін і поділ праці дали змогу краще задовольняти потреби, сприяли поширенню цивілізації, новацій і технологій. Вони збільшували суспільне багатство й утверджували в культурі людства багатоманітність. Людина створювала дедалі розмаїтіший світ штучного, подвоюючи себе за рахунок опредмечування, у процесі якого ставала чимдалі вправнішою. Щодалі більша багатоманітність створюваних людиною предметів, продуктів, товарів і послуг нібито віддзеркалювала безмежну різноманітність світу.

З іншого боку, поділ праці і товарний обмін через експансію спеціалізації чимдалі більше спричинялися до автоматизації, стандартизації і рутинізації праці, фрагментації її на окремі операції, до професійних деформацій і суспільного відчуження. Поділ праці, торуючи шлях “принципу індивідуалізації”, створював професійні передумови для творчої праці і новаторства. Та поглиблюючи професійну спеціалізацію, він, зрештою, одночасно підважував можливості для творчості. Людина, пристосована для виконання ізольованих операцій, відокремлюється в такий спосіб від спроб творчого перетворення світу. Вона є “частковою” і “неповною”, тоді як автентичне творення має бути “цілісним” чи принаймні претендувати на “цілісність”.

Суспільний поділ праці був виправданий у працях Адама Сміта і Макса Вебера (через звеличення професійного покликання – *Beruf* – у “Протестантській етиці та дусі капіталізму”). Проте культ професіоналізму зазнав дошкульної критики з боку пристрасних захисників творчості і мистецтва в особі, зокрема, британських консервативно-романтичних супротивників вільноринкової цивілізації, наприклад Т. Карлайла, художників-прерафаелітів й особливо знаменитого естетика Д. Раскіна. Останній зазначав: “Ми надавали чималої ваги останнім часом вивченню та вдосконаленню поділу праці – великому винаходу цивілізації; та тільки хибно його розуміємо. Правду кажучи, відбувається поділ не праці, а людей. Вони поділені на прості сегменти. Розбиті на дрібні друзки і крихти життя таким чином, щоб і тієї маленької частки інтелекту, що в них лишилася, не досить для того, щоб виготовити булавку чи цвяшок, але вдосталь тільки, щоб виготовити вістря булавки чи головку цвяшка” [3, р. 166]. Далі такого чину естетична критика придушення художнього Еґо набула розвитку в працях анархолібертарних ідеологів заворушень травня 1968 р. у Парижі на кшталт Гі Дебора і ситуаціоністів, які заперечували як капіталістичний, так і радянський устрій як жорстко стратифікований.

Як зазначалося вище, В. А. Роменець поділяв регулятивні механізми поведінки на адаптивні, унаслідок яких організм пристосовується до

середовища, що лишається незмінним, і творчі, завдяки яким людина змінює середовище; життя ж є взаємодією між творчістю й адаптацією.

На нашу особисту думку (у цьому разі, напевне, дуже далекою від позиції В. А. Роменця), в умовах соціумів з усталеним суспільним поділом влади та жорсткою стратифікацією в цьому плані спостерігається таке: формується, так би мовити, суспільство із двох поверхів. На горішньому й невеличкому із них дозволено застосовувати дозовану соціальну креативність, на великому й ніжному – творчий характер діяльності принципово унеможливлений.

Мається на увазі, що суспільні системи складаються на їхньому споді з індивідів, які змушені виконувати автоматизовані процеси, позбавлені творчих імпульсів. Причому суспільні видатки на утримання таких індивідів є тим оптимальнішими і нижчими, чим більше вони дисциплінарно припасовані до рутинізованих часткових операцій. Навпаки, верхні поверхи системи представлені індивідами, які, якщо це не суперечить інтересам системи та сприяє її зміцненню, мають змогу виявляти творчі нахили. Сфера мистецтв при цьому виявляється своєрідним соціальним гетто, у яке суспільство спрямовує “надмір” автентичної творчої енергії, яку воно не може абсорбувати на інших щаблях соціальної ієрархії і де творчість не становить прямого виклику наявному розподілу соціальних ролей і праці.

За взірць означених вище соціальних систем у цьому разі можуть правити збройні сили доби модерну, проаналізовані як дисциплінарні системи М. Фуко. На нижніх щаблях вона представлена професіоналами, що мають досконало опанувати окремі функції в бойових розрахунках – бути метким стрільцем, вправно володіти гранатометом, надійно забезпечувати зв’язок, самовіддано рятувати поранених, справно лагодити техніку тощо. На найвищому рівні система вже вимагає від її керівників буди здатними до оперативного мистецтва, визначати тактику і стратегію, що потребує не тільки професіональних знань, а й специфічної і складної управлінської творчості.

Певна річ, означений стан речей є характерним для соціуму в умовах стабільності. За доби ж соціальних заворушень та революційних ситуацій відбувається тотальна зміна ролей, коли неконтрольована системою творча енергія може поширюватися під впливом харизматичних носіїв ідеологічної гетеродоксії чи морально-релігійних реформаторів на різні поверхи соціальної ієрархії.

Список використаних джерел

1. Роменець В. А. Психологія творчості. Київ: Либідь, 2002.
2. Що таке Божа слава. Got Questions.
URL: <https://www.gotquestions.org/Ukrainian/Ukrainian-glory-of-God.html>
3. Ruskin J. The Stones of Venice. Vol. 2. N.-Y, 1900.

Наукове видання

**УКРАЇНА:
КОНСОЛІДАЦІЯ. СОБОРНІСТЬ. ЗВИТЯЖНІСТЬ. ВЧИНКОВІСТЬ**

Матеріали круглих столів „Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам’яті” (19 жовтня 2022 р. та 19 жовтня 2023 р.)

За науковою редакцією
д. політ. н., проф. *Юрія Шайгородського*
к. психол. н. *Світлани Чуніхіної*

Літературний редактор *Т. А. Кузьменко*

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
вул. Андріївська, 15. м. Київ, 04070

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

© Авторы, 2023